

MƏMMƏD MƏMMƏDOV

**NAXÇIVAN MUXTAR
RESPUBLİKASINDA
İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏR
(1988-2005-ci illər)**

MƏMMƏD MƏMMƏDOV

№3(2A)

M51

236343

**NAXÇIVAN MUXTAR
RESPUBLİKASINDA
İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏR
(1988-2005-ci illər)**

**Bakı
Şirvanəşr
2005**

Elmi rəhbər

İsmayıl Hacıyev

*Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor*

Rəyçilər

Hacı Fəxrəddin Cəfəri

tarix elmləri doktoru

Şükür Məmmədov

tarix elmləri namizədi

Məmməd Məmmədov

*Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər
(1988-2005-ci illər). Bakı, Şirvanəşr, 2005.*

208 səh.

Monoqrafiyada 1988-2005-ci illərdə Naxçıvanda gedən ictimai-siyasi proseslər – milli-demokratik hərəkat, demokratikləşmə prosesi, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü və 1993-cü ildən sonrakı inkişaf dövrü konseptual şəkildə tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

83.3. Az(2)

M -----

054

© M. Məmmədov, 2005

Ünvan: Bakı – Az 1021, Badamdar şos. 77.

Tel.: 492-92-27 492-93-72, 434-70-94, (850) 316-23-40.

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. 1991-ci ildə Azərbaycan xalqının siyasi istiqlalıyyəti qazanması XX əsr siyasi tariximizin ikinci parlaq səhifəsini təşkil edir.

Artıq ikinci on ildir ki, Azərbaycan müstəqil dövlət kimi yaşayır və inkişaf edir. Tarix baxımından heç də böyük olmayan bu zaman kəsiyi zəngin hadisələr, yaşanmış sarsıntılar və problemlər, nailiyyətlər və uğurlar, həyata keçirilmiş işlər baxımından bir neçə əsrlik yola bərabərdir. Bu zaman kəsiyində, müstəqil inkişaf yolunda xalqımızın yaşadığı ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni-mənəvi proseslərin və hadisələrin obyektiv araşdırılması, təhlili və təbliği, ictimai elmlərin, o cümlədən tarix elminin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdəndir.

Cəmiyyətin yeni tarixi inkişaf mərhələsində həllinə çalışdığımız problemlərin – müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi dövlət qurulması, ərazi bütövlüyünün bərpası, əhalinin təhlükəsizliyinin və rifahının təmin edilməsi və s. mövcudluğu, onların iqtisadi-siyasi mahiyyətinin araşdırılmasını, tarixi köklərinin müəyyənləşdirilməsini zamanın tələbi kimi qarşıya qoyur.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, başlıca vəzifə tarixi keçmişimizi bir daha nəzərdən keçirib, onu hərtərəfli və dərinlən öyrənmək, əldə edilmiş nailiyyətləri, baş verən nöqsanları, səhvləri, təhlifləri saf-çürük etmək, tarixin həqiqi mənzərəsini əks etdirməkdən, tarixi təcrübələri ümumiləşdirərək suverenlik əldə etdiyimiz dövrdə həyata keçirilən təcrübələrə kömək edə bilən elmi tövsiyələr irəli sürməkdən ibarətdir (30).

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi də ölkəmizin tarixi ilə üzvü surətdə bağlıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vəlif Talibovun qeyd etdiyi kimi «Azərbaycanlıların tarixi, ilk növbədə bütöv Azərbaycan tarixi deməkdir. Bununla belə tariximiz xalqımızın yaşadığı, dövlətimizin tarix boyunca fəaliyyət göstərdiyi ərazilərin də tarixi deməkdir.

Bütövlükdə, Azərbaycanın tarixi onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan vilayətlərin, şəhərlərin, kəndlərin, tayfaların, nəsilələrin tarixi birliliyindən, vəhdətindən ibarətdir» (117, 13). Ölkəmizin müasir həyatında baş verən tarixi-siyasi hadisələr Muxtar Respublikanın da taleyində dərin iz buraxmış, onun gələcək inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Eyni zamanda Muxtar Respublikada başlanan milli dirçəliş prosesi, demokratikləşmə, dövlətçiliyin bərpası istiqamətində atılan addımlar bütün Azərbaycana təsir göstərirdi. Xüsusən Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü həm bu bölgənin, həm də bütün Azərbaycanın mövcudluğu üçün tarixin mühüm əhəmiyyət kəsb edən səhifələrindəndir. Buna görə də müstəqillik dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasında baş vermiş ictimai-siyasi proseslərin obyektiv, elmi-siyasi dəyərləndirilməsinin böyük əməli və nəzəri əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqatın digər siyasi aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri də, Naxçıvan diyarına tarixən irəli sürülən yad iddialar, onun etnik-siyasi tarixini, tarixi coğrafiyasını bədnam qonşularımız tərəfindən saxtalaşdırmaq cəhdləridir.

Mövzunun aktuallığını əsaslandırarkən Heydər Əliyevin bir müdrik tövsiyasini də yaddan çıxarmaq lazım deyil: «Azərbaycanın bir hissəsi olan Naxçıvanın tarixi ilə əlaqədar görək çox fundamental əsərlər yaradaq, bu əsərlərlə də təkcə iddiaçılara cavab vermək yox, bütün dünyaya Azərbaycanın qədim, zəngin tarixini, mədəniyyətini göstərək» (31).

Deməli, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında və onun ətrafında müasir dövrdə baş verən hadisələr haqqında bilgiləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq baxımından da araşdırılan mövzu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

I FƏSİL

80-Cİ İLLƏRİN SONLARINDA NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA MİLLİ-DEMOKRATİK HƏRƏKAT

1.1. Naxçıvan Muxtar Respublikasında demokratikləşmə proseslərinin başlanması. Sərhəd hərəkəti.

XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərin əvvəlləri Azərbaycanın, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın tarixində ziddiyyətli, mürəkkəb, həm də tarixi hadisələr baxımından maraqlı bir dövr təşkil edir. Sovet imperiyasına daxil olan xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizəsi nəticəsində SSRİ müstəqil dövlətlərə parçalandı. Onilliklər ərzində öz dövlətçiliyindən məhrum olmuş Azərbaycan xalqı siyasi müstəqillik əldə edərək yeni milli dövlət quruculuğuna başladı. Lakin milli müstəqillik Azərbaycan xalqına heç də asan başa gəlmədi.

70-ci illərin əvvəllərində SSRİ imperiyasının iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında yaranmış böhranlı vəziyyət daha da dərinləşmiş, istehsalın artım sürəti, əmək məhsuldarlığı aşağı düşmüşdü. Mövcud rejimin əsas mədəni dayağı olan əhəmiyyətli kommunist ideologiyası iflasa uğrayırdı. Respublikalarda milli özünüdərk, milli hüquqların pozulmasına, sərvətlərin talan olunmasına qarşı etiraz meyilləri güclənirdi. İflasın əsas səbəbi mövcud inzibati-amirlik sistemi, sosialist iqtisadi modelin səmərəsizliyi, milli-siyasi müstəvidəki daxili ziddiyyətlər idi. Nəhəng «hərb maşını» ölkənin milli gəlirini udduğundan ənənəvi vasitələrlə iqtisadi geriliyi aradan qaldırmaq mümkün deyildi.

80-ci illərin ortalarında hakimiyyətə gələn Kommunist Partiyasının yeni rəhbərliyi mövcud böhranı aradan qaldırmaq, SSRİ-nin iflasının qarşısını almaq üçün bir sıra cəhdlər göstərdi. «İqtisadi və sosial-mədəni tərəqqinin sürət-

ləndirilməsi), «aşkarlıq», «özünüməliyyələşdirmə», «təsərrüfat hesabı», «yeni təfəkkür», «yenidənqurma» kimi təmtəraqlı, lakin səmərəsiz konsepsiyalar və şüarlar irəli sürülsə də, rejimin mahiyyətindən gələn daxili ziddiyyətləri aradan qaldırmaq mümkün olmadı. Təkipartiyalı siyasi sistemi, inzibati amirliyi ləğv etmədən, respublikaların suveren hüquqlarını bərpa etmədən böhranı aradan qaldırmaq mümkün deyildi.

Moskva respublikalarda baş qaldıran milli-demokratik hərəkatları yatırmaq, mərkəzdənqaçma meyillərinin qabağını almaq üçün «parçala və hökm sür» siyasətindən geniş istifadə edir, vəziyyətdən çıxmağı milli münaqişələri qızışdırmaqda, xalqlar arasında qanlı toqquşmalar salmaqda görürdü. Kreml Azərbaycanı və bütün Cənubi Qafqazı əldə saxlamaq üçün uydurma «Dağlıq Qarabağ» problemini qızışdırırdı. «Yenidənqurma» siyasəti ölkədəki milli-siyasi problemləri nəinki həll etmədi, əksinə millətlərarası ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi, müxtəlif bölgələrdə separatçı qüvvələrin baş qaldırmasına şərait yaratdı. Moskva rəhbərliyinin onlar üçün yaratdığı münbit şəraitdən istifadə edən erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı ənənəvi ərazi iddialarını yenidən ortaya ataraq Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağı və Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirmək uğrunda fəal hərəkata başladılar. 1987-ci ilin oktyabrında M.S.Qorbaçovun fitvası ilə Azərbaycan xalqının dahi oğlu Heydər Əliyev SSRİ rəhbərliyindən uzaqlaşdırıldıqdan sonra ermənilərin hərəkatları daha həyasız, mütəşəkkil xarakter aldı. Elə həmin günlərdə İrəvanda Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi tələbi ilə ilk açıq mitinq keçirildi. Öz separatçı niyyətlərini həyata keçirmək üçün ermənilər müxtəlif təşkilatlar -- «Qarabağ Komitəsi», «Miatsum», «Krunk», «Milli müqəddəratın müstəqil təyin edilməsi birliyi», «Siyasi məhbusların müdafiəsi üzrə erməni komitəsi» yaratmışlar (40). Bu hərəkata ziyalılar, DTK agentləri, KP liderləri, SSRİ rəhbərliyində ali vəzifəli tutan adamlar qoşulmuşdular.

SSRİ-ni dağıtmaq üçün milli münaqişələr törətməyi əsas vasitə hesab edən Qərbi dövlətləri də erməniləri fəal hə-

rəkətlərə təhrik edirdilər. Avropa Parlamenti 1987-ci ilin iyulunda «ermənilərin soyqırımını» tanımış, bu məqsədlə xatirə günün təsis etmişdi.

İki xalq arasında milli ədavətin ilk qurbanları bu dəfə də Ermənistanla, öz dədə-baba yurdlarında yaşayan azərbaycanlılar oldu. Qısa müddət ərzində onlar son nəfəri-nədək doğma yerlərindən qovularaq Azərbaycana, o cümlə-dən Naxçıvan torpağına pənah gətirildilər.

Moskvanın ermənilərin azğın hərəkatlarına havadar çıxması, Azərbaycanın mühafizəkar və qorxaq rəhbərliyinin isə respublikanın suveren hüquqlarının tapdalanmasına qarşı heç bir etiraz etməməsi Azərbaycan xalqının kəskin narazılığına səbəb olmuş, xalq rəhbərlikdən qəti tədbirlər görməyi tələb etmişdir.

Azərbaycanın suveren hüquqlarının tapdalanma-sına, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin özbaşınalıqlarına, Ermənistanla azərbaycanlıların soyqırımına qarşı respublikanın müxtəlif bölgələrində kortəbii çıxışlar və nümayişlər başla-mışdı.

Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında baş verən hadisələr Naxçıvan MSSR-in ictimai-siyasi, iqtisadi həyatına da ciddi təsir göstərmişdi. Ermənilər tərəfindən hərbi, iqtisadi, nəqliyyat blokadasına alınmış Muxtar Respublikada vəziyyət getdikcə ağırlaşdı.

Ermənistanla və Dağlıq Qarabağda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı azğın hərəkatlarının cavabsız qalması, öz yurd-yuvalarından didərgin düşərək Naxçıvana pənah gətirmiş qaçqınların acı taleyi, Muxtar Respublika əhalisinin dərin hiddətinə səbəb olmuşdu. 1988-ci ilin may ayının 20-də Naxçıvan şəhərində ermənilərin özbaşınalıqlarına və cinayətlərinə son qoyulması tələbi ilə Muxtar Respublika ic-timaiyyətinin mitinqi keçirildi. Mitinq iştirakçıları SSRİ, Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR rəhbərliyindən qəti tədbirlər görülməsini, Azərbaycan xalqının suveren hüquqlarının qorunmasını təkidlə tələb etdilər.

Əslində Naxçıvandakı xalq hərəkatı erməni təcavü-zünə qarşı müqavimət hərəkatı olmaqla yanaşı, imperiya

buxovlarından xilas olmaq və milli müstəqilliyə nail olmaq üçün geniş vüsət alan Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatının tərkib hissəsi idi. Bu hərəkatın ilkin dövründə əsas etiraz vasitə və formaları mitinqlər, nümayişlər, tətillər və s. idi. Naxçıvandakı hərəkat həm də Mərkəz və Respublika hökuməti qarşısında mütlik göstərən, əhalinin haqlı tələblərini qulaqardına vuran, ermənilərin hücum təhlükəsinə qarşı təsirli tədbirlər görməkdən imtina edən, hətta əhalinin əlindəki ov silahlarını almağa çalışan və son nəticədə Muxtar Respublikada ictimai-siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirən yerli partiya və sovet rəhbərlərinə qarşı yönəlmişdi (40, 4).

Xalqın təzyiqi altında yerli hakimiyyəti orqanları Muxtar Respublika və rayon səviyyələrində partiya komitələri nəzdində «səyişin bərpa edilməsi» məqsədi ilə partiya və Sovet işçilərindən ibarət qəragahlar təşkil edilmişdi. Rayon Partiya Komitələrinin I katiblərinin sədrliyi ilə yaradılmış bu qəragahlara rayonların demək olar ki, bütün məsul vəzifəli şəxsləri – partiya komitələrinin katibləri, XDS İK-in sədrləri, XNK sədrləri, DTK-nın rayon bölmələrinin, DİŞ-in rəisləri, rayon prokurorları, hərbi hissə komandirləri daxil idi (99, siy.12, iş 97, bağlama 9, v.50-51).

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı cinayətlərinin Moskva tərəfindən soyuqqanlıqla qarşılınması Dağlıq Qarabağ ermənilərinin separatizmini daha da gücləndirmişdi. M.Qorbaçovun himayədarlığından istifadə edən Ermənistan SSR Ali Soveti özünün 17 iyun 1988-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycanın daxili işlərinə qarışaraq, DQMV-ni Ermənistanın tərkibinə qatmağa razılıq verdi. Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyası 18 iyun 1988-ci il tarixli qərarı ilə DQMV XDS sessiyanın 20 fevral 1988-ci il tarixli qərarını və Ermənistan SSRİ Ali Sovetinin son qərarını qeyri-qanuni akt kimi qiymətləndirsə də, (62, 1988, 18 iyun) bu, erməniləri qanunsuz addımlardan çəkəndirmədi. İyulun 21-də DQMV XDS-nin fəvqəladə sessiyası SSRİ Ali Sovetinə müraciət edərək DQ-nın Ermənistan SSR-ə verilməsini xahiş etmiş, həmin il iyulun 12-də isə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxması haqqında qeyri-qanuni

qərar qəbul etmişdi. Erməni silahlılarının Dağlıq Qarabağda, Ermənistanın sərhəd rayonlarında azərbaycanlı əhaliyə qarşı təcavüzkar hərəkatları genişlənməmişdi.

Dağlıq Qarabağdakı hadisələr, Ə.Vəzirov başda olmaqla yeni Azərbaycan rəhbərliyinin cinayətkar fəaliyyətsizliyi xalqı daha da hiddətləndirmiş, 1988-ci il noyabr ayının ortalarından başlayaraq Bakıda və digər şəhərlərdə etiraz mitinqlərinin yeni, daha yüksək mərhələsi başlanmışdı. Noyabrın 18-də Lenin adına meydana keçirilən mitinqdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün dayandırılması, Dağlıq Qarabağda antiazərbaycan siyasəti yeridən xüsusi idarəetmə komitəsinin ləğv edilməsi, Ermənistanla iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilməsi və başqa qanuni tələblər irəli sürüldü.

Noyabrın 19-da meydana ilk dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı qaldırıldı.

Etiraz mitinqləri həmin günlərdə bütün Azərbaycanı bürümüşdü. Bu mitinqlərdən biri noyabrın 22-də Naxçıvan şəhərində keçirildi. Şəhərə gələn yolların polis qüvvələri tərəfindən bağlanmasına baxmayaraq Muxtar Respublikanın rayon və kəndlərindən gəlmiş 50 mindən çox insan təkidlə Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi Nurəddin Mustafayevi mitinqə dəvət edirdilər. Lakin N.Mustafayev mitinqlərlə dialoqa getmək əvəzinə onların üzərinə tank yeritdi. Nəticədə yaralananlar oldu. Bu hadisədən hiddətlənən Naxçıvan əhalisi Vilayət Partiya Komitəsinin binasına hücum edərək ona ziyan vurdular, N.Mustafayevi imperiya tərəfindən təqiblərə məruz qalan Heydər Əliyevin portretini mitinq iştirakçıları qarşısında yuxarı qaldırmağa məcbur etdilər. 22 noyabr 1988-ci il tarixli mitinqdə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı qaldırılmışdı.

Ermənilərin Muxtar Respublikanın Sədərək kəndinə məxsus «Həsənqulu bağ»ı zəbt etmək xəbəri Naxçıvan əhalisini daha da hiddətləndirmişdi. Bu ərazinin ələ keçirilməsi ilə Sədərək tam təhlükə altına düşmüş, Kərki kəndi ilə əlaqə kəsilmişdi.

Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Naxçıvanda da milli münaqişənin qızışdırılmasında müstəsna xidmətləri olan Zori Balayanın Dağlıq Qarabağdan SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilməsi mitinq və nümayişlərin əsas mövzusunun təşkil edirdi.

Budəfəki mitinqlər Naxçıvan şəhərində təzəcə salınmış Koroğlu meydanında keçirilirdi. Bu meydanda Azərbaycanın ilk dəfə olaraq Koroğlu abidəsi ucaldılmışdı. Çətin günlərdə hər yerdən ümidini itirən xalq bu abidənin ətrafında toplaşaraq öz haqq sözünü deməyə çalışırdı (45, 314-315).

Həmin günlərdə Naxçıvanda demək olar ki, hər gün mitinqlər keçirilirdi. Naxçıvanın tanınmış ziyalılarınin mətbuat səhifələrində, televiziya və radio efirində erməni millətçiliyinin ifşasına həsr edilmiş çıxışları camaata az-çox toxtaqlıq gətirirdi. Mitinq iştirakçılarının tələbi ilə Naxçıvanın ən böyük meydanına «Qarabağ» adı verilmişdi. Naxçıvana yaxın kəndlərdən əhali «Qarabağ» çığıra-çığıra piyada şəhərə, mitinqə gəlirdilər. Respublika mətbuatı isə Naxçıvanda genişlənən vətənpərvərlik hərəkatından bir kəlmə də yazmırdı (45, 308).

Azərbaycanın və Muxtar Respublikanın rəhbərliyi xalqın haqlı etirazlarına qoşulmaqdan çəkinərək, müəyyən maneələr etməklə vəziyyəti nəzarət altına almağa çalışırdı. Həmin günlərdə Vilayət Partiya Komitəsinin II katibi A.M.Qolubevin sədrliyi ilə xüsusi qrup yaradılmış və bu qrup «vəziyyəti sabitləşdirmək» məqsədilə «zəruri tədbirləri» həyata keçirmək vəzifəsi tapşırılmışdı. (95, siy. 37, bağlama 307, iş 76). Noyabrın 23-də Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin fəvqəladə plenumunda birinci katib N.Mustafayev vəzifəsindən azad edilmiş, onun yerinə Heydər İsa oğlu İsayev seçilmişdi. Plenumda bir sıra digər məsul şəxslərin də «ideya-tərbiyəvi işi lazımi səviyyədə aparmadıqlarına və ekstremist əhval-ruhiyyəli elementlərə qarşı qətiyyətsiz davranmadıqlarına» görə (100, siy.8, iş 320, v.76) işdən azad edilməsi, bəzilərinə isə ciddi təhminat verilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

Mitinqçi işıqlandırdıqlarına, oradakı tələbləri ictimaiyyətə çatdırdıqlarına görə Naxçıvan MSSR Dövlət Radio və Televiziya Komitəsinin sədri E.Əliyeva, «Sovet Naxçıvanı» qəzetinin baş redaktoru A.Axundova da şiddətli təhminat verildi (95, siy.37, v.312, iş138, v.1-20).

Vəziyyətin nəzarətdən çıxmasından ehtiyat edən mərkəzi hakimiyyət Bakı və Gəncə ilə yanaşı, Naxçıvan şəhərində də noyabrın 24-ü xüsusi vəziyyət və komendant saati tətbiq etdi. Küçələrə ağır texnika ilə silahlanmış qoşun hissələri yeridildi (20, 267). General-leytenant A.Makaşov Naxçıvan şəhərinə hərbi komendant təyin edildi (128, 1988, 23 noyabr).

«İctimai qaydaları pozduqlarına» görə Naxçıvan şəhərində və rayonlarda onlarla adam həbs olunsada, xalq hərəkatının qarşısını almaq mümkün deyildi. Əksinə, etiraz nümayişləri getdikcə daha da kütləviləşir, bütün Muxtar Respublika ərazisini əhatə edirdi. Ermənistan ərazisində Azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi zorakılıqlar, onların öz doğma yurdlarından deportasiyası fonunda Naxçıvan əhalisi böyük təminat göstərərək bölgədə yaşayan ermənilərə qarşı hər hansı aqressiv hərəkatlar etməkdən çəkinmiş, əksinə, ermənilər yaşayan kəndlərdə onların mühafizəsi məqsədi ilə milis postları təşkil edilmiş, onların ərzaq və gündəlik tələbat malları ilə təminat edilməsi üçün tədbirlər həyata keçirilmişdi.

1988-ci il dekabrın 7-də Ermənistanda baş verən zəlzələdən sonra bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan MSSR-də Ermənistanə yardım kampaniyaları keçirilmiş, qonşu respublikaya ərzaq, pul və digər yardımlar göndərilmişdi (132, 1988, 14 dekabr). Ermənilər Muxtar Respublikanı nəqliyyat blokadasına aldığı bir zamanda, Naxçıvanın dəmiryolu sisteminin işçiləri fədakarcasına, gecə-gündüz işləyərək fəlakət zonasına göndərilən yüklərin vaxtında çatdırılmasını təminat edirdilər. Xüsusən Ermənistanın şimalındakı dəmiryolu sıradan çıxdığına görə Azərbaycan dəmiryolunun Naxçıvan hissəsi gücləndirilmiş qrafik əsasında fəaliyyət göstərirdi.

Zəlzələnin vurduğu zərəri aradan qaldırmaq üçün hadisə yerinə Naxçıvandan xüsusi heyət də ezam olunmuşdu (95, s. 37, qutu 314, iş 225, var. 49-53).

Baş vermiş təbii fəlakətə baxmayaraq, ermənilərin Dağlıq Qarabağda separatçılıq hərəkətləri, azərbaycanlı əhaliyə qarşı cinayətləri nəinki səngimir, əksinə daha da intensivləşirdi. Naxçıvanın Ermənistanla sərhəd kəndləri erməni quldur dəstələrinin hücum obyektinə çevrilirdi. 1989-cu ilin aprelində ermənilərin Sədərək kəndinin «Həsənqulu bağı» adlanan ərazisini zəbt etmək cəhdləri Naxçıvanda gərginlik yaratmışdı. Gərginliyi aradan qaldırmaq üçün İlic rayon rəhbərliyi komissiya yaratmış, həmin ərazidə milis postları qoyulmuş, orada hərbi hissənin nümayəndələrinin yerləşdirilməsi qərara alınmışdı (99, s. 12, qutu 128, bağlama 192). Məlum olduğu kimi həmin ərazinin 1969-cu ildə Ermənistanə verilməsi haqqında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı qəbul edilmiş, lakin Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbər təyin olunduqdan sonra, bu fərmanın icrası dayandırılmış, yalnız 1985-ci ildə bu qanunsuz iş həyata keçirilmişdir. Nəticədə Naxçıvan MSSR-in ərazisindən ayrı düşmüş Kərki kəndinin işğalı üçün əlverişli şərait yaranmışdı (70, s. 24).

1989-cu ilin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan dəmiryolunun Qarçevan-Mehri hissəsindən keçən sərnişin və yük qatarlarına erməni quldurlarının hücumları daha da intensiv hal almış, avtomobillərin Ermənistan ərazisindən Muxtar Respublikaya hərəkəti dayandırılmışdı. Yüzlərlə naxçıvanlı sərnişinə xəsarət yetirilmiş, qatarların hərəkət qrafiki pozulmuşdu. Təhlükəsizlikləri təmin edilmədiyinə görə azərbaycanlı maşinistlər yola çıxmaqdan imtina edirdilər. Muxtar Respublikanın Azərbaycanla əlaqələrinin kəsilməsi onun iqtisadiyyatına ciddi ziyan vurmuşdu.

Həmin il iyulun əvvəllərində Naxçıvan əhalisinin keçirdiyi mitinqlərdə Azərbaycan hökumətindən Naxçıvanın müdafiəsi üçün konkret tədbirlər görülməsi tələb olundu. İyul ayının 12-də Vilayət Partiya Komitəsinin I katibi H. İsayevin Ermənistanın bir sıra rəhbər işçiləri ilə Sədərək postunda Kərki kəndinin problemləri, avtomobil və dəmiryolu nəqliy-

yatının işi ilə bağlı müzakirələri heç bir nəticə vermədi (70, 253). Əksinə, erməni xislətinin yeni bir həyasız forması üzə çıxdı. İndiyə qədər yol kəsməklə, azərbaycanlıları qətlə yetirməklə, qarət etməklə məşğul olan ermənilər indi də Naxçıvanın dağ kəndlərinə hücum edərək mal-qaranı oğurlamağa başlamışdılar. Məsələn, iyulun 15-də ermənilər Şürur rayonunun Günnüt kəndinə məxsus 219, həmin rayonun Lenin adına sovxozun isə 1286 baş mal-qarasını oğurlamışdılar (70, 259). İyulun 17-də Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin sədri A. Cəlilovla Ermənistan MSSR Nazirlər Sovetinin sədri A. Arutunyan arasında maneəsiz hərəkətin təmin olunması haqqında razılığa gəlinə də, Ermənistan tərəfi bu razılığa əməl etmədi (128, 1989, 12 iyul).

Mehri ərazisində sərnişin qatarlarına edilən hücumlar nəticəsində qatarların hərəkəti yenidən dayanmışdı. Culfa şəhərində keçirilən mitinqdə iştirakçılar erməni quldurlarına qarşı təsirli tədbirlərin görülməsini, maşinistlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini tələb etdilər (62, 1989, 30 iyul). İyul ayının 28-də Mehri rayonunda A. Cəlilovun və Azərbaycan daxili işlər naziri A. Məmmədovun Ermənistan rəhbər işçiləri ilə görüşündən sonra da qatarlara hücumlar davam edirdi.

Dəmiryolunda yaranmış vəziyyət, ermənilərin sərhəd kəndlərinə aramsız hücumları naxçıvanlıların hiddətinə səbəb olur, rəsmi hakimiyyət orqanlarına etimadsızlıq artırdı. Nəqliyyatın hərəkətinin dayanması Muxtar Respublikanın sənaye müəssisələrinin, xidmət bölmələrinin işinə ciddi təsir göstərirdi. Xammal və materialların gətirilməməsi bir çox müəssisələrin dayanmasına səbəb olmuşdu.

Azərbaycan KP MK-nin 1989-cu il 25 sentyabr tarixli «Azərbaycan dəmiryolunun Naxçıvan hissəsində vəziyyətin qaydaya salınması haqqında» qərarında dəmiryolunda hərəkətin dayanmasının respublika iqtisadiyyatına vurduğu zərər haqqında konkret faktlar və rəqəmlər göstərilmişdi (95, s. 27, qutu 313, iş 171, v. 16-21).

SSRİ Ali Sovetinin 3 oktyabr 1981-ci il tarixli «Dəmiryolu nəqliyyatının və xalq təsərrüfatının əsas sahələrinin fasiləsiz işini təmin etmək üçün təxirəsalınmaz tədbirlər haq-

qında»ki qərarında (128, 1989, 6 oktyabr) SSRİ Daxili İşlər, Müdafiə, Yollar Nazirliyinə, dəmiryolunun mühafizəsi, nəqliyyat işçiləri və vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün tapşırıqlar verilmişdir.

Respublikada sosial-iqtisadi vəziyyətin gərgin olmasına baxmayaraq demokratik hərəkət getdikcə genişləndirdi. 1989-cu ilin I yarısında Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin müxtəlif yerlərdə dəyək dəstələri yaradılmış, həmin ilin iyulunda isə AXC-nin Naxçıvan şöbəsi təşkil edilmişdi. Həmin dövrdən başlayaraq Naxçıvanda Xalq hərəkətinə AXC-nin Naxçıvan şöbəsi rəhbərlik etməyə başladı. Radikal tədbirlərə üstünlük verən bu təşkilat artıq Muxtar Respublikada qeyri-rəsmi hakimiyyətə malik idi. Muxtar Respublika rəhbərliyi qərar qəbul edərkən cəbhə rəhbərliyi ilə hesablaşmalı olurdu.

AXC-nin Naxçıvan şöbəsinin fəalları Naxçıvanda oktyabr inqilabının 72-ci ildönümünün keçirilməsinin qarşısını almış, əhalini tədbiri boykot etməyə çağırmışdılar. Oktyabrın 22-də Naxçıvan şəhərində AXC-nin təşkil etdiyi mitinqdə bu barədə xüsusi qətnamə qəbul edilmişdi (99, siy.12, iş 127, bağlama 192, v.55-56).

Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri S.Əliyeva və Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin II katibi A.Bolotinin noyabrın 1 və 2-si AXC-nin fəalları ilə tədbirin baş tutması üçün apardıqları müzakirələr bir nəticə verməmiş, AXC tədbirin keçirilməsinə mane olacağını bildirmişdi (99, siy.37, qutu 314, iş 233, v.2-16). 1989-cu il noyabrın 3-də Naxçıvan şəhərində keçirilmiş mitinqdə Moskvanın Azərbaycan və Naxçıvandakı canişinləri V.Polyaniçkonun və A.Bolotinin istefaları və respublikadan qovulmaları, Muxtar Respublikada «7 noyabr» tədbirinin keçirilməməsi ilə bağlı radikal tələblər irəli sürüldü. Mitinq iştirakçıları həmçinin Muxtar Respublikada komendant saatının ləğv edilməsini, özünümüdafiə dəstələrinin təşkili üçün əhaliyə silahların verilməsi tələblərini də səsləndirdi.

Bəzi rayonlarda vəziyyət qəsdən gərginləşdirilir, dövlət və hakimiyyət orqanlarının yerləşdiyi binalara hücumlar edilirdi. 1989-cu il dekabrın 18-də AXC-nin Ordubad

rayon şöbəsi rayonda mitinq keçirərək təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün tədbirlər görülməsini, əhalidən və orta məktəblərdən yığılmış silahların geri qaytarılmasını tələb etmişdi (99, siy.37, qutu 314, iş 275, v.12-13). Mitinqçilər daxili işlər şöbəsinin binasına hücum edərək növbətçi hissəni ələ keçirmişdilər. Uzun müzakirələrdən sonra Muxtar Respublika və rayon rəhbərliyi silahların məktəblərə qaytarılmasına razı olmuşdu.

Demokratik hərəkətdə AXC-nin aparıcı təşkilata çevrilməsinə baxmayaraq, xalq arasında Heydər Əliyevin nüfuzu daha böyük idi. Mitinqlərdə Heydər Əliyevin şəkilləri qaldırılır, onun respublikaya dəvət edilərək xalq hərəkətinə rəhbərlik etməsi barədə çağırışlar edilirdi. Azərbaycan SSR DTK sədrinin Moskvaya göndərdiyi 3 yanvar 1990-cı il tarixli məlumatında yazılırdı: «Əvvəlki kimi... Heydər Əliyevin mövqeləri güclüdür. Əhali indiyədək Heydər Əliyevin adını ehtiramla çəkir. Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR Ali Sovetinə Ordubad rayonundan deputatlığa namizədliyini irəli sürməyi, əlverişli şərait yarandığı halda isə Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri vəzifəsinə seçməyi planlaşdırırlar» (20, 271). Mitinq və nümayişlərə yüzlərlə insan əllərində Heydər Əliyevin portreti ilə çıxırdı.

Azərbaycan milli-azadlıq hərəkətinin mühüm mərhələsini təşkil edən «sərhəd hərəkəti» də məhz Naxçıvanda başlamışdır. Azadlıq hərəkətinin ilk günlərindən başlayaraq Azərbaycan SSR-in suverenliyi, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, demokratik islahatların həyata keçirilməsi ilə yanaşı, Cənubi Azərbaycanla gediş-gəlişin təmin edilməsi tələbləri irəli sürülməyə başlanmışdı. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın bütövləşməsi ideyası getdikcə milli süürün tərkib hissəsinə çevrilməkdə idi.

«Cənub həsrəti» Azərbaycanın digər bölgələrinə nisbətən Naxçıvanda daha çox hiss olunurdu. İranla sərhədböyü ərazilərdə çəkilmiş tikanlı məfillər bir millətin iki hissəyə parçalanmasının «simvoluna» çevrilmişdi.

Naxçıvan kimi aztorpaqlı bölgənin 17 min km² münbit torpaq sahəsi tikanlı məfillərlə sərhəd xətti arasında

qalmış, əhalinin bu torpaqlardan istifadə etməsinə imkan verilmirdi. Culfə rayonunda sərhəd zonasında yerləşən qəbiristanlığa və ziyarətçiyə getmək mümkün deyildi (40, 4).

AXC-nin Naxçıvan Vilayət şöbəsinin 1989-cu ilin noyabrında keçirilmiş məclisi xalqın iradəsinə ifadə edərək zorakılıqla ikiye bölünmüş Güney və Quzey Azərbaycan arasında humanitar, mədəni, iqtisadi əlaqələri bərpa etmək məqsədilə əsaslı çəkilmiş sərhəd çəpərlərinin götürülməsi və mühəndis texniki qurğuların sökülməsi haqqında qərar qəbul etdi. SSRİ-nin və Azərbaycan SSR-in kommunist rəhbərliyi, yerli hakimiyyət orqanları, sərhəd qoşunlarının rəhbərliyi buna mane olmaq üçün bütün hərbi-siyasi təsir vasitələrinə əl atdılar.

Lakin buna baxmayaraq AXC Naxçıvan Vilayət şöbəsi ardıcıl olaraq «Sərhəd hərəkəti» adı ilə bir sıra siyasi aksiyalar həyata keçirdi (67, 216).

1989-cu il dekabrın əvvəllərində Naxçıvan MSSR-də Ordubaddan Sədərəyədək bütün sərhəd boyu onminlərlə adam toplaşaraq kütləvi mitinqlər keçirməyə başladılar. Dekabr ayının 5-də Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri S.Əliyeva Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinə müraciət edərək Naxçıvan MSSR-in sərhədyanı torpaqlarından istifadə edilməsi məsələsinin həll olunması zəruriliyini bildirmişdi (132, 1990-cı il, 17 yanvar). Məktubda həmçinin sərhədyanı ərazilərdə yaşayan əhalinin qarşılıqlı əlaqələrinin bərpa edilməsi məsələsinə toxunulmuşdu. Lakin vəziyyəti düzgün qiymətləndirə bilməyən rəsmi dairələrin tədbir görmək istəmələri ehtirasları daha da coşdurur, əhalini radikal addımlara sövq edirdi. Sərhəd zolağının bir sıra hissəsində – Ordubadda, Culfada, Şahtaxtıda insanlar sərhəd məfəllərini sökərək, Arazın o tayında toplanmış həmvətənləri ilə görüşürdülər. AXC Naxçıvan Vilayət şöbəsi dekabrın 23-də sərhəd dəstəsinin komandirinə ultimatum verərək dekabrın 31-dək sərhəddən adamların müəyyən qaydalarla keçməsinə, qohum-qardaşları ilə əlaqə saxlama-sına imkan yaratmağı tələb etdi. Lakin razılıq əldə olunmadı.

Dekabrın 31-də saat 12⁰⁰-də AXC-nin çağırışı ilə Naxçıvan MSSR ərazisində Araz çayı boyu 137 km Sovet-İran sərhəddində toplaşan əhali sərhəd qurğularını dağıtmağa başladı. Hər iki tərəfdən sahildə toplanmış insanlar Arazı keçib görüldülər.

Azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxmış Azərbaycan xalqına divan tutmağa hazırlaşan imperiya dairələri sərhədlərin pozulmasını, planlaşdırdıqları qırğına bəraət qazandıрмаq üçün bəhanə hesab etdiyindən sərhədcilərə müqavimət göstərməmək əmri vermişdi. Buna görə də sərhədlərin sökülməsi aksiyası qansız-qadasız ötürmüşdü. Bu aksiya Azərbaycanın İranla həmsərhəd digər rayonlarında – Cəlilabad, Biləsuvar və başqa yerlərdə də həyata keçirilmişdi.

Naxçıvanda başlanan sərhəd hərəkətinə SSRİ-nin və Azərbaycanın kommunist rəhbərliyi, hərbi dairələr qara yaxaraq onu bir qrup ekstremist və cinayətkar ünsürün əməli kimi qiymətləndirib, dünya ictimaiyyətinin gözündən salmağa çalışırdılar. Bu məqsədlə əsaslı olaraq sərhəd zonasında fəvqəladə vəziyyət rejimi yaradıldı. Sərhəd hərəkəti ilə bağlı kommunist rəhbərlərinin göstərişi ilə hərəkət üzvlərinə qarşı repressiyalar həyata keçirildi, bir çox yerlərdə sökülmüş sərhəd çəpərləri bərpa olundu (67, 217).

O zaman mərkəzi kütləvi informasiya vasitələri sərhədlərin sökülməsini vandalizm hərəkəti kimi qiymətləndirmiş, bu hərəkəti Azərbaycanda islam fundamentalizminin baş qaldırması kimi göstərməyə çalışmışdı.

Moskvanın təzyiqi altında Azərbaycan KP MK-sı 1990-cı il yanvarın 2-də «Naxçıvan MSSR-də dövlət sərhədində kütləvi nizamsızlıq haqqında» qərar qəbul etdi. Qərarda sərhəd qurğularının sökülməsi pislənmiş, bu hərəkət «SSRİ-nin dövlət sərhədi haqqında» «SSR İttifaqı qanununun və beynəlxalq normaların kobud surətdə pozulması» kimi qiymətləndirmiş, «Respublikada yenidənqurma prosesinə ciddi zərbə endirildiyi» iddia edilmişdi (62, 1990, 5 yanvar). Naxçıvan MSSR sərhəd rayonlarının partiya komitələrinin I katibləri – M.C.Abbasova (Şorur), Ə.F.Əliyeva (Babək),

Ə.Hüseynova (Culfa), T.Xudaverdiyevə (Ordubad) ciddi xəbərdarlıq edilmişdi (98, siy.37, q.317, iş 275, v.4-5).

Azərbaycan rəhbərliyi Naxçıvanın yerli rəhbərliyini dəyişmək qərarına gəlmiş, 1990-cı il yanvarın 3-də Azərbaycan KP Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin növbədənkənar plenumunda H.İsayev birinci katib vəzifəsindən azad edilərək onun yerinə Afiyəddin Cəlilov seçilmişdi (62, 1990, 4 yanvar).

Sovet-İran sərhədinin Naxçıvan ərazisində baş vermiş hadisələrlə əlaqədar SSRİ rəhbərliyinin yüksək rütbəli nümayəndələri - Sov. İKP MK-nın katibi A.N.Girenko, SSRİ Ali Sovetinin Millətlər Sovetinin sədri R.N. Nişanov, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Ə.Vəzirov, SSRİ DTK-sı sədrinin birinci müavini Batkov, generallar Varennikov, Şatalin, Şironkin Naxçıvana gəldilər. Lakin onların Naxçıvana gəlişi genişlənən milli-azadlıq hərəkatının qabağını ala bilmədi. Əksinə, Naxçıvandakı görüşlərində onlar əhalinin tələblərinin haqlı olduğunu etiraf etməli oldular. (62, 1990, 7 yanvar).

Naxçıvan MSSR rəhbərliyi mövcud vəziyyətdə bir qədər ehtiyatlı təpənərək hərəkat iştirakçılarına qarşı cəza tədbirləri görülməsini tələb edən Mərkəzin əmrilərini yerinə yetirməkdən vaz keçdi. Muxtar Respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri S.Əliyeva Azərinformun müxbirinə baş vermiş hadisələrin səbəbləri barədə məlumat verərkən sərhəddə mühəndis-texniki qurğuların dağıdılmasını, 17 min hektar münbit torpağın sərhəd zonasında kənd təsərrüfatı dövryyəyindən kənar qaldığını, Muxtar Respublika əhalisinin torpaq sarıdan əziyyət çəkdiyi halda bu ərazinin becərilməməsi, Ermənistan SSR-dən Naxçıvana on minlərlə qaçqının gəlməsi ilə vəziyyətin daha da kəskinləşməsi faktları ilə izah etmiş, eyni zamanda «məsuliyyətsiz şəxslərin bundan istifadə edərək bəzi adamları hüquqa zidd hərəkatlara təhrik etdiyini» söyləmişdi. O həmçinin əhalinin bəzi arzularının—sərhəd rejiminin yüngülləşdirilməsini, qohumlara ünsiyyət üçün imkan verilməsini, sərhədyanı ticarətin təşkil edilməsi-

nin vacibliyini respublika rəhbərliyinin diqqətinə çatdırmışdı (62, 1990, 4 yanvar).

Bu tələblər A.Cəlilovun SİTA müxbiri ilə söhbətdə də ifadə olunmuş və SSRİ XİN-dən Azərbaycan və İran sakinlərinin fərdi ünsiyyəti üçün daha sadə qayda yaradılmasının mümkünlüyü məsələsini İran tərəfi ilə birlikdə nəzərdən keçirilməsi təklifi səsəndirilmişdi (62, 1990, 10 yanvar).

Sərhəd hərəkatı SSRİ XİN-nin Naxçıvanla İran arasında sərhəd zonasında yaşayan əhalinin ünsiyyətini genişləndirmək üçün əməli addımlar atmağa vadar etdi. Həmin nazirliyin bir qrup əməkdaşı 1990-cı il yanvarın 4-6-da Bakıya gələrək sərhəd zonasında sadələşdirilmiş keçid sisteminin yaradılması məsələsini müzakirə etdi (62, 1990, 9 yanvar).

1990-cı il yanvarın 9-da isə İran İslam Respublikası XİN vizalar və pasportlar departamentinin nümayəndəsi Tale Mənuçəhr Məssulə başda olmaqla İİR XİN-nin nümayəndə heyəti Bakıda, Azərbaycan XİN-də sərhəddə ünsiyyət qaydalarının sadələşdirilməsi barədə danışıqlar apardı. Qarşılıqlı anlaşmaya əsasən həftənin bir günü sərhədboyu ərazidə yaşayan vətəndaşların İranın sərhədboyu regionlarına sərbəst gedişi üçün sadələşdirilmiş viza rejimi tətbiq edilirdi (62, 1990, 12 yanvar).

1990-cı il yanvarın 10-da SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti «SSRİ-nin Dövlət Sərhədi haqqında qanunun Naxçıvan MSSR ərazisində kobud surətdə pozulması haqqında» qərar qəbul etdi. Qərarla sərhəd rejiminin pozulması faktı pislənilsə də, bu hadisənin baş verməsinin obyektiv səbəbləri üstüörtülü də olsa etiraf olunurdu. Belə ki, qərarın ikinci bəndində SSRİ Nazirlər Sovetinə «sərhədyanı rayonlarda əhalinin qaldıracağı konkret məsələlərin həlli üçün Azərbaycan SSR-in respublika və yerli dövlət orqanlarının iştirakı ilə tədbirlər görülməsi» tapşırılırdı (62, 1990, 11 yanvar).

Lakin Moskva Azərbaycandakı hadisələrə nəzarəti tam itirmək təhlükəsi ilə barışa bilmir, yanvarın əvvəllərindən Azərbaycanda müxtəlif qoşun hissələri, cəza dəstələri

yerləşdirirdi. Mərkəz Azərbaycanda demokratik hərəkatı böyümək üçün əlverişli məqam axtarırdı. Yanvarın 13-14-də Bakıda SSRİ DTK-sının ssenarisi əsasında milli zəmində talanlar baş verdi. Talançı dəstələrə qarşı nə yerli hüquq-mühafizə orqanları, nə də şəhərdə yerləşmiş 12 minlik SSRİ DİN qoşunları heç bir tədbir görmədilər.

Demokratik hərəkatı yatırmaq, xalqa divan tutmaq üçün hüquqi zəmin lazım idi. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin müraciətinə əsaslanan SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti yanvarın 15-də DQMV və bəzi başqa rayonlarda fəvqəladə vəziyyətin elan olunması haqqında fərman verdi (62, 1990, 17 yanvar). Fərmanda DQMV, Azərbaycanın ona bitişik rayonları Ermənistan SSR-in Gorus rayonu ilə yanaşı Azərbaycan ərazisindəki SSRİ-nin dövlət sərhədi boyunca sərhədyanı zonada da fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilirdi.

Bu fərmana əsaslanan Zaqafqaziya Sərhəd Dairəsinin Komandanlığı Naxçıvan MSSR rəhbərliyinə məktub göndərərək Muxtar Respublikanın sərhəd rayonlarında da fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsini təklif etsə də (70) Naxçıvan rəhbərliyi buna imkan vermədi.

Beləliklə, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda gedən milli-azadlıq hərəkatının mühüm mərhələsini təşkil edən sərhəd hərəkatının qarşısını almaq üçün ciddi cəhdlər göstərilə də bu, heç bir nəticə vermədi.

1989-cu il dekabrın 31-i Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi bayramına çevrildi. 1990-cı ildən isə həmin günün ildönümü respublikanın demokratik qüvvələri tərəfindən geniş qeyd edildi. Həmin ilin noyabrın 5-də Türkiyədə keçirilən Birinci Millətlərarası Azərbaycan--Türk dərəcələri qurultayında 31 dekabr gününün hər il geniş qeyd edilməsi zərurəti irəli sürüldü.

Naxçıvanın mütərəqqi qüvvələri tərəfindən həyata keçirilən «Sərhəd hərəkatı» rəsmi səviyyədə siyasi və tarixi qiymətini də birinci dəfə məhz Naxçıvanda, Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi Muxtar Respublika Ali Məclisinin 16 dekabr 1991-ci il tarixli sessiyasında almışdır. Heydər Əliyev Dünya

Azərbaycanlılarının Milli Həmrəylik və Birlik günü haqqında məsələnin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sessiyasında müzakirə olunmasını, böyük siyasi əhəmiyyətli qərar qəbul edilməsini, Azərbaycan türklərinin uzun illər ayrıldıqdan sonra birləşməsi yolunda ilk addım kimi qiymətləndirmişdi (67, 208).

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 16 dekabr tarixli sessiyasında 31 dekabr Dünya Azərbaycan Türklərinin Həmrəylik və Birlik gününün elan edilməsi, hər il bayram edilməsi, həmin gün Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində iş günü hesab edilməməsi, bu günün bütün Azərbaycan Respublikasında qeyd edilməsi üçün qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinə təklif verilməsi, sərhəd çəpərlərinin bərpa edilməsinin qanunsuz hesab edilməsi haqqında tarixi qərar qəbul edildi.

1.2. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların deportasiyası. Qaçqınların Naxçıvanda yerləşməsi

XX əsrin 80-ci illərinin sonunda keçmiş SSRİ-də yaranmış əlverişli şəraitdən, Moskvanın bilavasitə himayədarlığından istifadə edən erməni millətçiləri əsrlər boyu arzusunda olduqları bədnam niyyətlərinə – «Türksüz Ermənistan» yaratmağa nail oldular.

Ermənilərin Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək üçün başladığı hərəkatın ələ ilk ilində, 1988-ci ildə Ermənistan SSR ərazisindən, öz dədə-baba yurdlarından 185 yaşayış məntəqəsindən 230 min azərbaycanlı qovuldu, onlara məxsus 31000 ev, şəxsi təsərrüfat, 105 kolxoz və sovxozların əmlakı talandı, 214 nəfər öldürüldü, 1154 nəfər yaralandı, yüzlərlə adama işgəncə verildi, qız-gölinlərin namusu təhqir olundu. 15 mindən çox kürd və bir neçə min rus Ermənistandan çıxarıldı. Nəticədə Ermənistan yalnız ermənilərdən ibarət olan monoetnik respublikaya çevrildi (20, 258).

Ermənistan SSR-də azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi terrora Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyi nəinki öz etiraz səsinə ucaltmadı, əksinə cinayətkar fəaliyyətsizliyi, mərkəz

qarşısında mütliliyi ilə erməni vandallarını yeni azgün hərəkətlərə şirnikləndirmiş oldu. Hətta Ermənistandan qovulmuş soydaşlarının «erməniləri qıcıqlandırmamaq» naminə Dağlıq Qarabağda məskunlaşmasına icazə vermədi. Bundan ruhlanan ermənilər azərbaycanlılara qarşı qanlı əməllərini davam etdirərək onları son nəfərinədək Ermənistandan qovmağa nail oldular. Bu respublikada azərbaycanlılar yaşayan son yaşayış məntəqəsinin Mehri rayonunun Nüvədi kəndinin əhalisi 1991-ci il avqustun 8-də bir gün içərisində sovet əsgərlərinin köməyi ilə Ermənistandan qovuldu. Beləliklə, rusların dəstəyi ilə XIX əsrin əvvəllərində başlanmış ermənilərin azərbaycanlı əhalisini öz doğma torpaqlarından – Qərbi Azərbaycan ərazisindən deportasiyası prosesi XX əsrin sonunda yenə də rusların köməyi ilə uğurla başa çatdırıldı.

Əslində erməni millətçiləri üçün azərbaycanlıların öz etnik torpaqlarından deportasiya edilməsi daha strateji məqsədin – Dağlıq Qarabağın və Naxçıvanın ələ keçirilməsinin ilkin mərhələsi idi. Proseslərin gedişi göstərdi ki, ermənilər bu məsələni tam reallaşdırdıqdan sonra Dağlıq Qarabağda silahlı müqavimətə və separatizm hərəkətinə başladılar. Bununla onlar necə deyirlər, öz arxalarını tam möhkəmləndirmiş, ikinci cəbhə təhlükəsini aradan qaldırmışdılar.

Bu əməllərinə haqq qazandımaq üçün ermənilərin Sumqayıtda törətdikləri fitnəkarlıq hərəkətindən sonra Ermənistanda qanlı antitürk hərəkəti daha da genişləndi. Məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalan azərbaycanlılar öz yurd-yuvalarını tələsik tərk edərək Azərbaycanın Ermənistanla sərhəd rayonlarına axışdılar.

Əsrin əvvəllərində – 1905-1906, 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasından və Zəngəzurdan daşnak təqiblərindən qaçıb canını qurtarmış soydaşlarına sığınacaq verməmiş Naxçıvan camaatı təleyin hökmü ilə əsrin sonlarında da eyni yükü öz üzərinə götürmüş, Ermənistan SSR-dən qaçqın düşmüş vətəndaşlarını ilk qəbul edənlərdən olmuşdu. Naxçıvanın Ermənistanla həmsərhəd zonada yerləşməsi, nəqliyyat-kommunikasiya vasitələrinin Muxtar Respublika ərazisindən keçməsi, Naxçıvan əhalisi ilə Ermənistan SSR-in azərbay-

canlı əhalisi arasında qohumluq və digər insani əlaqələrin mövcudluğu azərbaycanlı qaçqınların Naxçıvana pənah gətirmələrini şərtləndirirdi.

Hələ münafişənin qızıxdığı ilk günlərdə, azərbaycanlı əhalinin ən ağır vaxtlarında onlara ilk kömək əlini uzadan Naxçıvan əhalisi və rəhbərliyi olmuşdu. Ermənistan rəhbərliyi və quldur dəstələri tərəfindən mühasirəyə alınmış, bütün həyatı vasitələrdən məhrum edilmiş azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə Naxçıvandan ərzaq məhsulları göndərilir, onların təhlükəsiz surətdə Naxçıvana və Azərbaycanın digər rayonlarına çıxıb getmələri üçün nəqliyyat vasitələri və hərbi maşınlar göndərilirdi. Naxçıvana gələn qaçqınlar əsasən Ermənistan SSR-in Ararat, Əzizbəyov, Yeqeqnadzor, Artaxat və digər sərhəd rayonlarının əhalisi idi.

Həmin ilin noyabrında azərbaycanlılar yaşayan Qarınraşen, Xalisə kəndlərinin əhalisi yalnız Naxçıvandan əhalinin tələbi ilə göndərilmiş zirehli maşın və yük maşınlarının köməyi ilə erməni quldurlarından xilas olaraq Naxçıvana gələ bilmişdilər (26, 73, 247-248). Naxçıvana pənah gətirmiş qaçqınların qarşılama və yerləşdirilməsində əsas ağırlıq ilk günlər Şərur (o vaxtlar İliç-M.M) rayonunun üzərinə düşmüşdü. Rayon mərkəzində toplaşan yüzlərlə qaçqın rayon rəhbərliyinə müraciət edərək Ermənistanda məhv olmaq təhlükəsi altında yaşayan həmvətənlərini xilas etmək üçün əməli tədbirlər görməyi tələb edirdilər. Ermənistandan gələn qaçqınları qarşılamaq üçün rayonun Ermənistanla sərhədində, Sədərəkədə karantin postu yaradılmışdı.

Həmin ilin payızına qədər ermənistanlı qaçqınlar dəfələrlə Naxçıvandan öz doğma yurdlarına qayıtmağa çalışsalar da, erməni saqqallılarının təzyiqi altında geriye dönməyə məcbur olmuşdular. Vedibasarin Şiddi kəndinin əhalisinin başına gətirilənlər naxçıvanlıların xüsusi qəzəbinə səbəb olmuşdu (45, 306-307).

1988-ci ilin mart ayının ikinci yarısından başlayaraq Naxçıvan əhalisi İrəvandan, Göyçadən, Vedibasardan, Zəngəzurdan gələn yüzlərlə soydaşını qəbul edirdi. Onları qar-

şılamaq, yerləşdirmək, minimum tələbatlarını ödəmək üçün hər bir naxçıvanlı ayağa qalxdı.

Artıq 1988-ci ilin ilk üç ayı ərzində Ermənistan SSR-dən Naxçıvan Muxtar Respublikasına 9088 nəfər qaçqın (1853 ailə) gəlmişdi, onlardan 2493 nəfəri (427 ailə) müvəqqəti olaraq Sədərək kəndində, yerli sakinlərin evlərində, müxtəlif ictimai binalarda, məktəblərdə yerləşdirilmişdi (95, siy.37, qutu 306, iş 33, v.3-6). Sonradan onlar Muxtar Respublikanın digər rayonları arasında bölüşdürülür, onlara ilkin tələbat malları ilə yardım göstərilirdi.

Erməni mətbuatı Azərbaycanından getmiş ermənilərin sayı barədə şişirdilmiş məlumatları dönmə-dönə dərc etsə də, Azərbaycan mətbuatı didərgin soydaşları haqqında əsil həqiqəti yazmaqdan, onların miqdarını göstərməkdən qorxurdu. İlk dəfə Naxçıvanda qaçqınların sayı barədə məlumat 2 aprel 1988-ci il tarixində «Sovet Naxçıvanı» qəzetində Muxtar Respublika Ali Məhkəməsinin sədri Musa Həsənov tərəfindən elan edildi (45, 309).

Naxçıvana qovulmuş didərginlərin hamısına erməni yaraqlıları tərəfindən divan tutulmuşdu. Çətin aşırımlarda, qarlı dağlarda yarıçılpaq vəziyyətdə olan insanlardan ölənlər, yaralananlar çox idi. Qaçqınların bir hissəsi birbaşa Naxçıvan şəhər xəstəxanasına çatdırılmışdı. Lakin əhalinin əksəriyyəti şəhərin mərkəzinə toplaşaraq geriyyə qaytarılmalarını, təhlükəsizliklərinin təmin edilməsini tələb edirdilər.

Aprel ayından başlayaraq Ermənistan SSR-də yerli azərbaycanlılara qarşı təqiblərin güclənməsi ilə qaçqınların yeni, daha böyük kütləsi Naxçıvan Muxtar Respublikasına gəldi. 1988-ci ilin aprel-iyul ayları ərzində Muxtar Respublikaya əlavə olaraq 8 mindən çox qaçqın gəlmişdi. (95, siy.37, qutu 307, iş.56, v.19-21).

İlk vaxtlar qaçqınların qəbulu və onların yerləşdirilməsi kortəbii şəkildə, əsasən yerli əhalinin iştirakı ilə həyata keçirilirdisə, sonradan bu işlə Muxtar Respublikanın bütün əlaqədar təşkilatları məşğul olmağa başladı. Naxçıvan MSSR-ə gəlmiş azərbaycanlı qaçqınların qəbulu, yerləşdirilməsi və ilkin ehtiyaclarının ödənilməsi işini operativ surətdə

həll etmək, Muxtar Respublikanın müxtəlif dövlət, ictimai təşkilatlarının fəaliyyətini əlaqələndirmək məqsədi ilə Vilayət Partiya Komitəsi müvafiq komissiya yaratmışdı. Tərkibində Muxtar Respublika partiya, sovet, həmkarlar ittifaqı və komsomol komitələrinin, nazirlik və idarə başçılarının təmsil olduğu bu komissiyaya Muxtar Respublika Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini İ.H.Qurbanov başçılıq edirdi. 1988-ci ilin dekabrında komissiyaya rəhbərlik Nazirlər Sovetinin I müavini A.İ.Abdullayevə tapşırılmış, lakin onun vəzifəsini dəyişməsi ilə əlaqədar komissiyanın sədri yeni təyin olunmuş birinci müavini A.Q.Sadiqov olmuşdur (95, siy.37, qutu 317, iş 177, v.13). Eyni zamanda komissiyanın tərkibində bəzi dəyişikliklər baş vermişdi. Yerlərdə qaçqınların üzləşdiyi problemləri operativ həll etmək, onların mənzil-məişət qayğılarını (qaçqınların müvəqqəti yaşayış yerləri ilə təmin olunması, tibbi və ərzaq yardımlarının göstərilməsi, işlə təmin edilməsi, qaçqın uşaqların tədris-tərbiyə müəssisələrində yerləşdirilməsi və s.) ödəmək üçün Muxtar Respublikanın bütün şəhər və rayonlarının yerli icra orqanları başçılarına müvafiq komissiyaları yaratmaq tapşırığı verilmişdi. Naxçıvana pənah gətirmiş qaçqınların ağır vəziyyətini qismən yüngülləşdirmək üçün əhali və yerli hakimiyyət orqanları bütün mövcud imkanlardan istifadə edirdilər. Muxtar Respublikaya gəlmiş hər bir ailəyə maddi yardım göstərilmiş, onlar yaşayış yerləri, ərzaq məhsulları ilə təmin olunmuşdular (101, siy. 7, qutu 2135-2140).

Muxtar Respublikanın bir çox əmək kollektivlərinin, tələbələrin, ayrı-ayrı vətəndaşların müraciətlərini nəzərə alaraq qaçqınlara maddi kömək məqsədi ilə Naxçıvan Bankında Yardım fondunun xüsusi hesabı açılmış, qısa müddət ərzində bu fonda 100 min manata yaxın vəsait daxil olmuşdu.

Muxtar Respublika rəhbərliyi Ermənistan SSR-dən qaçqın düşmüş soydaşlarının öz doğma yerlərinə qayıtmaları və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı Ermənistan SSR-in rəhbərliyi, həmsərhəd rayonların başçıları ilə əlaqəyə girmiş, hər iki tərəfdən qaçqın düşmüş insanların geri qayta-

rilması üçün birgə əməli tədbirlər görməyi və müvafiq komissiyalar yaratmağı təklif etmişdilər. Naxçıvan MSSR-nin müvafiq rayonlarının rəhbərliyinə də Ermənistan SSR-nin onunla həmsərhəd rayonun rəhbərliyi ilə əlaqələr yaratması tapşırılmışdı. Düzdür, birgə komissiyalar yaradılsa da, bir nəfər də olsun qaçqını Ermənistan SSR-dəki öz doğma yurduna qaytarmaq mümkün olmadı. Daha doğrusu, Ermənistan rəhbərliyi buna imkan vermədi. Baxmayaraq ki, Naxçıvandan köçüb getmiş bəzi ermənilər geri qayıtmış, onların təhlükəsizliyinə tam şərait yaradılmışdı (99, s. 13, iş 29, bağlama 204, v. 30-31).

Muxtar Respublikanın hüquq-mühafizə orqanlarına ermənilərin mühafizəsi, onların iş yerlərinə yenidən bərpə edilməsi, evlərinin, əmlaklarının qorunması barədə yuxarıdan göstərişlər verilmişdi. Ermənistandan qaçqın düşmüş azərbaycanlıların yalnız bir hissəsinə, özü də hadisələr təzə başlayarkən öz evlərini satmağa və ya dəyişməyə imkan verilsə də, Naxçıvan MSSR-də yaşayan bütün ermənilər çox sakit şəkildə öz evlərini yerli sakinlərə satıb gedirdilər. Erməni əhaliyə dözümlü münasibəti bir fakt da sübut edir ki, Muxtar Respublikada yaşamış ermənilər arasında milli zəmində həlak olan olmamışdır.

Ermənistan SSR-in Ararat, Sisyan, Masis, Əzizbəyov, Yexeqnadzor, Qafan, Mehri və b. rayonlarının müxtəlif kəndlərində yaşayan bir neçə yüz ailə 1988-1989-cu il ərzində öz şəxsi evlərini Naxçıvan MSSR-də (əsasən Naxçıvan şəhərində) yaşayan ermənilərin evləri və mənzilləri ilə dəyişmək üçün yerli icra hakimiyyətlərinə müraciət etmişdilər.

Ermənistan qaçqınlarının əksəriyyəti əvvəllər kənd təsərrüfatı ilə məşğul olduqlarından Muxtar Respublikanın müxtəlif kəndlərində yaşamaq arzusunda olduqlarını bildirmişdilər. Onların bu xahişinə əməl edilmiş, köçkünlərə torpaq sahələri ayrılmışdı. 1989-cu ilin noyabrında Ararat rayonunun Kiçik Vedi, Armaş, Xalisə kəndlərinin sakinləri Naxçıvan şəhərindəki dəyişdirmə yolu ilə aldıkları kommunal mənzillərini Babək rayonunun Cəhri, Sovetabad, Şəkəra-

bad, Culfa rayonunun Qazançı kəndlərinə dəyişmişdilər (101, s. 7, qutu. 2134).

SSRİ rəhbərliyi Zaqafqaziyada millətlərarası münəqişə nəticəsində qaçqın düşmüş insanların öz daimi yaşayış yerlərinə qaytarılması barədə bir neçə qərar qəbul etsə də, bu qərarları həyata keçirmək üçün heç bir əməli addım atmadı. Məsələn Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Vətəndaşların daimi yaşayış yerlərini məcburi tərk etməsində Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR yerli orqanlarının, ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərin yolverilməz hərəkətləri haqqında» 6 dekabr 1988-ci il tarixli qərarı oldu (62, 1988, 7 dekabr). Bu qərarla vətəndaşların öz doğma yurd-yuvalarından didərgin düşməsi, Ermənistan SSR ali hakimiyyət orqanlarının bilavasitə fəaliyyəti ilə deyil, bəzi yerli hakimiyyət nümayəndələrinin məsuliyyətsiz hərəkətlərinin nəticəsi olduğu bildirilir və bu işdə hər iki respublika rəhbərlərinin bərabər məsuliyyət daşdığı ifadə olunurdu. Həmin vaxtlar həm mərkəzi hakimiyyət, həm də mərkəzi mətbuat baş verən hadisələr haqqında ya susur, ya da ermənilərin xeyrinə birtərəfli siyasət güdür, Azərbaycanda baş verən hadisələri qəsdən təhrif edir, ən yaxşı halda isə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tarazlaşdırılmış siyasət yeritməyi məqsəduyğun hesab edirdi. Azərbaycanın rəsmi dövlət mətbuatı da onlardan geri qalmırdı. Mətbuatın bu dövrdə əsas mövzusu keçmiş rəhbərlərin fəaliyyətini tənqid etmək, «Naxçıvan dəstəsi» haqqında haray-həşir qoparmaq idi.

Naxçıvan MSSR-ə gəlmiş qaçqınların yerləşdirilməsi, onların zəruri həyat vasitələri ilə təmin edilməsi üçün, qeyd edildiyi kimi, hər bir rayonda xüsusi komissiyalar və qəragahlar yaradılmışdı. Komissiyalara ya rayon partiya komitələrinin I katibləri, ya da XDS İK-in sədrləri başçılıq edirdilər. Naxçıvan MSSR-nin rayonları arasında Ermənistan SSR-dən qovulan soydaşlarımızın qəbulu və onlara yardım göstərilməsi sahəsində əsas ağırlıq İliç rayonunun üzərinə düşmüşdü. 1988-ci ilin sonları üçün bu rayonun 60-a yaxın kəndində 800 ailəni təmsil edən 2100 nəfərlik qaçqın yerləşdirilmişdi. Qısa müddət ərzində onların əksəriyyəti

daimi yaşayış yerləri, işlə təmin edilmiş, onlara torpaq sahəsi ayrılmış və uzunmüddətli ssudalar verilmişdi. Rayon XDS İK-nin qərarı ilə qaçqınlara 430 min manatlıq pul və ərzaq yardımı göstərilmişdi (99, siy.13, iş 8, b.203, v.33). Rayonda müvəqqəti məskunlaşmış qaçqınlara dövlət təşkilatları ilə yanaşı ayrı-ayrı kollektivlər, müxtəlif insanlar təmənnasız yardımlar göstərirdilər.

Bir müddətdən sonra rayonda yerləşmiş qaçqınlar Azərbaycanın müxtəlif şəhər və rayonlarına köçmüş, Şərura 700 nəfərə qədər qaçqın gəlmişdi. Ermənistan SSR-nin müxtəlif rayonlarında yaşamış bu insanlar rayonun müxtəlif kəndlərində yerləşdirilmiş, onlar torpaq sahələri, digər yaşayış vasitələri ilə təmin edilmişdi (70, 271).

Muxtar Respublikanın ən iri rayonlarından olan Babək rayonunda da Ermənistandan qaçqın düşmüş çoxlu soydaşlarımız yerləşmişdi. Müxtəlif mənbələrə görə rayon ərazisində 2500 nəfərə qədər qaçqın qəbul edilmiş (103, siy.10, iş.21, bağlama 61, 62), onların 757 nəfəri rayonda daimi qeydiyyatla alınmışdı. Qaçqınların əksəriyyəti rayonun kəlxoz və sovxozlarında müvafiq işlə təmin edilmiş, onlara pul, ərzaq və digər yardımlar göstərilmişdi. Köçkünlərə 31.328 manat pul ödənilmişdi (103, siy.10, iş 53, bağlama 63, v.39-45).

Azərbaycan KP MK-nın «Daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuş vətəndaşların problemlərinin həll edilməsi sahəsində təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında» 5 dekabr 1988-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq Muxtar Respublikanın rayonlarında yeni komissiyalar yaradılmış, mövcud komissiyaların tərkibində dəyişikliklər baş vermişdi. Belə ki, Babək rayonunda hələ 1988-ci ilin iyulunda yaranmış komissiyaya (onun sədri RİK-in sədri R.Əzimov idi – M.M.) bu qərardan sonra rayon partiya komitəsinin I katibi (K.Süleymanov – M.M.) sədrlik etməyə başlamış, komissiyanın tərkibi genişləndirilmişdi (103, iş 37, bağ.61, v.58-61). Bütün rayonlarda olduğu kimi Babək rayonunda da bütün dövlət və ictimai təşkilatların rəhbərləri komissiyaya daxil edilmişdi. Rayona gəlmiş qaçqınlar əsasən Əznəbürd (1462 nəfər),

Leninabad, Kültəpə və Zeynəddin kəndlərində (115 nəfər) yerləşdirilmişdi (103, siy.10, iş 53, bağlama 63). Rayonun Böyükdüz kəndinin yaxınlığındakı «Ceyran bulağı» adlanan ərazidə 380 qaçqının yerləşdirilməsi üçün yeni yaşayış məntəqəsi yaradılmışdı. Burada qalmış ailələrin hər biri üçün fərdi evlər, məktəb, klub, mağaza və digər məişət və sosial obyektlər tikilmişdi. Hər bir ailəyə 1200 m² torpaq sahəsi ayrılmışdı (132, 1990, 20 may).

Naxçıvan MSSR Ordubad, Culfa, Şahbuz rayonlarında da Ermənistan SSR-dən qovulmuş soydaşlarımızın qəbul edilməsi və yerləşdirilməsi üçün müvafiq tədbirlər görülmüş, burada məskunlaşmış qaçqınların mənzil-məişət problemlərinin həlli, ərzaqla təmin edilməsi istiqamətində rəsmi dövlət orqanları əhali ilə sıx əlaqədə işləyirdilər. Ordubada gəlmiş 500 nəfərdən çox qaçqın rayonun bir sıra kəndlərində, ermənilərin tərk etdikləri evlərdə yerləşdirilmişdi. Qaçqın uşaqlar üçün Parağa kəndində yeni məktəb açılmışdı (98, siy. 16, qutu 175, iş1, v.1-5). Rayonda daimi yaşamaq arzusunda olanlar üçün ssuda ayrılmış, onlar işlə təmin edilmişdilər. Dövlət bankının rayon şöbəsində qaçqınlar üçün açılmış xüsusi hesaba rayonun müxtəlif əmək kollektivləri, ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən 150 min manat vəsait köçürülmüşdü. Rayonun Ağdərə kəndinin Ermənistan qaçqınları tərəfindən məskunlaşdırılması barədə qərar qəbul edilmişdi (62, 1988, 8 dekabr).

Culfa rayonuna Ermənistandan 300-dən çox qaçqın gəlmişdi. Onlar rayonun Xanağa, Əbrəqunus, Şurud və digər kəndlərində, əsas hissəsi isə Culfa şəhərində yerləşdirilirdi (96, siy.12, qutu 149, iş 15, v.29-30).

Ermənistana sərhəd olan Şahbuz rayonunun əhalisi də qaçqın düşmüş soydaşlarının vəziyyətini qismən də olsa yüngülləşdirmək üçün əllərindən gələni etmişdilər. Bu rayona Ermənistan SSR-in Əzizbəyov, Yeqeqnadzor və Sisyan rayonlarından 1500 nəfərdən çox qaçqın gəlmişdi. Qaçqınların qəbulu və yerləşdirilməsi, onlar üçün minimum sosial-məişət şəraitini təmin etmək üçün rayon XDS İK sədrinin başçılığı ilə (V.Mirzəyev – M.M.) komissiya təşkil edilmiş, qaçqınlara

pul, ərzaq və digər yardımlar göstərilmişdi. 1989-cu ilin yanvar ayının 27-də komissiyanın tərkibi genişləndirilmiş, buraya bütün rəsmi orqanların rəhbərləri daxil edilmişdi. Rayon XDS İcraiyyə Komitəsinin yeni sədri X.Abbasov komissiyaya sədr təyin edilmişdi (97, siy.12, qutu 114, iş 20, v.20). Qaçqın azərbaycanlılar rayonun Nurs, Mahmudoba, Badamlı, Gömür, Arinc və başqa kəndlərində müvəqqəti yerləşdirilmişdi (97, siy.12, qutu 115, iş 26, v.1-30).

Rayonun Gömür kəndində 35 (132, 1989, 19 dekabr) qaçqın ailəsi yerləşdirilmişdi.

Rayonda daim məskunlaşmaq arzusunda olanlara torpaq sahəsinin ayrılması, ev tikmək üçün ssudaların verilməsi, əmək qabiliyyətli qaçqınların müvafiq işlə təmin edilməsi üçün bütün zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdi. Lakin rayona pənah gətirmiş qaçqınların əksəriyyəti sonradan buranı tərk edərək Azərbaycanın digər bölgələrinə, əsasən Bakı şəhərinə getmişlər. 1989-cu ilin ortaları üçün Şahbuzda cəmi 362 nəfər qaçqın qalmışdı (99, siy.12, qutu 115, iş.22, v.84).

Ümumiyyətlə, Muxtar Respublikada Ermənistan SSR-dən qaçqın düşmüş əhalinin qəbulu, yerləşdirilməsi ilə bağlı ən mürəkkəb dövr 1988-1989-cu illər olmuşdur. Bu illərdə Muxtar Respublika rəhbərliyi bütün əhali ilə birgə öz doğma yurd-yuvalarından didərgin düşmüş soydaşlarının vəziyyətini qismən yüngülləşdirmək üçün bütün zəruri tədbirləri görmüşdülər. Onlara ərzaq, paltar, pul, yanacaq və digər yardımlar göstərilmiş, yaşayış yerləri, işlə, tibbi və digər sosial-məişət xidmətləri ilə təmin edilmiş, məktəbyaşlı uşaqlar təhsilə cəlb edilmişdilər. Onlar qaçqınlar üçün yaradılmış «Yardım» fonduna pul vəsaitləri köçürür, qaçqınların vətən dərdinə, yurdsuzluq həsrətinə şərik çıxmaq üçün əllərindən gələni edirdilər.

Artıq 1989-cu ilin sonlarından başlayaraq Ermənistandan qaçqın düşərək Naxçıvanda məskunlaşmış əhalinin əksəriyyəti Muxtar Respublikanı tərk edərək Bakı şəhərinə köçməyə başladı.

Muxtar Respublikada daimi məskunlaşmaq qərarına gəlmiş qaçqınlar isə burada daimi pasport qeydiyyatına alınaraq, evlə, şəxsi təsərrüfat sahələri və daimi işlə təmin edildilər.

Mərkəzin, Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin qaçqınların öz yerlərinə qaytarılması barədə qəbul edilmiş qərarlarının heç biri icra olunmadı. 1989-cu il yanvarın 4-də Azərbaycan və Ermənistan KP MK-larının, respublikaların Ali Sovetləri Rəyasət Heyətlərinin və Nazirlər Sovetlərinin daimi yaşayış yerlərini məcburi tərk etmiş vətəndaşlara birgə müraciəti qəbul edildi. Müraciətdə öz yaşayış yerlərinə qayıdacaq vətəndaşların təhlükəsizliyinə və konstitusiyaya hüquqlarının qorunacağına təminat verilməsi qeyd olunurdu. Lakin bu müraciətə qol çəkən Ermənistan rəhbərliyinin bilavasitə göstərişi ilə 250 mindən çox azərbaycanlı bu respublikadan artıq qovulmuşdu (25, 210).

SSRİ Nazirlər Sovetinin 15 aprel 1989-cu il tarixli 321 №-li qərarı ilə vətəndaşların öz daimi yaşayış yerlərinə qaytarılması və onlara dəymiş maddi zərərin ödənilməsi məsələlərini həll etmək məqsədi ilə hər iki respublika hökumət sədrləri müavinlərinin sədrliyi ilə respublikalararası komissiya yaradılması, vətəndaşlara dəymiş ziyanın yerli büdcələr hesabına ödənilməsi, müvafiq müavinətlərin verilməsi nəzərdə tutulmuşdu (62, 1989, 20 aprel). Qərara görə müvafiq müavinətlər vətəndaşlara onların qaçqın düşdükləri respublikanın idarə və müəssisələri tərəfindən ödənilməli idi. Lakin Ermənistan SSR-dən qaçqın düşmüş insanların heç biri bu respublikadan qəpik də olsun kompensasiya ala bilmədi.

Qaçqın düşmüş soydaşlarımızın təminatı ilə bağlı bütün ağırlıqlar Azərbaycan büdcəsinin və yerli büdcələrin, respublika əhalisinin üzərinə düşdü. 1989-cu il oktyabrın 19-da daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuş şəxslərlə iş üzrə respublika dövlət komitəsi yaradıldı. Komitənin qaçqınların məskunlaşdığı yerlərdə, o cümlədən, Naxçıvan MSSR-də müvafiq bölmələri təşkil olunurdu. Müvafiq komissiya Azərbaycan Ali Sovetinin tərkibində də yaradılmış, A.Bolotin (Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin II katibi)

və A.Cəlilov (Muxtar Respublika Nazirlər Sovetinin sədri) onun tərkibinə seçilmişdilər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 4 oktyabr 1989-cu il tarixli, 399№-li qərarına əsasən Ermənistan SSR-dən daimi yaşayış və iş yerlərini məcburi tərk etmiş və Azərbaycan SSR ərazisində məskunlaşmış qaçqınlara müavinət verilməsinə başlandı. Naxçıvan MSSR-də yaşayan qaçqınlara müvafiq müavinətlərin verilməsi üçün şəhər və rayon XDS icraiyyə komitələri müvafiq qərarlar verdilər. 1990-cı ilin iyul-avqustunda Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Muxtar Respublikada yaşayan bütün qaçqınlar daimi pasport qeydiyyatına alındılar. Təkcə Naxçıvan şəhərində 825 nəfər qaçqın daimi qeydiyyatına alındı (101, siy.7, qutu 2202). Naxçıvan MSSR ərazisində məskunlaşmış azərbaycanlı qaçqınlara fərdi mənzil tikintisi üçün torpaq sahələri, dövlət mənzil fondundan mənzillərin verilməsi qərara alınmış, öz xüsusi evlərini dövlət mənzilləri ilə dəyişmiş qaçqınlara mənzillərin pulsuz olaraq özəlləşdirilməsinə icazə verilmişdi.

Bütün bu həyata keçirilmiş tədbirlər sayəsində Ermənistan SSR-dən deportasiya edilmiş azərbaycanlıların sosial-məişət şəraiti müəyyən qədər yaxşılaşdırıldı. Lakin onların əsas problemi – öz doğma yurd-yuvalarına qayıtmaq arzusu hələ də həll edilməmiş qalır.

II FƏSİL

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏR (1990-1993-cü illər)

2.1. Ermənistanın Azərbaycana və Naxçıvana qarşı təcavüzkar hərəkətləri. Naxçıvan Muxtar Respublikasının SSRİ tərkibindən çıxması

1989-cu ilin sonu – 1990-cı ilin əvvəllərində Azərbaycanda xalq hərəkatı özünün ən yüksək inkişaf mərhələsini yaşayırdı. Bakıda və respublikanın müxtəlif bölgələrində baş verən hadisələr – siyasi tətillər, nümayişlər, mitinqlər hakimiyyət böhranını daha da dərinləşdirmiş, mərkəzin respublikadakı hadisələrə nəzarətini tam itirməsinə gətirib çıxarmışdı. Bir çox yerlərdə partiya və sovet orqanlarının fəaliyyəti dayandırılmış, Xalq Cəbhəsinin üzvlərindən ibarət dövlət funksiyalarını yerinə yetirən paralel idarəetmə strukturları yaradılmışdı. Xalq hərəkatına divan tutmaq və respublikanı nəzarətə qaytarmaq üçün Moskva və onun Azərbaycandakı canişinləri yeganə çıxış yolunu güc tətbiq olunmasında görürdülər.

Mərkəz Naxçıvanda da milli azadlıq hərəkatının qarşısını almaq üçün fəvqəladə vəziyyət elan edilməsinə, muxtar respublikaya cəza dəstələrini yerləşdirilməsinə çalışırdı.

Azərbaycanda daxili siyasi vəziyyətin gərginləşməsi fonunda erməni yaraqlılarının təcavüzkar hərəkatları, sərhəd rayonlarına, Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə silahlı basqınlar getdikcə artırdı.

Xalq hərəkatını boğmaq üçün müvafiq bəhanə axtaran mərkəzi hakimiyyət yanvarın ortalarında Bakıda erməni talanları təşkil etmiş, bunun ardınca isə yanvarın 15-də «DQMV və bəzi başqa rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan olunması haqqında» fərman vermişdi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qəbul etdiyi bu fərmanda Azərbaycan

SSR Ali Sovetinə təklif edilirdi ki, Bakı və Gəncə şəhərində, eləcə də başqa yaşayış məntəqələrində qadağan saatları tətbiq edilməsi də daxil olmaqla hər cür lazımı tədbirlər görsün.

Oxşar proseslər Naxçıvanda da gedirdi. Muxtar Respublikanın Ermənistanla sərhəddəki kəndlərinə aramsız hücumlar, rəsmi hakimiyyət orqanlarının və hərbiçilərin bu hərəkətlərin qarşısını alınmasında acizliyi, minlərlə azərbaycanlı qaçqının Ermənistandan qaçaraq burada cəmlənməsi Muxtar Respublikada vəziyyəti daha da gərginləşdirmiş, ehtirasları coşdurmuşdu. Partiya komitələri, hakimiyyət strukturları illic vəziyyətinə düşmüşdü. Hakimiyyət faktik olaraq xalqın əlində idi.

Mərkəzi partiya rəhbərliyi Muxtar Respublikada vəziyyəti nəzarət altına almaq üçün yerli rəhbərlikdə dəyişiklik etmək qərarına gəlmişdi. 1990-cı il yanvarın 3-də Vilayət Partiya Komitəsinin növbədənkənar plenumunda Heydər İsayev birinci katib vəzifəsindən azad edilmiş, onun yerinə Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin sədri Afşiyəddin Cəlilov seçilmişdi. Lakin yeni rəhbərlik mərkəzin ümidlərini doğrultmadı. Ümummilli məsələlərdə imperiyanın deyil, xalqın tərəfini tutmağa üstünlük verən yeni rəhbərlik bununla da əhalinin yerli hakimiyyətə etimadını qismən bərpa etməyə nail oldu.

Yanvarın 5-də isə Muxtar Respublikada baş verən hadisələrlə yaxından tanış olmaq üçün Sov.İKP MK katibi A.Girenko, SSRİ Ali Soveti Millətlər Sovetinin sədri R.Nişanov və Azərbaycan KP MK-nın I katibi Ə.Vəzirov Naxçıvana gəldilər (62, 1990, 7 yanvar).

Lakin xalqın qəzəbindən ehtiyat edən qonaqlar əhali ilə birbaşa ünsiyyətə girməkdən çəkinərək «partiyasovet fəalları» və «mək kollektivlərinin nümayəndələri» ilə görüş keçirməklə kifayətləndilər.

Ermənilərin təcavüzkar hərəkətlərinin qarşısını almaq, Muxtar Respublika əhalisinin təhlükəsizliyini qorumaq üçün heç bir real addım atılmadığını görənlər xalq özü təşkilatlanır, özünümüdafiə və könüllü dəstələr yaradırdı. Nax-

çıvanın Ermənistanla sərhəddə yerləşən bütün kəndlərində postlar yaradılmış, müdafiə işini düzgün təşkil etmək, postlarla rabitə yaratmaq üçün rayonlarda müdafiə komitələri və qorərgahlar yaradılmışdı.

Həmin dövrdə ən gərgin vəziyyət Şərur rayonunun Kərki kəndində yaranmışdı. Yanvarın 15-də erməni yaraqlıları kəndi ələ keçirmək üçün hücumla keçdilər. Bu zaman Kərkini cəmi 19 nəfər kənd sakini, 6 nəfər hərbiçi və 3 milis işçisi qoruyurdu. Kəndə hücum xəbəri yayıldıqdan sonra Naxçıvanda olan daxili qoşun bölmələri, əlavə milis qüvvəsi və könüllülər kərkililərə köməyə getdilər. Qüvvələrin qeyri-bərabər olmasına baxmayaraq ilk hücumun qarşısı alındı. Lakin iki gün sonra, yanvarın 17-də ermənilər 3000 nəfərlik qoşunla yenidən kəndə hücum etdilər.

Təhlükəsizliklərini qorumaq adı altında ordu nümayəndələrinin göstərişi ilə kəndi qoruyan könüllülər və milis işçiləri kənddən çıxarıldıqdan sonra daxili xidmət qoşunları da Kərkini tərk etdilər. Yanvarın 18-də kənd ermənilərin əlinə keçdi. Beləliklə, təqribən iki il ərzində ermənilərə qarşı layiqli müqavimət göstərən Kərki kəndi xəyanətin və biganəliyin qurbanı oldu.

Yanvarın 17-də ermənilər Naxçıvan əhalisinə qarşı daha bir təcavüzkarlıq hərəkəti törətdilər. Onlar Gorus rayonunda yerləşən Üçtəpə radioteleötürücü stansiyasına gələn xətləri kəsməklə Muxtar Respublikaya ötürülən televiziya və radio verilişlərini dayandırdılar. Muxtar Respublika əhalisi tam informasiya blokadasına alındı (132, 1990, 19 yanvar).

Kərki kəndini ələ keçirdikdən sonra ermənilər Sovet qoşunlarına arxalanaraq Sədərək kəndində sərhəddə yerləşən mebel sexi və şarab zavoduna hücumla keçdilər. Lakin Naxçıvanın igid müdafiəçiləri qeyri-bərabər döyüşdə düşmənin qabağını almağa və onları çoxlu itki verərək geri çəkilməyə məcbur etdilər. Düşmən Sədərəyi raket, top, pulemyot, avtomat atəşinə tutmaqla yenidən ələ keçirməyə çalışırdı. Qırğınların qarşısını almaq məqsədi ilə əhali kənddən təhlükəsiz yerə çıxarılmış, kənddə yalnız əli silah tutanlar qal-

mişdi. Sədrəyə hücum zamanı 6 nəfər şəhid olmuş, onlarla adam yaralanmışdı.

Azərbaycanın və Naxçıvanın ərazi bütövlüyünün pozulması, Kərki kəndinin işğalı, bütün sərhədboyu ermənilərin hücumu keçmələri, Muxtar Respublika əhalisinin dinc yaşayışı üçün üçün real təhlükənin artması, nəqliyyat və kommunikasiya blokadaı və bütün bunların müqabilində İttifaq və respublika hakimiyyət dairələrinin cinayətkar fəaliyyətsizliyi Muxtar Respublika əhalisini və rəhbərliyini ən radikal addımlar atmağa sövq edirdi. Naxçıvan şəhərində Ali Sovetin binası qarşısında toplanmış 20 mindən çox əhali Muxtar Respublika Ali Sovetinin fəvqəladə sessiyasının çağırılmasını tələb edirdi. Xalqın tələbi və təzyiqi altında yanvarın 19-da çağırılmış sessiya Naxçıvan MR-in SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında məsələni müzakirə etdi. Qərarda Azərbaycan SSR və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan MSSR-in suverenliyi və ərazi bütövlüyünün müdafiə edilmədiyi, Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR ali qanunverici orqanlarının İttifaq orqanlarına dəfələrlə etdikləri müraciətlərin nəticəsiz qaldığı Türkiyə, Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR arasında RSFSR-in iştirakı ilə bağlanan Qars müqaviləsinin şərtləri kobud surətdə pozulduğu qeyd edilmiş və 6 bənddən ibarət tarixi qərar qəbul edilmişdi. Qərarda deyilirdi:

1. Naxçıvan MSSR SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq özünü müstəqil respublika elan edir;
2. Qars müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq Naxçıvan Respublikasının ərazi bütövlüyünü qorumaq və kütləvi insan qırğınının qarşısını almaq məqsədilə Türkiyə Respublikasına müraciət edilsin;
3. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, İran İslam Respublikasına və dünyanın bütün ölkələrinə kömək məqsədilə müraciət olunsun;
4. Naxçıvan Respublikası ərazisində olan Sovet qoşun hissələri respublikadan çıxarılsın;
5. SSRİ Ali Sovetindən tələb edilsin ki, Naxçıvan Respublikasına edilən təcavüzə son qoyulsun;
6. Qərar Azərbaycan SSR və SSRİ dövlətlərinin nəzərinə çatdırılsın (132, 1990, 20 yanvar).

Azərbaycan xalqının təcavüzə məruz qalması, ermənilərin Naxçıvana hücumları və törətdikləri vəhşiliklər barədə dünya birliyinə müraciət qəbul edildi. Müraciətin sonunda deyilirdi: «... Dünya dövətləri, planetin bütün vicdanlı insanları, bizə kömək əlinizi uzadın! Azərbaycan türklərinin qanının axmasına yol verməyin!».

19 yanvar 1990-cı il tarixli sessiya Ali Sovetin qərarını və müraciətini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq və qonşu ölkələrdən kömək istəmək məqsədi ilə İrana və Türkiyəyə iki nümayəndə heyətinin göndərilməsini məqsəduyğun hesab etmiş və onların tərkibini müəyyən etmişdi. İİR-ə gedəcək nümayəndə heyətinin tərkibinə Muxtar Respublika Ali Sovetinin deputatları Tahir Əliyev (nümayəndə heyətinin rəhbəri) və Ramiz Axundov, NDU-nun kafedra müdiri Qorib Allahverdiyev, 2Nə-li Naxçıvan Şəhər Musiqi Məktəbinin direktoru Sahib Axundov, Nehrəm kənd ağsaqqalı Muradəli kişi, Türkiyə Respublikasına gedən nümayəndə heyətinə isə Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini, deputat Eldar İbrahimov (rəhbər), Nazirlər Sovetinin məsul işçisi Yadigar Babayev, Naxçıvan televiziyasının əməkdaşı Əli Şamilov, Xalq Cəbhəsinin nümayəndəsi Sülhəddin Əkbərov və NDU-nun dosenti Aydın Qasimov daxil idilər. Hər iki heyət Culfadan sərhəddi keçməklə İrana və Türkiyəyə getməli idilər. Lakin Culfada yerləşən SSRİ sərhəd qoşunlarının komandanlığı nümayəndə heyətlərinin sərhəddi keçməsinə icazə vermədi (2, 158).

Azadlıqsevər Naxçıvan camaatı sessiyanın keçirildiyi günlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını Ali Sovetin binası üzərinə sancdı və bu bayraq orada bir həftə qaldı. 1990-cı il yanvarın 27-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin Naxçıvanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərarını ləğv etsə də (62, 1990, 28 yanvar), həmin qərarın Naxçıvanın taleyi üçün böyük əhəmiyyəti oldu. SSRİ tarixində ilk dəfə olaraq muxtar qurumun özünü müstəqil elan etməsi faktı dünya ictimaiyyətinin diqqətini Sovet imperiyasının və onun əlaltısı olan Ermənistanın Azərbaycana,

1990-cı il martın 26-da SSRİ daxili işlər nazirinin müavini, daxili qoşunların komandanı, general-polkovnik Y.Şatalinin Naxçıvana gələrək sərhəddəki gərgin vəziyyətlə tanış olması da vəziyyəti dəyişmədi. Əksinə, ermənilərin hücumları daha da kəskin xarakter almağa başladı. Martın 26-27-də ermənilər Şada kəndini ələ keçirmək üçün yeni hücum təşkil etdilər. Yalnız yerli milis işçilərinin və könüllülərin igidliyi sayəsində düşmən geri oturuldu. Muxtar Respublikanın Sədərək, Gərməçataq, Günnüt, Buzqov kəndlərinin işğalı təhlükəsini nəzərə alaraq əhali oradan çıxarılmışdı. Kəndlərdə yalnız döyüş qabiliyyətli cavanlar qalmışdılar. Yaranmış gərgin vəziyyət haqqında Bakıya və Moskvaya mütəmadi məlumatlar verilsə də, heç bir tədbir görülmürdü.

Martın 28-də Babək rayonunun Aşağı Buzqov və Ermənistanın Gülüstən kəndi ərazisində Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin I katibi A.Cəlilovun Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin I müavini V.Dayanla görüşü oldu. Görüşdə Y.Şatalin və digər yüksək rütbəli zabitlər iştirak edirdi (95, s.37, qutu 316, iş 264, vv.3-8). Lakin bu danışıqlar da bir nəticə vermədi. Əksinə, ermənilər Gərməçatağa hücum edib 10-dan çox evi yandırdılar. Kəndə 494012.80 rubl məbləğində ziyan vuruldu (103, s.10, iş 78, bağlama 64, v.37). Bu hücumların dəf edilməsi zamanı Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin hüquq şöbəsinin müdiri Vəli Zeynalov şahid oldu.

Sədarəyin müntəzəm atəşə tutulmasıyla burada 60 ev dağılmış, xeyli maddi ziyan dəymişdi. Kənd əhalisi arasında çoxlu sayda yaralananlar var idi. Sədərəklə ermənilər arasında sovet hərbiçilərindən ibarət təhlükəsizlik zonası yaradılsa da, ermənilər asanlıqla bu zonanı dəf edərək kəndə yaxın ərazilərə daxil olaraq əlverişli mövqe tutmuşdular (95, s.37, qutu 316, iş 264, v.3-8).

Aprel ayının 1-də Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin I katibi A.Cəlilovun, Muxtar Respublika Nazirlər Sovetinin sədri M.Əliyevin, İlic rayon Partiya Komitəsinin I katibi M.Abbasovun və Naxçıvan MSSR daxili işlər naziri

M.Məmmədovun Ermənistan KP MK-nın katibi M.Serobyan, Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini V.Dayan, Daxili İşlər naziri Q.Arutyunyan, Ararat Rayon Partiya Komitəsinin I katibi O.Akopyan ilə keçirilən görüşlərində dəmiryolunun normal fəaliyyətinin bərpa edilməsi, sərhəddəki vəziyyətin normallaşdırılması məsələsi müzakirə edildi. General-polkovnik Y.Şatalinin də iştirak etdiyi bu danışıqların da heç bir nəticəsi olmadı (62, 1990, 3 aprel).

1990-cı il mayın 24-də Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin bürosunda Sədərək kəndinin Ermənistanla sərhəddə yerləşməsini, sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi əhəmiyyətini nəzərə alaraq Şəhur rayonunun Sədərək, Dəmirçi və Maxta kənd sovetliklərinin bazasında Sədərək rayonunun yaradılmasının zəruriliyi haqqında qərar qəbul edilmiş və bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan Ali Sovetinə müraciət olundu (95, s.37, qutu 317, iş 293, v.5).

1990-cı il avqustun 29-da Azərbaycan SSR Ali Soveti Sədərək qəsəbə, Kərki, Dəmirçi və Maxta kənd sovetlərinin bazasında Sədərək rayonunun təşkili haqqında qərar qəbul etdi (62, 1990, 4 sentyabr).

Həmin dövrdə ermənilərin aramsız hücumlarına məruz qalan kəndlərdən biri də Şəhur rayonunun Günnüt kəndi idi. 1990-cı il aprelin 21-23 arasında erməni quldurları kəndə hücum edərək oraya çəkilən yolda istifadə edilən maşın və mexanizmləri dağıtmış, «T-130» markalı buldozeri aparmışdılar (132, 1990, 26 aprel). İyunun 11-də ermənilər yenidən kəndə hücum edərək, kəndin mal-qarasını aparmağa cəhd göstərsələr də, kəndi qoruyan milis əməkdaşları buna imkan verməmişlər (132, 1990, 14 iyun).

2.2. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Naxçıvana qayıdışı və bu hadisənin Muxtar Respublikanın ictimai-siyasi həyatına təsiri

Ötən əsrin 80-ci illərinin axırlarında və 90-cı ilin əvvəllərində erməni millətçilərinin Azərbaycan torpaqlarına

təvəvüzü genişlənməmiş, respublikaya rəhbərlik edən başçıların antimilliy siyasəti sayəsində anarxiya və hərc-mərcəlik halları artmışdı. Xalq hərəkətinə rəhbərliyi öz inhisarına keçirmiş bir qrup səbatsız və ambisiyalı şəxsin sərəştərsiz siyasəti nəticəsində respublikanın milli fəlakətə sürükləndiyi bir vaxtda xalq getdikcə daha yaxından əmin olurdu ki, onun milli liderə böyük ehtiyacı vardır, belə bir tarixi şəxsiyyət isə yalnız Heydər Əliyevdir. Əslində bunu o vaxtkı ittifaq və respublika rəhbərliyi də aydın dərk edir və buna görə də bu nəhəng insani, uzaqgörən siyasətçini siyasi təqiblərə, əsassız böhtanlara məruz qoyur, xalqın onun ətrafında birləşəcəyindən qorxur, Azərbaycanı qayıdaraq siyasi fəaliyyətlə məşğul olmasına əngəllər törədirdilər.

Azərbaycan xalqının böyük əksəriyyəti isə rastlaşdığı mövcud problemlərin yalnız Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə öz həllini tapa biləcəyinə inanaraq, onun respublika rəhbərliyinə qaytarılmasını təkidlə tələb edirdi. Bu hərəkətin ən fəal iştirakçısı isə Naxçıvan camaatı idi. 1988-ci ildən muxtar respublikada geniş vüsət alan mitinq və yürüşlərə xalq Heydər Əliyevin portretləri ilə çıxır, öz milli liderinə qarşı aparılan haqsız təqib kampaniyalarına son qoyulmasını tələb edirdilər. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, bütün qadağa və təzyiqlərə baxmayaraq Heydər Əliyev 1990-cı ilin martın 17-də keçirilən Naxçıvan Şəhər Partiya Təşkilatının növbəti konfransında Azərbaycan KP XXXII qurultayına nümayəndə seçildi.

Ağır günlərində xalqı ilə bir yerdə olmaq, onun problemlərinin həllinə yardımçı olmaq istəyən Heydər Əliyev onu gözləyən real təhlükəyə baxmayaraq 1990-cı ilin iyul ayının 20-də Azərbaycana qayıtmaq qərarına gəldi.

Xalqımızın ümummilli lideri iyulun 22-də öz doğulduğu şəhərə, Naxçıvana gəldi. Onda Qarabağ problemi ətrafında yayılan dalğanın zərbə qüvvəsinə məruz qalan və sərhədyanı kəndləri erməni yaraqlıları tərəfindən işğal və qarət olunan, dincliyi əlindən alınan Naxçıvan Muxtar Respublikası sonralar Heydər Əliyevin təbirincə, "taleyin

ümudünə buraxılmış bir ada"nı xatırladırdı. Muxtar respublikanın nəqliyyat-kommunikasiya xətləri bədxah və yaramaz qonşularımız olan ermənilər tərəfindən kəsildəndən, tam iqtisadi blokadaya alınandan sonra burada iqtisadi və siyasi böhran daha da dərinləşmişdi. Naxçıvana gəlişi barədə dahi şəxsiyyət sonralar belə deyəcəkdi: "Moskvada mənə təqib edirdilər... Hətta yanvar hadisələrindən sonra hərəkətlərimə görə mənə qarşı repressiya planları hazırlanmışdı və onları həyata keçirmək istəyirdilər. Bakıya gələndə xalq tərəfindən mənim gəlişim böyük ruh yüksəkliyi ilə qəbul olundu, lakin hakimiyyətdə olan ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən Bakıda yaşamağıma imkan verilmədisə də, mən Naxçıvana gələndə Naxçıvan ayağa qalxdı, Naxçıvan məni qucaqladı, bağrıma basdı. Görünür, mənim Naxçıvana gəlməyim tələyin işi imiş". Gəlişi haqqında heç kimə xəbər verməyə də, bu xəbər tez bir zamanda bütün muxtar respublika əhalisinə məlum oldu. Elə həmin axşam Naxçıvan şəhərindəki mərkəzi meydana toplaşmış 80 minlik insan kütləsi Heydər Əliyevə özünün nicəti və son ümidi kimi baxırdı (67, 134).

Moskva mətbuatı bu hadisənin əhəmiyyətini kiçiltmək üçün meydana 30 min adamın toplaşdığını (140, 1990, 24 iyul) qeyd etmiş, Azərbaycanın rəsmi mətbuatı isə bu hadisəni ümumiyyətlə, işıqlandırmamışdı.

"Tələyin ümidinə buraxılmış tənha bir ada"ya-Naxçıvana qayıdışı ilə Heydər Əliyev bu bölgəni və bütün Azərbaycanı gözləyən real təhlükədən xilas etdi.

Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Heydər Əliyevin Rəyasət Heyətinin sədri A.Cəlilova yazdığı 10 avqust 1990-cı il tarixli ərizəsini müzakirə edərək avqust ayının 21-də «Heydər Əliyev yoldaşın Naxçıvan MSSR vətəndaşı sayılması haqqında» fərman verdi (93, iş № 023; 67, 45).

1990-cı il avqustun 8-də Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin SSRİ prezidenti M.S.Qorbaçova müraciəti oldu. Müraciətdə ermənilərin hücumları nəticəsində Naxçıvan MSSR-də yaranmış gərgin vəziyyətdən, çoxsaylı insan tələfatından, mal-qaranın oğurlanmasından, Şərur rayonu-

nun Kərki kəndinin ermənilər tərəfindən işğal olunması bildirilirdi. Muxtar Respublika əhalisinin təhlükəsizliyini və MR-in ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədi ilə Kərki kəndində fəvqəladə vəziyyət elan olunması xahiş edilirdi.

Həmin ayın 21-də Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin də SSRİ rəhbərliyinə müraciəti oldu. Bu müraciətdə də gözlənilməz hadisələrin qarşısını almaq üçün Ermənistan ərazisində Konstitusiyaya zidd silahlı dəstələrin tərkisilahlı edilməsi və muxtar respublikanın sərhədyanı yaşayış məntəqələrinin möhkəmləndirilməsi sahəsində təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsi tələb olunurdu. Lakin o zamankı SSRİ rəhbərliyinin heç bir əməli tədbir görməməsi erməniləri daha da cinayətkar hərəkətlərə sürükləyirdi.

1990-cı il avqustun 29-da Azərbaycan SSR Ali Soveti «Naxçıvan MSSR-in təhlükəsizliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmək və Ermənistan tərəfindən zəbt olunmuş Kərki kənd XDS ərazisini azad etmək tədbirləri haqqında» qərar qəbul etdi. Qərarla Ermənistan SSR-in Mehri rayonu ərazisində avtomobil və dəmir yolunun bağlanması nəticəsində Muxtar Respublikada yaranmış ağır vəziyyət qeyd olunur, Kərki kəndinin işğalına, muxtar respublikanın Ermənistanla sərhəd bölgələrinə ermənilərin müntəzəm hücumlarına diqqət yetirilir və SSRİ rəhbərliyindən təcili tədbirlər görülməsi tələb edilirdi (132, 1990, 4 sentyabr).

Heydər Əliyevin Naxçıvana qayıdışı Azərbaycan SSR Ali Sovetinə və Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə seçki kampaniyası ilə bir vaxta düşdü.

Naxçıvanın müxtəlif şəhər və kəndlərindən gələn nümayəndələr Heydər Əliyevi görüşlərə dəvət edir, onu xalq deputatlığına namizəd irəli sürürdülər. Ümummillî liderimizin əhali ilə görüşləri əsl xalq bayramına çevrilir. Babək rayonunun Nehrəm kəndində «Kommunizm» sovxozunun əməkçiləri ilə görüşdə Heydər Əlirza oğlu Əliyevin 340 nömrəli Nehrəm seçki dairəsi üzrə Azərbaycan SSR xalq deputatlığına namizədliyi irəli sürüldü. 1990-cı il iyulun 25-də Heydər Əliyev seçki komissiyasının sədrinə və «Kom-

munizm» sovxozunun əmək kollektivinə göndərdiyi məktubda həmin dairədən deputatlığa namizədliyinə razılıq vermiş və seçicilərini əmin etmişdi ki, o, bütün səyini, bacarığını, təcrübəsini respublikamızın konstitusiyaya hüquqlarının, suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunmasına, iqtisadi, sosial, mədəni yüksəlişinin təmin olunmasına, seçicilərin göstərdiyi yüksək etimadı doğrultmağa sərf edəcək (67, 50-51). Heydər Əliyev həmçinin 2 nömrəli Naxçıvan şəhər M.F.Axundov adına seçki dairəsi üzrə Naxçıvan MSSR xalq deputatlığına namizəd göstərildi (132, 1990, 1 avqust). Hər iki dairədə onun seçicilərlə görüşü çox yüksək fəallıq şəraitində keçirdi. Nehrəm seçki dairəsi seçiciləri ilə görüşürəndə Heydər Əliyev öz platforması haqqında məlumat verərək qeyd etmişdi: «Mənim əsas məqsədim Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və Azərbaycan hakimiyyətini respublikanın bütün ərazisində bərqərar etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının milli dövlət kimi inkişaf etməsi indi əsas məsələdir. Bunun üçün Azərbaycan tam müstəqil, azad, demokratik respublika olmalıdır... Bütün bu vəzifələri həyata keçirmək üçün ancaq və ancaq birlik, yekdillik lazımdır» (132, 1990, 26 sentyabr).

1990-cı il sentyabrın 30-da Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR Ali Sovetlərinə elan olunan seçkilər baş tutdu. Həmin çağırış Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə seçkilərdə 110 mandatdan 36-sını demokratik qüvvələr qazandı (93, iş № 0-17). 1990-cı il noyabrın 17-də isə Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin sessiyası öz işinə başladı. Xalq deputatı Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən həmin sessiyanın qəbul etdiyi siyasi əhəmiyyətli qərarlar müstəqillik tariximizə qızıl hərflərlə yazıldı.

Sessiyada ilk növbədə Naxçıvan MR adından «Sovet», «Sosialist» sözləri çıxarıldı, onun «Naxçıvan Muxtar Respublikası» adlandırılması haqqında qərar qəbul edildi (75, 34-35). Həmin sessiyada Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin də adı dəyişdirildi, bundan sonra onun Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi adlandırılması haqqında qərar

qəbul edildi (132, 1991, 6 sentyabr). Sovetlər Birliyinin yaşadığı, onun iti qılıncının kəsdiyi bir dövrdə muxtar respublikanın adından "Sovet", "Sosialist" sözlərinin çıxarılması haqqından də böyük uzaqgörənlik tələb edirdi. Bu addımı atmaq ilk növbədə kommunist rejiminin qatı və kəskin qəzəbinə düçar olmaq demək idi.

Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən Naxçıvan parlamentinin həmin sessiyasında muxtar respublikanın dövlət rəmzləri haqqında məsələ də geniş müzakirə olundu. Azərbaycan Demokratik Respublikasının rəmzi olan üçrəngli dövlət bayrağının bərpa edilməsi, onun Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi adı məsələ olmadı.

Bununla bərabər Naxçıvan parlamenti qanunvericilik təşəbbüsü Azərbaycanın ali hakimiyyət orqanı qarşısında məsələ qaldıraraq Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinə yenidən baxılmasını təklif etdi (67, 153).

Həmin sessiyada deputat Afiyəddin Cəlil oğlu Cəlilov Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri seçildi (132, 1990, 18 noyabr).

Azərbaycan xalqının qan yaddaşında silinməz iz qoymuş 20 Yanvar faciəsinə də ilk dəfə siyasi qiymət Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi tərəfindən verildi. Sırası xalq deputatı Heydər Əliyev «1990-cı il yanvar ayında törədilmiş Bakı hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi haqqında» qərar layihəsini işləyib Ali Məclisin müzakirəsinə təqdim etdi. Ali Məclisin binası önünə toplanmış xalq kütlələrinin tələbi, muxtar respublika deputatlarının fəallığı və Heydər Əliyevin siyasi nüfuzu nəticəsində qəbul olunan bu qərarda ilk dəfə yanvar hadisələrinə düzgün siyasi qiymət verilmiş, bu qanlı hadisədə SSRİ rəhbərliyi ilə yanaşı respublika rəhbərliyinin də böyük günahı olduğu göstərilir və onların adları açıq göstərilərək məsuliyyətə cəlb edilmələri tələb olunurdu. Qəbul edilmiş qərarda yanvar hadisələri Azərbaycan SSR-in suveren hüquqlarına, respublikada gedən demokratik proseslərə qəsd kimi qiymətləndirilmiş, dinc

əhaliyə-silahsız kütləyə, heç bir müqavimət göstərməyən günahsız adamlara qarşı müasir silahlarla, hərbi texnika ilə zorakılıq edilməsi, qocalara, qadınlara, uşaqlara olunmuş təcavüz kimi ittiham edilmişdi. Sənəddə ilk dəfə olaraq 20 Yanvar gününün hər il Naxçıvan Muxtar Respublikasında Milli mətəm günü kimi qeyd edilməsi qərara alındı və bu günün hər il Azərbaycan SSR-də də Milli mətəm günü kimi qeyd edilməsi Respublika Ali Sovetindən xahiş edildi (67, 87-88).

Ali Məclis Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyətə də öz münasibətini bildirmiş və qeyd etmişdi ki, hüquqi əsas olmadan 1990-cı ilin yanvar ayında Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət elan olunması qeyri-qanuni hesab edilsin və pislənilsin.

Muxtar Respublika Ali Məclisi 1990-cı il dekabrın 14-də Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində, keçmiş Şaumyan rayonunda və Xanlar rayonunun Çaykənd kəndində yaranmış ağır vəziyyətə də öz münasibətini bildirmiş, SSRİ və Azərbaycan SSR rəhbərliyinin bu sahədə yol verdikləri səhvlər konkret göstərilmiş və qeyd edilmişdi ki, məhz bu səhv addımların nəticəsində DQMV hüquqi cəhətdən Azərbaycanın tərkibində olmasına baxmayaraq, faktiki olaraq onun dövlət idarəçiliyinə tabe olmur və Ermənistanla geniş siyasi-iqtisadi və mənəvi əlaqələr həyata keçirir.

Azərbaycanın bu bölgəsində yaranmış qeyri-normal vəziyyətə öz ciddi narahatçılığını bildirən Ali Məclis DQMV-nin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi, tarixən Azərbaycan torpağı olduğunu bir daha vurğulayaraq, ittifaq və respublika rəhbərliyindən Ermənistan Respublikasının Azərbaycan SSR-in daxili işlərinə qarışmasına son qoymasını, Azərbaycana qarşı torpaq iddialarının qarşısını almasını, Dağlıq Qarabağda vəziyyətin normal hala salınması üçün təcili təsirli tədbirlər görülməsini tələb etmişdi (67, 88-95).

Ali Məclisin 14 dekabr 1990-cı il tarixdə keçirilmiş sessiyasında Yeni İttifaq müqaviləsinə münasibət məsələsi də müzakirə olundu. Məsələ ilə bağlı çıxış edən Heydər Əliyev

bildirdi ki, yeni ittifaq müqaviləsinin layihəsi ümumittifaq siyasi rəhbərliyi və xüsusən M.Qorbaçov tərəfindən bütün Sovet xalqını yenidən aldatmaq cəhdinin bir təzahürüdür. Azərbaycan üçün bu müqaviləyə girmək, ona müsbət rəy göstərmək xalqımız qarşısında cinayət etmək deməkdir. Son 3 ildə başımıza gələnlər tam açıq göstərdi ki, bizim ümumittifaqdan nəcətimiz yoxdur (67, 102-109).

Sessiya iştirakçıları yekdilliklə yeni ittifaq layihəsinin xalqımızın iradə və mənafeyinə zidd sənəd olduğunu göstərdilər (132, 1990, 15 dekabr).

Muxtar Respublikada demokratikləşmə istiqamətində atılan addımlar Azərbaycanın demokratik ictimaiyyəti tərəfindən dəstəklənirdi. Məhz demokratik qüvvələrin təsiri nəticəsində az sonralar Azərbaycan SSR rəhbərliyi bəzi addımlar atmağa məcbur oldu: dövlətin adı dəyişdirilərək «Azərbaycan Respublikası» adlandırıldı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı dövlət bayrağı kimi təsdiq edildi.

Eyni zamanda Azərbaycanın mühafizəkar, kommunist rəhbərliyi Naxçıvan Muxtar Respublikasında gedən prosesləri separatçılıq kimi qiymətləndirir, rəsmi mətbuatda, televiziya da antinaxçıvan təbliğatını genişləndirir və Naxçıvana təzyiqləri artırır.

Azərbaycan parlamenti demokratik qüvvələrin etirazına baxmayaraq 1991-ci il fevralın 9-da ittifaq referendumunda iştirak etmək haqqında qərar qəbul etdi. Ali Sovetin bu qərarı bütün ölkədə olduğu kimi Naxçıvanda da çox ciddi etirazla qarşılandı. Muxtar Respublika əhalisi çoxsaylı mitinglər keçirərək bu qərarı ləğv etməyi tələb edirdi. Əhalinin haqlı tələblərini nəzərə alan Muxtar Respublika Ali Məclisi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə martın 14-də referendumda iştirak etməməyi qərara aldı.

Şərur, Ordubad rayonlarının, Culfa şəhəri və bir neçə kənd və qəsəbə Xalq Deputatları Sovetləri də referendumun boykot edilməsi barədə qərarlar qəbul etdilər.

Lakin bütün etirazlara baxmayaraq Azərbaycan ərazisində referendum keçirildi. Əhalinin mütləq əksəriyyətinin

iştirak etmədiyi bu «ümumxalq rəy sorğusu»nun nəticələri tamamilə saxtalaşdırıldı. Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə referendum demək olar ki, baş tutmadı. Nə qədər acı olsa da deməliyə ki, referendumda yalnız muxtar respublikada dislokasiya olunan hərbi hissələrin əsgər və zabıt heyəti iştirak etdi. Rəsmi göstəricilərə görə Şərur rayonunda seçicilərin 5,4%, Babək rayonunda 18,8%, Ordubad rayonunda 18%, Culfa rayonunda 17,9%, Şahbuz rayonunda 17,1%, Naxçıvan şəhərində isə 32,1% iştirak etdiyi göstərilə də, bu rəqəmlər həqiqəti əks etdirmirdi (95, siy. 37, qutu 319, iş 343, v.2-6;74, siy. 14, iş № 21, b.123, v.5; 87, siy.16, iş 37, bağ 170, v5-9). Muxtar Respublika üzrə rəsmi rəqəm 20,6% təşkil edirdi ki, bunun da əksəriyyətini qeyd etdiyimiz kimi hərbiçilər təşkil edirdi (95, siy.37, qutu 319, iş 343, v.2-6).

1991-ci il aprelin 5-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri A.Cəlilov Respublika rəhbərliyinin təzyiqlə və vəzifəsindən kənarlaşdırıldı. Həmin gün muxtar respublika Ali Məclisi yalnız kommunist deputatların iştirakı ilə, yetərsay olmadan sessiya keçirərək Əkbər Əliyevi Muxtar Respublikanın Ali Məclisinə Sədr «seçdi».

Sessiyadan bir gün əvvəl Azərbaycan KP MK katibi Zakir Abdullayevin iştirakı ilə plenum keçirilmiş və həmin plenumda da Məclisin Sədri vəzifəsi həll edilmişdi. Heydər Əliyevin təkidlə sessiyanı təxirə salmaq, deputatlarla məsləhətləşmək təklifinə məhəl qoyulmadı.

Bu təyinat Naxçıvan Muxtar Respublikasında siyasi vəziyyətə mənfi təsir göstərmiş, Ali Məclisin fəaliyyəti illic vəziyyətinə düşmüşdü. Çünki muxtar respublikanın ali orqanı Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin təzyiqlə altında işləyirdi. Demokratik ruhlu deputatların ısrarlı təkidlərinə baxmayaraq sessiyalar keçirilmirdi, Ali Məclis və Nazirlər Soveti partiya təşkilatının əlində oyunağa çevrilmişdi (132, 1991, 6 sentyabr).

1991-ci ilin aprelində 9 müttəfiq respublikanın, o cümlədən Azərbaycan rəhbərliyinin bağladığı Novo-Oqor-yovo müqaviləsi Sovet imperiyasını qoruyub saxlamaq üçün atılmış son uğursuz cəhdlərdən biri oldu. Artıq respubli-

kaların müstəqilləşməsi prosesi dönməz xarakter almışdı.

İmperiyanın mühafizəkar qüvvələri bu prosesi dayan-dırmaq üçün 1991-ci il avqustun 19-20-də son vasitəyə - dövlət çevrilişi cəhdinə əl ataraq M.S.Qorbaçovu hakimiyyətdən saldıqlarını və DFVK yaradıldığını elan etdilər. Azərbaycan rəhbəri A.Mütəllibov da qiyamçıları dəstəklədi. Lakin avqustun 21-də qiyam yatırıldı. A.Mütəllibovun bu hərəkəti respublikada geniş etirazlara səbəb oldu. Demokratik hərəkət yeni vüsət aldı. Xalq, demokratik qüvvələr irtica tərəfdarlarına qarşı ayağa qalxdı. Mitinqlər və tətillərin yeni dalğası başlandı.

Bu dövrdə müdrik siyasətçi Heydər Əliyev Ayaz Mütəllibov hakimiyyətindən qorxmayaraq Azərbaycan Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinə məktub göndərərək fəvqəladə sessiyasının çağırılmasını və orada Azərbaycan rəhbərliyinin dövlət çevrilişi ilə bağlı mövqeyinə obyektiv qiymət verilməsini, Azərbaycan KP-nin respublikada təhkakimiyyətlikdən kənarlaşdırılması məsələsini, onun xunta ilə əməkdaşlığının məsuliyyət dərəcəsinin müəyyən edilməsini, partiya mətbu orqanlarının fəaliyyətinin dayandırılması barədə qərar verilməsini və sair məsələləri müzakirə etməyi təklif etdi (67, s. 118-119).

O, həmçinin mitinqlər zamanı dinc əhaliyə qarşı güc tətbiq edilməsi nəticəsində adamların xəsarət alması məsələsini müzakirə etməyi və prezident seçkilərinin keçirilməsinin təxirə salınmasını təklif edirdi.

Muxtar Respublikanın şəhər və rayonlarında keçirilən mitinqlərdə Azərbaycanın müstəqilliyinin dərhal elan olunması çağırışları irəli sürülürdü (67, 762).

Avqust ayının 26-da Naxçıvanın demokratik qüvvələri Ali Məclisin sessiyasının çağırılmasına nail oldular. Sessiya qiyama və DFVK-ya öz mənfi münasibətini bildirməklə yanaşı, Azərbaycan rəhbərliyinin qiyam günləri tutduğu mövqeyi kəskin pislədi. Sessiyada «Naxçıvan MR-də Kommunist Partiyasının və komsomol təşkilatlarının fəaliyyətlərinin dayandırılması, onların yerli strukturlarının ləğv və əmlakının milliləşdirilməsi» barədə qərar qəbul etdi.

Sessiyada Ali Məclisin yetərsay olmadan keçirilmiş 05 aprel 1991-ci il tarixli sessiyasının qəbul etdiyi qərar ləğv olundu və Əkbər Əliyev Ali Məclisin sədrliyindən azad edildi (94, iş № 0-03).

1991-ci ilin avqustun 29-da xalqın təkidli tələbi ilə Azərbaycan Ali Sovetinin fəvqəladə sessiyası çağırıldı. Heydər Əliyev sessiyada çıxış edərək, Azərbaycan Kommunist rəhbərliyinin mürtəce siyasətini və buraxdığı kobud səhvləri ifşa etdi. Öz çıxışında o, Ali Sovetin Rəyasət Heyətinə göndərdiyi məktubdakı təkliflərini bir daha deputatların nəzərinə çatdıraraq Kommunist Partiyasının hakimiyyətdən getməsini, respublika rəhbərliyinin qiyam zamanı tutduğu mövqeyinin müzakirə edilməsini, 20 Yanvar hadisələrinə Respublika səviyyəsində siyasi qiymət verilməsini və günahkarların cəzalandırılmasını, parlamentin buraxılmasını və yeni seçkilərin keçirilməsini tələb etdi (67, 120-123).

Sessiya avqustun 30-da Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında bəyanat verdi. Lakin Heydər Əliyev çıxış edərək bu bəyanatın konyuktur xarakter daşdığını və formal olaraq mart ayında keçirilmiş referendumun nəticəsinə zidd olduğunu diqqətə çatdırmış və 17 mart referendumunun nəticəsinin ləğv edilməsi təklifini irəli sürdü. Eyni zamanda Heydər Əliyev bəyanatın mətninə 1920-ci ilin aprelin 28-i «Azərbaycanın işğal günü» kimi əlavə edilməsini də təklif etdi. Lakin mövcud hakimiyyət bu təkliflərin heç birinə məhəl qoymadı (67, 124-125).

2.3. Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri seçilməsi.

Muxtar Respublikada əsəh dəyişikliklərin başlanması

1991-ci il sentyabrın əvvəllərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatında onun müqəddəratını həll edəcək mühüm hadisələr baş verdi. Naxçıvan əhalisinin müdrikliyi və uzaqgörənliyi həm də onda oldu ki, ümumi Azərbaycan evimizin divarından hər gün onlarla

kərpicin düşdüyü bir dövrdə böyük uzaqgörənlik nümunəsi göstərərək düzgün rəhbər seçimi edə bildilər (82). Sentyabrın ilk günündə Muxtar Respublikanın bütün sakinləri ayağa qalxıb qüdrətli siyasətçi Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsini öz üzərinə götürməsinə təkidlə tələb etdilər (132, 1991, 6 sentyabr). Şahinlərin Azadlıq meydanında bir neçə gün ara vermədən davam edən və 60-70 min nəfərin iştirak etdiyi mitinqlərdə xalq öz qəti tələbindən dönmürdü. Nəhayət, onların bu haqlı və təkidli tələbi sentyabrın 3-də keçirilən və tariximizdə özünəməxsus yer tutan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin fəvqəladə sessiyasında yerinə yetirildi (132, 1991, 5 sentyabr). Məsələnin müzakirəsi zamanı deputat Ə.Orucov çıxış edərək qeyd etdi ki, bu ağır vəziyyətdə bizə elə rəhbər lazımdır ki, o, öz müdrikliyi, nüfuzu, yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə xalqı birləşdirə bilsin, Muxtar Respublikaya bacarıqla, səriştəli rəhbərlik etsin (132, 1991, 5 sentyabr). O, belə adamın yalnız Heydər Əliyev olduğunu qeyd edərək onun namizədliyini irəli sürdü. Çıxış edən digər deputatlar bu təklifi müdafiə etdilər. Məclisin «demokratik bloku» adlanan hissəsi isə Q.Məmmədovun namizədliyini irəli sürdü (132, 1991, 6 sentyabr). 70 nəfər lehinə, 5 nəfər bitərəf qalmaqla Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçildi (132, Xüsusi buraxılış, 1991, sentyabr).

Heydər Əliyev isə həqiqətən də hakimiyyət arzusunda olmadığını bir daha bəyan etdi. «Mənim razılığım olmadan, mən bunu qətiyyətlə deyirəm və bunu hamı bilməlidir, məni Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə sədr seçdilər. Sədr seçildəndən sonra da mən sessiyaya sədrlik etməkdən imtina etdim. İclası axıra qədər sədrin müavini aparırdı... Heydər Əliyev həmin sessiyada 4 dəfə söz alıb çıxış edərək deputatlardan mümkünə onun yerinə başqa adamın namizədliyinə baxmağı xahiş etmişdi.

Amma bununla birlikdə böyük siyasətçi bölgənin ağır sosial-iqtisadi vəziyyətində, xüsusən də torpaqlarına düşmənlər təcavüzünün genişləndiyi bir dövrdə onun taleyinə də biganə qala bilməzdi: "Mən bu zamanın, bu dəqiqələrin, bu saatin

hökümünü nəzərə almaya bilməzdim... Mən öz prinsiplərimə sadiq qalaraq Azərbaycanın, Naxçıvanın belə vəziyyətində, çətin dövüründə üzərimə düşən vəzifənin icrasından geri çəkilmə bilməzdim. Mən öz taleyimi xalqa tapşırışam və xalqın iradəsinə indi bu müddətdə, bu çətin dövrdə yerinə yetirməliyəm" (67, 135*).

Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə Sədr seçilməsi milli miqyasda böyük hadisə oldu. Məsələ heç də keçmiş Sovetlər İttifaqının Siyasi Bürosuna mənsub nüfuzlu simalardan birinin—SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavininin Azərbaycanın ərazisinin bir hissəsində—muxtar respublikada Ali Məclisə Sədr vəzifəsinə seçilməsində deyildir. Heydər Əliyev ilk növbədə Naxçıvanda fəal və peşəkar fəaliyyəti ilə milli dövlətçiliyə inam hissini formalaşdırmağa bildi. Sentyabrın 4-də öz işini davam etdirən Ali Məclisin sessiyası sədr Heydər Əliyevin təklifi ilə demokratik bloku təmsil edən Q.Məmmədovu və A.Kələntərini sədrin əlavə müavirləri seçdi. Sonra məclis Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Azərbaycan Respublikası prezidenti seçkilərinin dayandırılması haqqında yekdilliklə qərar qəbul etdi və Azərbaycan Respublikası Ali Sovetindən prezident seçkilərinin daha sonrakı müddətə keçirilməsini xahiş etdi (67, 132-140). Sessiyada həmçinin Azərbaycan KP və onun Mərkəzi Komitəsinin fəaliyyətini dərhal dayandırmaq haqqında qərar qəbul edilməsi barədə Ali Sovetə müraciət olundu (67, 140-141).

Azərbaycanın kommunist rəhbərliyi Naxçıvanda gedən prosesləri gözdən salmaq, ona «separatçılıq» donu geyindirmək üçün bütün çirkin vasitələrə əl atır, müxtəlif üsullarla Ali Məclisin işinə mane olmaq istəyirdilər. Bu qanunsuz hərəkətlərdə Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Ali Soveti və Nazirlər Kabineti bilavasitə iştirak edirdi. Özlərini naxçıvanlı adlandıran, əslində isə Naxçıvanda gedən proseslərdən tamamilə xəbərsiz olan və Bakıda yaşayan bəzi ziyalılar Azərbaycan televiziyası ilə çıxış edərək Ali Məclis və onun sədrinin fəaliyyəti haqqında yanlış fikir formalaşdırmağa cəhd göstərmiş,

Muxtar Respublikada sabitliyi pozmağa çalışmışlar. Muxtar Respublika Ali Məclisi belə uydurmaları ifşa edərək 7 sentyabr 1991-ci ildə xüsusi qərar qəbul etmiş, bu tip hərəkətləri tərhibat hesab edərək, Muxtar Respublikaya, onun Ali qanunvericilik orqanına böhtan yağdıranları məsuliyyətə cəlb etməyi tələb etmişdi (67, 151-153).

Ali Məclisin Sədri Əliyev həmin bu məsələ ilə bağlı xüsusi bəyanatla çıxış etmiş, həmin bəyanat Ali Məclisin 6 sentyabr 1991-ci il tarixli iclasında müzakirə edilərək bəyənilmiş, mətnin bütün informasiya vasitələrinə göndərilməsi qərara alınmışdı (67, 150).

Naxçıvanda Azərbaycan Respublikası prezidenti seçkilərinin keçirilməsinin qadağan edilməsi haqqında Ali Məclisin qərarı Azərbaycan rəhbərliyinin hiddətinə səbəb olmuş, Muxtar Respublika rəhbərliyinə qarşı təzyiqlər və hədə-qorxular güclənmişdi. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 06 sentyabr 1991-ci il tarixdə Muxtar Respublika Ali Məclisinin bu qərarını pisləyən bəyanatla çıxış etmiş, A.Mütəllibov isə Ali Məclisin ünvanına hədələyici ifadələr işlətməmişdi.

Ali Məclis bu hədələyici bəyanatlarla bağlı özünün 7 sentyabr və 10 sentyabr tarixli cavab bəyanatında, 03 sentyabr tarixli əvvəlki bəyanatının prinsipial xarakter daşdığını, A.Mütəllibovun alternativsiz qaydada seçkiyə buraxıldığını, seçki komissiyalarının Kommunist Partiyasının birbaşa göstərişi ilə təyin olunduğunu, A.Mütəllibovun dövlət çevrilişi ilə bağlılığını, Azərbaycan KP-nin diktator rejiminin davam etdiyini və digər amilləri diqqətinə çatdırmış, antidemokratik, diktatorluq təzahürlərinə, Ali Məclisin qəbul etdiyi qərarların qəsdən təhrif edilməsinə qəti etirazını bildirmişdi.

Ali Məclis həmçinin Azərbaycan kommunist rəhbərliyi tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasına qarşı informasiya blokadası təşkil olunduğunu bəyan edərək bu cür antidemokratik hərəkətləri Muxtar Respublikada gedən demokratik prosesləri boğmaq cəhdi kimi qiymətləndirmişdir (67, 151-157).

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Kommunist Partiyasının fəaliyyətinin qadağan edilməsi haqqında Ali Məclisin 26 avqust və 4 sentyabr tarixli qərarlarına baxmayaraq bəzi rəhbər vəzifə tutmuş kommunistlər Ali Məclisin bu qərarları ilə hesablaşmayaraq bütün gücləri ilə partiya komitələrini işə salmağa, ilk təşkilatları fəallaşdırmağa çalışmışdılar. Azərbaycan KP-nin sentyabrın 14-nə planlaşdırılan qurultayına nümayəndələr göndərmək üçün yerlərdə konfranslar və plenumların keçirilməsi barədə KP MK katibi F.Muradəliyevin imzası ilə Muxtar Respublikanın partiya komitələrinə gizli məktub daxil olmuşdu.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Rəyasət Heyəti Azərbaycan KP MK-nin fəaliyyətini Azərbaycan Konstitusiyası, Azərbaycan Ali Sovetinin və Naxçıvan Ali Məclisinin qərarlarına zidd hərəkət kimi qəbul edərək, bu addımları qətiyyətlə pisləmiş, partiya strukturlarının fəaliyyətlərini Muxtar Respublika ərazisində dayandırmaq barədə qərarların ziddinə hərəkət edən ayrı-ayrı vəzifəli kommunistlərin fəaliyyəti demokratikləşmə prosesinə, Muxtar Respublikada vəziyyətin sabitləşməsinə qarşı yönəlmiş cəhd kimi qiymətləndirilmişdi (67, 161-162).

Naxçıvan rəhbərliyinin demokratik islahatlar yolunu tutması Azərbaycanın mühafizəkar rəhbərliyini bərk narahat etdiyindən bütün vasitələrdən istifadə edərək Muxtar Respublika rəhbərliyinə təzyiqlər göstərir, burada baş verən proseslər haqqında Respublika ictimaiyyətində yanlış rəy formalaşdırmağa can atır, Muxtar Respublikanı informasiya blokadasında saxlayırdılar (67, 158-159). Azərbaycan prezidenti A.Mütəllibovun yanında 3 sentyabr 1991-ci il tarixində müşavirə keçirilmiş, onun əksər hissəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasında gedən ictimai-siyasi proseslərə həsr edilmişdi. Müşavirədə son vaxtlarda Muxtar Respublikada gedən demokratik proseslər, Ali Məclisin qərarları təhrif olunmuş, bölgədəki mövcud siyasi şəraitə qərəzli, təhqiramiz münasibət bildirilmişdi.

Lakin bu müşavirə haqqında respublika ictimaiyyətinə geniş məlumat verilməmiş, müşavirə protokolundan

çıxarışdan yalnız 6-cı və 7-ci maddələr rəsmən yayılmışdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi bu protokolun bütöv mətnini qeyri rəsmi yolla əldə etdikdən sonra, bu məsələ Ali Məclisin 2 oktyabr 1991-ci il tarixli sessiyasında xüsusi müzakirə olunmuşdu.

Müəviri protokolunun Ali Məclis deputatlarını qəzəbləndirən müddəaları arasında Muxtar Respublikada qəbul edilmiş qərarlara dövlət çevrilişi kimi qiymət verilməsi, Heydər Əliyevin fəaliyyətinin yoxlanması üçün təhqiqat komissiyasının yaradılması, Muxtar Respublikada «terror və quldurluqla» məşğul olan qüvvələri məsuliyyətə cəlb etmək üçün oraya hüquq-mühafizə orqanları və deputat qrupunun göndərilməsi və s. böhtan ifadələr də var idi.

Belə böhtançı ifadələrin yaranmasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının baş naziri Mirismayıl Əliyev xüsusi rol oynamışdı. Sessiyada həmin məsələyə dair qəbul edilmiş qərarada Respublika rəhbərliyinin demokratik qüvvələri boğmağa, milli-azadlıq hərəkatının qarşısını almağa yönəlmiş cəhdləri pislənmiş, müəviriədə irəli sürülmüş müddəalar Naxçıvanda gedən demokratik proseslərə təzyiq kimi qiymətləndirilmiş, bu böhtançı və təhqiramiz müddəalara görə və Naxçıvan Muxtar Respublikasında gedən demokratik prosesləri pozmağa yönəldilən tələblər həyata keçirdiyi üçün prezident A.Mütəllibovdan izahat və ondan bu qeyri-qanuni tədbirlərə son qoyulması tələb edilmişdi (67, 178-179).

Muxtar Respublika Ali Məclisinin 1 oktyabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının «keçid dövrü ittifaq orqanlarında iştirakı qeyri-mümkün hesab edildi və Azərbaycan rəhbərliyinin dövlət müstəqilliyi məsələsində tutduğu qeyri-ardıcıl mövqeyi pisləndi» (67, 170-172).

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi prezidenti A.Mütəllibova qeyri-qanuni əlavə səlahiyyətlər verən «Respublikanın iqtisadi və ictimai-siyasi həyatını sabitləşdirmək sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının 8 oktyabr 1991-ci il tarixli qanunu və Azərbaycan Respublikasının şəhər və kənd rayonlarında, qəsəbələrində dövlət hakimiyyət orqanlarının strukturunu və

fəaliyyətini təkmilləşdirmək haqqında» Respublika prezidentinin 18 oktyabr 1991-ci il tarixli fərmanı siyasi baxımdan mürtəcə və antidemokratik xarakter kəsb edən, Konstitusiyaya zidd olan akt kimi pislənmiş və bu qərarları Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün qəbul edilməz hesab etmişdi (67, 190).

Muxtar Respublikaya və onun Ali Məclisinə qarşı böhtançılıq və təxribat kampaniyasını davam etdirən Azərbaycan rəhbərliyi qısqançlıq və ambisiya mövqeyindən çıxış edərək qanunvericilik yolu ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 112-ci maddəsinin 2-ci hissəsində təsbit olunmuş «Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin sədri vəzifəyə görə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti sədrinin müavini» cümləsini Konstitusiyadan çıxarmağa nail olmuşdu. 8 oktyabr 1991-ci ildə Ali Sovet tərəfindən qəbul olunmuş qərar Naxçıvan Muxtar Respublikasını Konstitusiyaya və müəyyən olunmuş hüquqdan məhrum edərək, Muxtar Respublikanın statusunu kobud surətdə pozmaqla yanaşı, süni qarşılıdırma, «Naxçıvan problemi» yaratmaq məqsədi güdürdü.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyəti bəyanat verərək, bu cür Konstitusiyaya zidd hərəkətlərə öz qəti etirazını bildirmiş və Azərbaycan Respublikası Ali Sovetindən bu qərarın ləğvini tələb etmişdi. Bu cür siyasətə qarşı ayrı-ayrı vətəndaşlar, əmək kollektivləri, Azərbaycan Respublikasının demokratik ruhlu deputatları da öz kəskin etirazlarını bildirmişdilər.

Demokratik qüvvələrin təkidli tələbləri nəticəsində bu qərar 9 gündən sonra, 17 oktyabr 1991-ci ildə ləğv olunsada, respublikanın rəhbərliyi bu məsələni yenidən gündəmə gətirmək niyyətindən əl çəkmirdi.

Məsələnin bu cür kəskinləşməsinin əsas səbəbi heç şübhəsiz, Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçilməsi ilə əlaqədər idi. Məsələ ilə bağlı Ali Məclis 26 oktyabr 1991-ci il tarixdə xüsusi qərar qəbul etməli olmuş və Əsas Qanuna hörmətsizlik ifadə edən hə-

rəkətlərə son qoyulmasını bir daha tələb etmişdi (67, 186-195).

Beləliklə, Heydər Əliyevin siyasi iradəsi və uzaqgörənliyi nəticəsində Naxçıvanın muxtariyyət statusu qorunub saxlanıldı.

İqtisadi blokada şəraitində yaşayan Naxçıvanın düşmən qarşısında duruş gətirməklə bərabər, həm də iqtisadi problemlərin həllinə ciddi diqqət yetirib, yeni firavan həyat quruculuğuna başlamasında da Heydər Əliyev şəxsiyyətinin önəmli rolu oldu. Elə bu səbəbdən də Naxçıvanda dövlət müstəqilliyinin bərpası istiqamətində tədbirlər təkcə siyasi müstəvidə getmir, yeni iqtisadi təfəkkürə söykənən, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşan iqtisadi model formalaşdı. Ali Məclisə sədr seçildiyi gündən başlayaraq Heydər Əliyev Muxtar Respublikanı ağır iqtisadi böhrandan çıxartmaq, əhalinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə bir sıra mütərəqqi tədbirlər həyata keçirməyə başladı. İslahatların aparılması üçün zəruri olan qanunların, normativ hüquqi sənədlərin olmadığı şəraitdə çətinliklər çox idi. Bir tərəfdən sovet təsərrüfat sisteminin şüurlarda kök saldığı psixologiya, digər tərəfdən köhnə ictimai-iqtisadi formasiyanın süqutundan sonra keçid mərhələsinin doğurduğu çətinliklər, üstəlik də anarxiya və özbaşınalıq adamlarda sahibkarlıq və şəxsi təşəbbüskarlıq hisslərini zəiflədirdi.

Heydər Əliyev sədr seçildikdən sonra keçirilmiş Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 3-7 oktyabr 1991-ci il tarixli sessiyasında Muxtar Respublikanın iqtisadi vəziyyəti müzakirə edilmiş, Nazirlər Kabinetinə müvafiq tapşırıqlar verilmişdi.

Ali Məclisin Rəyasət Heyətinin iclaslarında Muxtar Respublika hökuməti ilə birgə dəfələrlə əhalinin ərzaq məhsulları ilə təchiz edilməsi, xeyli vaxtdan bəri Naxçıvanda mövcud olan yanacaq çatışmazlığının aradan qaldırılması, əmək intizamının möhkəmləndirilməsi, Naxçıvan aeroportunun, Sədərək-Türkiyə yolunun tikintisinin vəziyyəti və digər iqtisadi məsələlər müzakirə edilmiş, bu məsələlərin tezliklə

həllini tapması üçün konkret tədbirlər müəyyən edilmişdi (132, 1991, 12 sentyabr).

Ali Məclisin Rəyasət Heyətinin 5 fevral 1992-ci il tarixli iclasında blokada şəraitində yaşayan Naxçıvanın iqtisadi problemlərinin həllində mühüm rol oynaya biləcək, Muxtar Respublika ilə qonşu ölkələr arasında iqtisadi ticarət və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə təkan verəcək Naxçıvan aeroportunda tikinti işlərinin gedişi müzakirə edilmiş, hava limanında yeni uçuş xəttinin qısa müddətdə istifadəyə verilməsi üçün təxirəsalınmaz tədbirlər müəyyənləşdirildi (Qayıdış, s.225). Ağır yüklü sərnişin və nəqliyyat təyyarələrini qəbul etməyə imkan verən yeni aeroportun ilk növbəsi qısa müddətdə, 1991-ci ilin martın əvvəllərində işə salındı. «Azər-enerji tikinti» Birliyinin Vayxır Tikinti-Quraşdırma İdarəsinin inşaatçıları bu işi nəzərdə tutulmuş 4 ildən iki dəfə tez müddətdə yerinə yetirmişdilər. İlk «TU» təyyarələrinin Naxçıvana gəlməsi münasibətilə aeroportda Heydər Əliyevin iştirakı ilə mitinq keçirilmişdi (47, 1992, 3 mart).

Muxtar Respublikanı Azərbaycanın qalan hissəsi ilə birləşdirən bütün kommunikasiya xətlərinin Ermənistan ərazisindən keçməsi ilə bağlı son illər Naxçıvanda yaranmış vəziyyət və bu xətlərin İİR ərazisindən çəkilməsinin sürətləndirilməsi ilə əlaqədar Naxçıvan Muxtar Respublikasında Kommunikasiyalar üzrə Xüsusi Dövlət Komitəsi təşkil etmək haqqında qərar qəbul edilmişdi (67, 225).

Ali Məclisin Sədri seçildikdən sonra Heydər Əliyev Muxtar Respublikada milli həmrəyliyə nail olmaq, Muxtar Respublikanın üzləşdiyi problemlərin həllində bütün siyasi qüvvələrin birgə iştirakını təmin etmək üçün konkret addımlar atmağa başlamışdı. Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü ilə o vaxt Azərbaycanda əsas siyasi qüvvə sayılan Xalq Cəbhəsinin bir çox nümayəndələri Muxtar Respublikada ali hakimiyyət vəzifələrinə irəli çəkilmişdilər. Heydər Əliyevin yüksək etimad göstərdiyi cəbhəçilər arasında Bəcan Fərza-liev də var idi. 1991-ci ilin sentyabrın əvvəllərində o, baş nazir seçilərkən onun namizədliyi Ali Məclisin Sədri və bütün üzvləri tərəfindən dəstəklənmişdi. Lakin Muxtar Respublika-

nın hökumətinə başçılıq etdiyi qısa müddətdə onun fəaliyyəti hamıda, hətta namizədliyi irəli sürülmüş demokratik blokun üzvlərində də narazılıq yaratmışdı. Baş nazirin hərəkətləri bir neçə dəfə (13 yanvar, 31 yanvar, 18 fevral 1991-ci il) Rəyasət Heyətində müzakirə edilmiş, buraxdığı nöqsanlar onun nəzərinə çatdırılmışdı. Lakin o, bundan nəticə çıxarmaq istəməyərək öz qanunsuz əməllərini davam etdirmişdi.

Nahayət Ali Məclisin 1992-ci il fevral sessiyasında onun əməllərinə prinsipial qiymət verildi. Baş nazir B.Fərzəliyev haqqında Ali Məclisin 24 fevral 1992-ci il tarixdə qəbul etdiyi qərarla onun fəaliyyəti nəticəsində Muxtar Respublika iqtisadiyyatına vurulan zərər konkret faktlarla göstərilmişdi. Qərarla B.Fərzəliyevin baş nazir kimi 6 aylıq fəaliyyəti geniş təhlil edilmiş və qeyd edilmişdi ki, muxtar respublikanın iqtisadi potensialından istifadə edilməməsi, bazar iqtisadiyyatına keçmək üçün konkret tədbirlər görülməməsi nəticəsində iqtisadiyyatın əsas sahələrində – sənayedə, kənd təsərrüfatında, tikintidə və sosial təminat sahəsində heç bir inkişaf olmamış, əksinə, böyük geriliyə yol verilmişdi (47, 1992, 3 mart).

Qəbul edilmiş qərarla B.Fərzəliyevin qanunazidd cinayətkar fəaliyyətini ifşa edən tutarlı ittihamlar irəli sürülmüş, «dövlət intizamını və qanun-qaydalarını kobudcasına pozduğuna, vəzifəsindən sui-istifadə etdiyinə, əməli fəaliyyətində ciddi və kobud nöqsanlar buraxdığına görə» o, baş nazir vəzifəsindən azad edilmişdi (67, 229-235).

Həmin sessiyada həmçinin Naxçıvan MR Dövlət Gömrük Komitəsinin təşkili, Bakıda Naxçıvan MR-in daimi nümayəndəliyinin açılması barədə qərar qəbul edilmişdi (47, 1992, 3 mart), Ali Məclisin 7 aprel 1992-ci il tarixli qərarı ilə Həsən Sultan oğlu Zeynalov Naxçıvan MR-in Bakı şəhərindəki daimi nümayəndəliyinin başçısı təyin edilmişdi (132, 1992, 9 aprel).

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Ali Məclisin 6 aprel 1992-ci il tarixdə keçirilmiş növbəti sessiyasında iqtisadi islahatlarla bağlı məsələ müzakirə edildi. Qızgın müzakirələrdən sonra Muxtar Respublikanın iqtisadi vəziyyətinin müs-

bət yönümdə inkişafına təkan verəcək iki mühüm qərar qəbul edildi. «Naxçıvan Muxtar Respublikasında zərərli işləyən kolxoz və sovxozlar haqqında» və «Rentabelli işləyən kolxoz və sovxozların ictimai mal-qarasının özəlləşdirilməsi barədə təkliflər haqqında».

Birinci məsələ ilə əlaqədar qərara alındı ki, zərərli işləyən təsərrüfatlar özəlləşdirilsin və onlara məxsus torpaqlar, ictimai əmlak və mal-qara əhaliyə paylanılsın. İlk növbədə də Culfa rayonunun Şurud və Gal kimi sərhəd kəndlərində eksperimental qaydada torpaq islahatına başlandı. Torpaqlar pay norması əsasında həmin kənddə yaşayan əhaliyə paylandı. Sosial ədalət və bərabərlik prinsipi bu prosesin ana xəttini təşkil edirdi (76, 81). Yeni yaradılan şəxsi təsərrüfatlara əməli kömək məqsədi ilə onlara toxum, gübrə, maşın-mexanizmlərin və s. zəruri maddi-texniki avadanlığın ayrılması nəzərdə tutulurdu (67, 245).

Muxtar Respublika rəhbərliyi blokada çətinlikləri nəticəsində ictimai təsərrüfatlarda mal-qaranın tələf olmasının qarşısını almaq üçün daha bir radikal addım ataraq, hətta rentabelli kolxoz və sovxozlarda ictimai mal-qaranın təsərrüfat üzvlərinə və kənd sakinlərinə satılmasını məqsəduşu hesab etdi. Əslində bu vəziyyətdən doğan məcburi addım idi. Çünki mal-qara üçün zəruri yem komponentlərinin Muxtar Respublikaya gətirilməsi, ictimai mülkiyyətə münasibətin dəyişməsi və bir sıra subyektiv və obyektiv amillərin təsiri altında ictimai mal-qaranın sayı kütləvi sürətdə azalmağa idi. Əgər təcili tədbirlər görülməsə idi o, ümumiyyətlə, məhv ola bilərdi. Sonrakı proseslər sübut etdi ki, Muxtar Respublikada torpaqların və mal-qaranın özəlləşdirilməsi sahəsində qəbul edilmiş bu tarixi qərarlar ən düzgün addım idi (78).

Sonrakı illərdə də Muxtar Respublikanın 200 kəndində yaşayan 70493 ailənin 240651 üzvünə 42049 hektar torpaq sahəsi paylandı. Kənddə yaşayan hər bir ailəyə sahibkarlıq hüququ verildi. İslahatlar keçən müddət ərzində öz müsbət nəticələrini göstərdi. Əgər 1992-1993-cü illərdə 20 min ton taxıl, 1,5 min ton şəkər çuğunduru, 14,8 min ton

tərəvəz məhsulları istehsal olunurdusa, 2003-cü ildə taxıl istehsalı 67 min tona, şəkər çuğunduru 115 min tona, tərəvəz istehsalı 50,2 min tona çatdırılmışdı. O dövrlə müqayisədə mal-qaranın və davarların sayı da xeyli artıb. İndi demək olar ki, Muxtar Respublikada kənd təsərrüfatı məhsullarına olan ehtiyac daxili imkanlar hesabına ödənilir. Bu, Heydər Əliyevin Naxçıvanda başladığı islahatların tarixi əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir (76, 81-82).

Lakin bütün səylərə baxmayaraq Muxtar Respublikada iqtisadi vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Dəmir yolunun işləməsi, 1992-ci il aprelin 24-dən isə tamamilə dayanması, 1991-ci ilin dekabrından Muxtar Respublikaya qazın verilməməsi, elektrik enerjisinin isə 1992-ci il iyulun 13-dən tamamilə kəsilməsi mövcud böhranı daha da dərinləşdirmişdi.

Blokada şəraitinin ən ağır təsiri əhalinin zəruri ərzaq məhsulları, birinci növbədə çörəklə təminatının pisləşməsinə səbəb olmuşdu. Tələbat minimum səviyyədə ödənilirdi. Bütün bunlar bölgədə sosial-iqtisadi gərginlik yaratmış, əhalinin yaşayış tərzini dözülməz vəziyyətə düşmüşdü. Ali Məclisin Rəyasət Heyətinin 9 və 25 iyul 1992-ci il tarixli iclaslarında bu məsələlər ətrafı müzakirə edilmiş, müvafiq qərarlar qəbul olunmuşdu. Lakin Naxçıvanın daxili imkanlarının məhdudluğu vəziyyəti yaxşılaşdırmağa imkan vermir.

Nə A.Mütəllibov iqtidarı, nə də onun yerinə gəlmiş AXC-Müsavat cütlüyü Muxtar Respublikanın mövcud ağır vəziyyətini qismən də olsa yaxşılaşdırmaq üçün heç bir əməli tədbir görməyə qadir deyildilər. Düzdür, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 11 fevral 1992-ci ildə «Naxçıvan MR-in etibarlı kommunikasiya əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında» qərar qəbul etsə də, bu qərar Azərbaycanın müvafiq nazirlik və baş idarələri tərəfindən yerinə yetirilməmişdi.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi isə 1992-ci il iyul ayının 15-də «Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaranmış vəziyyət haqqında» məsələ müzakirə etmiş və müvafiq qərar qəbul etmişdi. Qərarla Muxtar Respublikanın vəziyyəti obyektiv şərhlə edil-

sə də, ondan çıxış yolları öz əksini tapmamışdı. Bu, onu göstərirdi ki, belə mühüm məsələ lazımi səviyyədə hazırlanmamış, bu barədə Muxtar Respublikanın ali hakimiyyət orqanlarının fikri öyrənilməmişdi. Naxçıvan rəhbərliyi Milli Məclisin bu qərarını Muxtar Respublikaya göstərilən diqqət və qayğı kimi qiymətləndirsə də, yaranmış iqtisadi və sosial gərginlikdə dəmir yolunun təcili açılması və Muxtar Respublikanın elektrik enerjisi ilə təmin edilməsini başlıca vəzifə hesab edərək Azərbaycan rəhbərliyindən bu məsələ ilə əlaqədar, eləcə də «Muxtar Respublikada sənayenin, kənd təsərrüfatının və iqtisadiyyatın digər sahələrinin ahəngdar fəaliyyətini təmin etmək, əhalinin ərzaq və xalq istehlakı mallarına olan tələbatını ödəmək, müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün bütün yardımların və tədbirlərin həyata keçirilməsini» xahiş etdi (67, 266-267). Azərbaycan Milli Məclisi 18 avqust 1998-ci il tarixdə Muxtar Respublikanın vəziyyəti haqqında məsələni yenidən müzakirə edərək müvafiq qərarlar qəbul etdi.

Təəssüf ki, bu qərarlarda nəzərdə tutulan tədbirlər də yerinə yetirilmədi. Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Xalq Cəbhəsinin fəalları, deputat nümayəndələri Naxçıvanda vəziyyəti pisləşdirmək, Muxtar Respublika rəhbərliyinin fəaliyyətini iflic etmək üçün bütün tədbirlərə əl atırdılar.

1992-ci ilin 8 avqustunda Naxçıvan Muxtar Respublikasının rəhbərliyi bölgənin sosial-iqtisadi vəziyyətini müzakirə etmək üçün Ali Məclisin sessiyasını çağırmaq qərarına gəldi. Sessiyanın çağırılması Azərbaycan rəhbərliyi ilə razılaşdırılmış, onun işində iştirak etmək üçün respublikanın bir çox rəhbər işçiləri Naxçıvana gəlmişdilər. Lakin Xalq Cəbhəsindən olan millət vəkillərinin sessiyada iştirakdan imtina etmələri nəticəsində yetərsay olmadığına görə Ali Məclisin sessiyası baş tutmamışdı. Ali Məclis bir qrup xalq deputatının Muxtar Respublika əhalisinin müqəddəratına aid olan ən mühüm məsələnin müzakirəsində və ağır böhran vəziyyətindən çıxış yollarının müəyyən edilməsində iştirak etmək əvəzinə, sessiyanın işini pozmasını pozuculuq hərəkəti

və antidemokratik cəhd kimi qiymətləndirərək öz qətiyyətlərini bildirmişdi (67, 273-274).

Azərbaycanın siyasi hakimiyyət nümayəndələrinin Naxçıvanın taleyi ilə hesablaşmadığı bir şəraitdə Muxtar Respublikanın Ali Məclisi və Nazirlər Kabineti bölgənin məhdud daxili imkanlarından maksimum istifadə etməyə çalışır, qonşu dövlətlərlə – Türkiyə və İranla iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün zəruri tədbirlər həyata keçirirdilər.

1992-ci il martın 24-də Ankarada Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında bağlanmış iş birliyi protokolu, İİR ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında 24 avqust 1992-ci il tarixli protokol bölgənin ağır böhrandan çıxmasında mühüm rol oynadı.

Həmin müqavilələrdə iqtisadi, ticarət, mədəni əlaqələrin inkişafı Naxçıvan üçün həyati vacib bəzi məsələlərin həlli, Muxtar Respublikaya iqtisadi yardımların göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Türkiyə Respublikası tərəfindən Naxçıvana ayrılmış 10 milyon ABŞ dolları həcmində kredit hesabına Muxtar Respublikanın əhalisi üçün ərzaq alınmış, Türkiyənin dövlət orqanları və «Qızıl Ay» cəmiyyətinin xətti ilə Naxçıvana humanitar yardımlar daxil olurdu. İİR ilə bağlanmış protokola əsasən Muxtar Respublikanın kommunikasiya xətlərinin İran ərazisindən keçməsi, Naxçıvana elektrik enerjisi, maye qazın verilməsi kimi məsələlər öz həllini tapmağa başlamışdı. 1992-ci il dekabrın 3-dən İİR-dən Naxçıvana 30 meqavat gücündə elektrik enerjisinin verilməsinə başlanmışdı (67, 306).

Böhranlı vəziyyət Ali Məclisin sessiyalarında, Rəyasət Heyətində, Nazirlər Kabinetində vaxtaşırı müzakirə edilir, vəziyyətdən çıxış yolları müəyyənləşdirilirdi. Muxtar Respublika əhalisinin ərzaq və digər zəruri tələbat malları ilə təmin olunması, qışa hazırlıq, yaz - tarla işləri, məhsul yığımı və s. cari məsələlər Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevin bilavasitə diqqət mərkəzində idi. Məhz onun təşəbbüsü ilə Muxtar Respublikada təsərrüfatçılığın yeni formaları – fer-

mer təsərrüfatları, kooperativlər, kiçik müəssisələr geniş təşəkkül tapmağa başlamışdı.

Bu baxımdan Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Ali Məclisin Rəyasət Heyətinin 2 aprel 1993-cü il tarixi iclası əlamətdar idi. İclasda «Muxtar Respublikanın kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində 1992-ci ilin yekunları, 1993-cü ildə qarşıda duran vəzifələr» və «Qış dövərində kəsilmiş ağacların yenidən bərpası sahəsində şəhər, rayon, kənd və qəsəbə Xalq Deputatları Sovetinin, onların İcraiyyə Komitələrinin vəzifələri haqqında» məsələlər müzakirəyə çıxarıldı. İclasda Muxtar Respublikada mövcud sosial-iqtisadi vəziyyət, xüsusən onun aparıcı sahəsi olan kənd təsərrüfatındakı vəziyyət ətrafı təhlil edilmiş, mövcud nöqsanlar və onların aradan qaldırılması yolları müəyyənləşdirilmiş, hər təşkilat və idarəyə konkret tapşırıqlar verilmişdi (67, 338-345).

Qonşu dövlətlərlə əlaqələrin yaradılması, eləcə də daxili imkanlardan istifadə edilməklə müvafiq təşkilati-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində Muxtar Respublikada iqtisadi fəlakətin qarşısı alındı.

Öz çıxışında Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyev əhaliyə müraciət edərək, ağır qış şəraiti ilə əlaqədar kəsilmiş meyvə və bəzək ağaclarını qısa müddətdə bərpa etməyə çağırırdı. Bu, əsl vətəndaş çağırışı idi. Həmin iclasda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Rəyasət Heyəti Muxtar Respublikanın yaşıl örtüyünü bərpa etmək məqsədi ilə xüsusi qərar qəbul etmiş, 1993-cü il «Yaşıllaşdırma ili» elan edilmişdi. Qərarda müvafiq hakimiyyət orqanlarına ağacların yenidən bərpa olunması üçün konkret tədbirlərin görülməsi tapşırılmışdı (132, 1993, 10 aprel; 67, 334-335).

Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının rəhbəri olduğu dövrdə Muxtar Respublikada elmin, təhsilin, mədəniyyətin, siyasi maarifçiliyin ictimai faktora çevrilməsi, inkişaf etdirilməsi məsələlərinə ciddi əhəmiyyət verilmiş, bu sahələrdə ciddi, yaddaqalan tədbirlər həyata keçirilmişdi (135, 5-6). 1990-cı ilin iyulunda Naxçıvana ayaq basandan cəmi iki saat sonra Heydər Əliyev Hüseyn Cavidin qəbrini

ziyərət etmişdi. Qəbrin bərbad vəziyyətində olması ona çox pis təsir etmişdi (59, 50).

H.Cavidin 110 illiyi Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri işlədiyi 1992-ci ilə təsadüf etdi. Həmin ilin oktyabr ayında dahi şair və müfəkkirin ildönümü Muxtar Respublikada geniş qeyd olundu. Oktyabrın 23-də Heydər Əliyevin başçılığı ilə şairin məzarı ziyarət edilmiş, C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında ədəbi-bədii gecə keçirilmişdi. Heydər Əliyevin həmin gecədə qeyd etdiyi kimi, hələ 1982-ci ildə o, Azərbaycanın rəhbəri işləyərkən H.Cavidin 100 illiyi ilə əlaqədar geniş qərar qəbul edilmiş, qərar da dahi ədibin əsərlərinin, külliyyatının rus və Azərbaycan dillərində nəşr edilməsi, ona heykəl qoyulması, qəbri üzərində məqbərənin tikilməsi və b. tədbirlər nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bu tədbirlərin çox hissəsi həyata keçirilməmişdi. Yığınaqda Cavidin məzarının vəziyyəti ilə bağlı keçirdiyi hissləri Heydər Əliyev belə ifadə etmişdi: «Cavidin məzarı bərbad haldadır. Bu, dözülməzdir. Cavidin sənətinə, Cavid şəxsiyyətinə hörmətsizlikdir. Əgər etimad göstərsəniz mən Cavid fondunun sədri olaram və şübhə yox ki, bu xeyirxah işdə bir çox assosiasiyalar və təşkilatlar bu vacib işə öz maddi yardımlarını əsirgəməzlər» (67, 294).

Həmin tarixi toplantıdan düz dörd il sonra – 1996-cı il oktyabrın 29-da Naxçıvan şəhərində H.Cavidin əzəmətli məqbərəsinin açılışında Azərbaycan Respublikasının prezidenti kimi iştirak edən möhtərəm Heydər Əliyev qeyd etmişdi: «Mən çox məmnunam, sevinirəm ki, ... qəbul etdiyim qərar həyata keçir. Mən sizi də, özümü də bu münasibətlə təbrik edirəm» (120, səh. 39).

Naxçıvanda 1990-1993-cü illərdə Azərbaycan xalqının milli dirçəlişi, milli ənənələrinin bərpa olunması, milli birliyin və mənəvi bütövlüyün təmin olunması istiqamətində çox ciddi və əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilmişdi. Hələ 1990-cı il noyabrın 24-də Naxçıvan Ali Məclisinin sessiyasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasına əlavə və dəyişikliklərin müzakirəsi zamanı dövlət dilinin türk dili kimi

qəbul edilməsi məsələsində o çox qısa, lakin məzmunlu çıxış edərək dillə bağlı öz mülahizələrini söyləmiş və qeyd etmişdi ki, bizim bədbəxtliyimiz ondan ibarətdir ki, bizim bu millətin adı uzun müddət tam müəyyən olunmayıb. Əgər o vaxtlar biz özümüzün milliyətimiz barədə türk yazsaydıq, elə türk deyəcəkdilər də. Ancaq buna baxmayaraq mən də hesab edirəm ki, biz türkdük. Ancaq indi gətirib biz tələm-tələsik bu konstitusiyaya dəyişiklikdə yazmaq ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət dili türk dilidir, bu, mənə elə gəlir ki, tələsiklik olar. ... Bu dil bizim bütöv, ümumi dildir, bütün Azərbaycana aiddir. Biz burada gərək separat hərəkət etməyək (67, 96-97).

Heydər Əliyev Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bu prinsipial mövqeyə sadıq qaldı. 1995-ci ilin noyabrında onun şəxsi təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə hazırlanaraq referendum yolu ilə qəbul edilmiş Konstitusiyamızda dövlət dili kimi məhz Azərbaycan dili qeyd olundu. Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 16 dekabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə 31 dekabr dünya Azərbaycan türklərinin həmrəylik, birlik günü elan edilmiş və həmin günün hər il bayram edilməsi və Naxçıvan MR ərazisində istirahət günü hesab edilməsi qəbul edilmişdi.

Blokadanın, iqtisadi böhranın ağır nəticələrinə baxmayaraq, Muxtar Respublikada təhsil, maarif məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Heydər Əliyevin göstərişi ilə Ali Məclisin işçi qrupu milli təhsil konsepsiyasını hazırlamağa başlamışdı. Onun maarif xadimləri və təhsil kollektivləri ilə keçirdiyi görüşlər Muxtar Respublikada təhsilin yenidən canlanmasına səbəb olmuşdur. Görkəmli siyasi xadim Ali Məclisin Sədri Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikasının rəhbərləri ilə apardığı danışıqlarda və imzaladığı protokollarda elm və təhsil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdi. Türkiyə ilə bağlanmış 24 mart 1992-ci il tarixli əməkdaşlıq protokolunun 12-ci bəndinə əsasən həmin il Naxçıvan Muxtar Respublikasından 100 nəfər gənç Türkiyə ali məktəblərində təhsil almaq hüququ qazanmışdı (67, 617).

Bu tələbələr Ali Məclis Sədri ilə Türkiyədən Naxçıvana gəlmiş Yüksək Öyrətım Seçim Kurumu tərəfindən seçilmişdi. Heydər Əliyev tələbələrin yolasalma mərasimində iştirak və çıxış etmiş, onlara dəyərli məsləhətlər vermişdi. O qeyd etmişdi ki, bu, Türkiyənin bizə göstərdiyi yardımlardan ən qiymətlisidir. Bu, bizim xalqın gələcəyidir. Naxçıvanın gələcəyidir, onun intellektual potensialıdır (67, s.287-288). O, ümid etdiyini bildirmişdi ki, Türkiyəyə oxumağa gedən gənclər Türkiyə ilə Azərbaycan, o cümlədən, Naxçıvan arasında əlaqələrin daha da genişlənməsinə, inkişafına çalışsacaqlar (67, 290).

Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə İİR arasında 24 avqust 1992-ci il tarixli əməkdaşlıq protokolu da tələblər arasında müəllim və tələbə mübadiləsi aparılması, mədəniyyət, elm, incəsənət, nəşriyyat, turizm, idman sahələrində əlaqələrin genişlənməsi nəzərdə tutulmuşdu (67, 658-662).

1992-ci ilin noyabrında o zaman Muxtar Respublikada yeganə ali məktəb olan Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universiteti özünün 25 illik yubileyini qeyd etdi. Yubiley tədbirlərinə Bakıdan, Türkiyədən və İİR-dən nümayəndələr qatılmışdılar. Yubiley münasibəti ilə universitetdə Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevin iştirakı ilə təntənəli yığıncaq keçirilmişdi. Heydər Əliyev universitetin professor-müəllim və tələbə kollektivi qarşısında çıxış etmiş, öz çıxışında universitetin keçdiyi yolun əsas nəticələrini ümumiləşdirmiş, bu təhsil ocağının fəaliyyətinə yüksək qiymət vermiş, qarşıda duran mühüm vəzifələrdən danışmışdı. Heydər Əliyevin tarixi çıxışı universitetin əsas fəaliyyət proqramına çevrilmişdi. Bu çıxışında Azərbaycan ali məktəblərinin yeni mərhələdəki vəzifələri və inkişaf istiqamətləri öz əksini tapmışdı (136, 16).

1993-cü ilin aprelində Şəhriyar konqresi ilə əlaqədar Naxçıvanda qüdrətli ustadın xatirəsinə həsr olunmuş ədəbi-bədii gecə keçirilmişdi. Gecəni Naxçıvan Muxtar Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi və Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Naxçıvan şöbəsi təşkil etmişdi. Gecədə Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyev çıxış etmiş və qeyd etmişdi ki, Azərbaycan

özünün gərgin və narahat anlarını yaşayır. Erməni quldurlarının törətdikləri cinayətlər xalqın mənaiviyyətinə ciddi təsir göstərir. Belə məqamlarda Şəhriyar konqresinin keçirilməsi və ustad şairin poetik dünyası bizi birləşməyə, yaşamağa, mübarizəyə səsləyir, bizi nikbin olmağa, səbirli və dəyanətli olmağa ruhlandırır (67, 358). 9 may 1992-ci ildə C.Məmməd-quluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının kollektivini qəbul edən Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyev Azərbaycan teatri ənənələrinin davam etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi zəruriliyindən danışmış, yaradıcı fikrin bu sahədə axtarırlarını diqqətlə izlədiyini bildirmişdi. O, gənc nəslin mənəvi tərbiyəsi, adamlarda vətənpərvərlik ruhunun gücləndirilməsi sahəsində Naxçıvan teatrının qarşısında duran vəzifələrdən danışmışdır (67, 371).

1990-1993-cü illərdə Muxtar Respublikada ağır sosial-iqtisadi şəraitə baxmayaraq çoxlu mədəni-kültəvi tədbirlər həyata keçirilir, xalqımızın tarixi, milli-mənəvi irsi ilə bağlı hadisələrin ildönümü müntəzəm qeyd olunurdu. Keçirilən dini, ədəbi-mədəni tədbirlərdə Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyev özü bilavasitə iştirak və çıxış edirdi.

Həmin illərdə milli-mənəvi sahədə görülən işlər gələcəkdə Muxtar Respublikanın mədəni inkişafında xüsusi rol oynadı.

2.4. Naxçıvan Muxtar Respublikasının müdafiəsinin təşkili

Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçilməsi Muxtar Respublikanın və Azərbaycanın mürəkkəb, eyni zamanda ağır dövrünə təsadüf edirdi. «Qarabağ problemi ətrafında yayılan dalğanın zərba qüvvəsinə məruz qalan», sorhədyanı kəndləri ermənilər tərəfindən işğal və qarət olunan, dincliyi əlindən alınan Naxçıvan «tarixin ümidinə buraxılmış tənha bir adam» (Heydər Əliyev) xatırladırdı (67, 8).

Tələ Heydər Əliyevi Naxçıvana göndərməklə, Naxçıvanı və bütün Azərbaycanı gözlənilən fəlakətlərdən xilas olmaq üçün real imkan yaratdı. Heydər Əliyevin ilk gündən

başlayaraq atdığı addımlar, həyata keçirdiyi tədbirlər Naxçıvanı düşmən əlinə keçmək təhlükəsindən xilas etdi. Muxtar Respublikanın rəhbəri seçildikdən sonra o, bölgənin erməni təəcavüzündən müdafiəsi ilə bilavasitə məşğul olmağa başladı. Bu məsələ onun əsas fəaliyyət istiqamətinə çevrildi.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasını Ermənistanın hərbi təəcavüzündən qorumaq əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Ali Məclisin 7 sentyabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə Naxçıvan MR Dövlət Milli Müdafiə Komitəsi yaradıldı (67, 479-380).

Heydər Əliyevin Naxçıvana rəhbər seçilməsindən dərhal sonra erməni millətçiləri Muxtar Respublikaya qarşı yeni təəcavüzkar hərəkətlərə əl atdılar. Sentyabrın 10-dan 11-nə keçən gecə erməni silahlı quldur dəstələri Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisinə basqın edərək, Şahbuz rayonunun Yuxarı Remeşin kəndindən 1083 baş, Ordubad rayonunun Tusi adına kolxozundan 1054 baş qoyun aparılmış, həmin rayonun sakinləri Xəlil Xəlilovu və Əşrəf Abbasovu girov götürmüşdülər.

Muxtar Respublikanın hüquq-mühafizə orqanları rəhbərlərinin Ermənistan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərləri ilə iki çobanın və qoyun sürülərinin dərhal geri qaytarılması tələbi ilə apardıqları danışıqlar heç bir nəticə verməmişdi. Bu hadisədən xəbər tutan və Ermənistan tərəfdən quldur dəstəsinin basqınından qəzəblənən Ordubad rayonunun əhalisi İrəvan-Qafan qatarını saxlamışdı.

Yalnız bundan sonra Ermənistan Respublikası Ali Sovetinin sədri Levon Ter-Petrosyan Naxçıvan Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevə zəng edərək onu parlamentin başçısı seçilməsi münasibətilə təbrik etmiş və Ermənistanla Naxçıvanın sərhəd rayonlarında baş verən münaqişəli məsələləri «qarşılıqlı anlaşma və konstruktiv danışıqlarla həll etmək» niyyətində olduğunu bildirmişdi. O, Ordubad stansiyasında saxlanılan sərnişin qatarının yola salınmasına köməklik göstərilməsini Heydər Əliyevdən xahiş etmiş, aparılmış çobanların, qoyun sürüsünün qaytarılması, baş vermiş

cinayətin araşdırılması üçün tədbirlər görəcəyini vəd vermişdi. Heydər Əliyev ona «verilən vədlər vaxtında yerinə yetirilsə, sərnişin qatarını buraxmaq zərurətini Ordubad rayonu əhalisini inandırmaq imkanının olduğunu» bildirmişdi (67, 482-483).

Xoş məram kimi, ertəsi gün Naxçıvan tərəfi qatarda olan 46 qadın, qoca və uşağı İrəvana yola salmışdı. Qatarda qalan sərnişinlərin təhlükəsizliyi təmin edilmişdi.

Lakin Ermənistan rəhbərliyi öz vədlərini yerinə yetirmədi. Oğurlanmış davarların müəyyən hissəsi geri qaytarılsa da, ermənilər girov götürdüləri iki Ordubad sakinini qətlə yetirdilər. L.Ter-Petrosyan 14 sentyabrda bu barədə Heydər Əliyevə məlumat verərək guya həmin cinayəti törətmiş dörd Ermənistan sakininin həbs edildiyini və cinayət məsuliyyətinə cəlb olduğunu bildirmiş, Ali Məclis Sədrindən Ordubadda saxlanılan sərnişin qatarlarının buraxılmasına kömək göstərilməsini bir daha xahiş etmişdi.

Ali Məclisin Sədri onun bu xahişinə cavab olaraq canilərin Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində törətdiyi cinayət barədə informasiya orqanları vasitəsilə rəsmi məlumat verilməsini, ölənlərin cəsədlərinin dərhal ailələrinə qaytarılmasını, Ermənistan rəhbərliyi adından günahsız həlak olan azərbaycanlıların ailələrinə başsağlığı verilməsini, heyvanların qalan hissəsinin qaytarılmasını, həmçinin DQMV və Goranboy ərazisində erməni quldur dəstələri tərəfindən girov götürülmüş azərbaycanlıların qaytarılmasını tələb etmişdi. Ermənistan rəhbəri bu tələblərin haqlı olduğunu və yerinə yetirilməsinə söz versə də, sözüünə əməl etmədi (67, 486-487). Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi və hökuməti tərəfindən həyata keçirilmiş intensiv tədbirlər nəticəsində İrəvan-Qafan qatarı sentyabrın 14-də bütün sərnişinləri ilə birgə Ordubad stansiyasından yola salındı.

15 sentyabrda Ordubadda erməni quldurlarının qurbanlarının dəfn mərasimi oldu. Dəfn mərasimində iştirak edənlər, cinayətin Muxtar Respublika ərazisində baş verdiyini nəzərə alaraq, həbs edilmiş dörd cinayətkarın Muxtar

Respublikanın hüquq-mühafizə orqanlarına təhvil verilməsini. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində qatərlərin hərəkətinin bərpası, Ordubad XC tərəfindən girov saxlanılan ermənilərin qaytarılması üçün Azərbaycanın DQMV və Goranboy rayonu ərazisində ermənilər tərəfindən girov götürülmüş azərbaycanlıların qaytarılmasını, Ermənistanın Mehri rayonu ərazisində lokomotiv briqadalarının və sərnişinlərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qəti tədbirlərin görülməsini və ögurlənmiş davarların qalan hissəsinin də qaytarılmasını tələb etdilər.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədr Heydər Əliyev Ermənistan AS sədri L.Ter-Petrosyana göndərdiyi 17 sentyabr 1992-ci il tarixli teleqramda Ali Məclisin bu tələblərini tam müdafiə etdiyini bildirmiş və Ermənistan tərəfindən onların yerinə yetirilməsini xahiş etmişdi. Məktubda ümid ifadə edilirdi ki, bu tələblərin yerinə yetirilməsi «Azərbaycanla Ermənistanın sərhəd rayonlarında münəqişələrə, silahlı toqquşmalara son qoyulmasına imkan verər və gələcəkdə baş verə biləcək münəqişələrin konstruktiv ruhda, danışıqlar yolu ilə həll olunmasına şərait yaradar» (67, 487-488).

Həmin tələblər yaranmış vəziyyətlə əlaqədar bölgəyə gəlmiş RSFSR Ali Sovetinin deputatları A.C.Şabat və V.A.Popovun iştirakı ilə müzakirə edilmiş və onlar Heydər Əliyevin bu təklifdən ibarət məktubunu Ermənistan tərəfinə çatdırmışdılar (67, 488-491).

Lakin Ermənistan tərəfi bu təkliflərə heç bir reaksiya verməmiş, əksinə, sentyabr ayının 19-da Gorus rayonunun Üçtərəp ərazisində yerləşən tele-radio ötürücüsündə Naxçıvan Muxtar Respublikası istiqamətində bütün kanallarda tele-radio verilişinin buraxılışını dayandırmış və telefon xəttinin bir hissəsini kəsmiş, nəticədə Muxtar Respublika Azərbaycan televiziya və radiosunun verilişlərini qəbul etmək imkanından məhrum edilmişdi.

Sentyabrın 20-də Sisyan rayonu tərəfindən erməni quldurları Biçənək tele-radioötürücü stansiyasına basqın edərək, stansiyanı yandırmışdılar. Həmin gün Vayk rayonu

ərazisindən hücumla keçən ermənilər Yuxarı Buzqov kənd sakini – Eyvaz Eyvazovu özləri ilə aparmışdılar. Bu hadisələrə əlaqədar Ermənistan tərəfinə dördüncü dəfə rəsmi teleqram göndərən Heydər Əliyev Muxtar Respublika ərazisinə Ermənistan ərazisindən silahlı quldur hücumlarına son qoyulmasını, quldurlar tərəfindən aparılmış çoban F.Eyvazovun qaytarılmasını, 10 sentyabrdan 20 sentyabradək Muxtar Respublika ərazisində cinayət törədən Ermənistanın quldur sakinlərinin Muxtar Respublikanın istintaq orqanlarına verilməsini tələb etmiş, tele-radioötürücü stansiyasına dəymiş maddi ziyanın dəyərini müəyyənləşdirmək üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən yaradılan komissiyanın işində Ermənistan nümayəndələrinin iştirakını təmin etməyi təklif etmişdi (67, 492-494).

Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Ali Məclisin Rəyasət Heyətinin iclaslarında Muxtar Respublikanın sərhəddindəki vəziyyət mütləmədi müzakirə edilir, müvafiq orqanların nümayəndələrinin iştirakı ilə operativ tədbirlər müəyyənləşdirilir.

1991-ci il oktyabrın 2-də Ali Məclisin sessiyasında Ali Məclis Sədrinin təşəbbüsü ilə müdafiə məsələləri qapalı iclasda müzakirə edilmiş və müvafiq qərar qəbul edilmişdi. Sessiyada həmçinin Azərbaycanın Xocalı şəhərində yaranmış gərgin vəziyyət də müzakirə olunmuşdu. Naxçıvan deputatları qarşısında çıxış edən Xocalı Şəhər Sovetinin sədri Elman Məmmədov mövəud vəziyyət barədə ətraflı məlumat verərək Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinin fəaliyyətsizliyini tənqid etmiş, Ali Məclisdən, onun sədrindən kömək istəmişdi. Bu məsələlər barədə çıxış edən deputatlar çıxış yolunu yalnız Milli Ordunun yaradılmasında gördüklərini qeyd etmişdilər (67, 167). Həmin iclasda həmçinin Goranboy rayonundan gəlmiş nümayəndələrin rayonda yaranmış vəziyyət barədə məlumatları dinlənilmişdi. Həmin nümayəndələrin çıxışlarında, eləcə də Goranboy sakinlərinin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinə göndərdikləri çoxsaylı teleqramlarda rayon ərazisində ermənilər tərəfindən girov götürülmüş insanların geri qaytarılmasına kömək etmək xahiş

edildi. Belə mətnli müraciətlər respublikamızın digər rəhbərlərindən də daxil olurdu. Ali Məclisin Sədri bu müraciətlərə cavab olaraq bildirmişdi ki, Muxtar Respublika rəhbərliyini hər bir azərbaycanlının taleyi narahat edir. O, erməni quldurları tərəfindən girov götürülmüş azərbaycanlıların azad olunaraq öz ailələrinə qaytarılması üçün bütün imkan və vasitələrdən istifadə edəcəyinə söz vermişdi (67, 500-502).

Heydər Əliyev L.Ter-Petrosyanla telefon danışığı sırasında və Ermənistan rəhbərliyinə göndərdiyi teleqramlarında Naxçıvanın taleyüklü məsələləri ilə yanaşı, Dağlıq Qarabağda və Goranboyda erməni yaraqlıları tərəfindən girov götürülmüş azərbaycanlıların qaytarılması haqqında dəfələrlə məsələ qaldırmışdı. Nəticədə Goranboy rayonunun sakinləri Umud Bayramov, Süleyman Bədəlov erməni əsirliyindən azad edilərək öz ailələrinə qaytarılmışdılar. Göstərdiyi insanpərvərliyə görə həm Bayramovlar, həm də Bədəlovlar ailəsi Heydər Əliyevə öz dərin minnətdarlıqlarını bildirmişdilər (67, 494-497).

Məlum olduğu kimi, 1991-ci ilin sentyabrında Rusiya və Qazaxıstan prezidentləri B.Yeltsin və N.Nazarbayev Azərbaycanın DQMV-də vəziyyətin normallaşdırılmasında vasitəçilik missiyasını yerinə yetirmək məqsədilə bölgəyə səfər etmiş, bu səfərdən sonra sentyabrın 23-də Rusiyanın Jeleznovodsk şəhərində RSFSR, Qazaxıstan, Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri birgə bəyanat imzalamışdılar.

Bəyanata münasibət bildirən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi Azərbaycanın dövlət suverenliyi və ərazi bütövlüyünün müdafiəsi naminə Dağlıq Qarabağda vəziyyətin sabitləşdirilməsi, onun bütün ərazisində Azərbaycanın tam suverenliyinin bərpası və münafişəli məsələlərin həllinə doğru atılmış bütün addımları bəyəndiyini bildirmiş, lakin həmin sənəddə Azərbaycan Respublikasının milli mənafeyinə toxunan, gözlənilməz nəticələrə gətirə biləcək müdaxələrin olduğunu diqqətə çatdırmağı lazım bilmişdi. Ali Məclis DQMV-də vəziyyətin sabitləşdirilməsi ilə bağlı danışılarda Ermənistan Respublikasının bərabər tərəf kimi

iştirakını Azərbaycan Respublikasının daxili işlərinə müdaxilə və onun dövlət suverenliyinə etinasızlıq kimi qiymətləndirərək səlahiyyətinə daxil olduğu və onu Azərbaycan Respublikasının özünün həll etməli olduğunu bildirmişdi. Ali Məclis göstərirdi ki, Azərbaycanla Ermənistan arasında danışıqlar yalnız iki respublika arasındakı gərginliyin aradan qaldırılması məqsədi ilə aparıla bilər.

Sənəddə əldə edilmiş razılaşmaların həyata keçirilmə mexanizminin nəzərdə tutulmaması, buna görə də rəsmi məlumatın arzu edilən nəticələrə nail olunmasına təminat verəcəyinə ümidin az olduğunu bəyan edən Muxtar Respublikanın ali orqanı rəsmi məlumatda işğal edilmiş Azərbaycan kəndi Kərkinin qaytarılmasının öz əksini tapmadığından təccübləndiyini bildirmişdi (67, 498-500).

1991-ci il oktyabrın 26-da Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sessiyasında SSRİ Silahlı Qüvvələrinin Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerləşən hissələrinin statusu haqqında məsələ müzakirə olundu. Bu məsələnin müzakirəsinin zəruriliyi ondan irəli gəlirdi ki, son vaxtlar hərbi hissələr yerli hakimiyyət orqanları ilə kifayət qədər əlaqə saxlamır, əhali ilə münafişələrə gətirib çıxaran hərəkətlərə yol verirdilər. Hərbi hissələr tərəfindən hərbi texnikanın və silahın respublikadan kənara aparılması barədə şayiələr yaranmış, ayrı-ayrı hərbi qulluqçuların hüquqazidd hərəkətləri yerli əhali arasında böyük narazılığa səbəb olmuşdu. Sessiyada Naxçıvanda qulluq edən hərbiçilərin erməni quldurları ilə Azərbaycanın əleyhinə pozuculuq əlaqələri haqqında çoxlu faktlar göstərilmişdi. Belə bir narahatlıq doğuran məqama da diqqət yetirilmişdi ki, Naxçıvanda Sədərək və Ordubad zastavaları gizli şəkildə Ermənistan Respublikasındakı sərhəd dəstəsinə təbə edilmişdi. Ali Məclisin Sədri həmin məsələnin üç gün ərzində həll edilməsi və qeyd olunan zastavaların Naxçıvan sərhəd dəstəsinə təbə etdirilməsi haqqında 41-ci sərhəd dəstəsinin komandiri V.Jukova tapşırıq vermişdi. Heydər Əliyevin qətiyyətli mövqeyi sayəsində bu məsələ öz müsbət həllini tapmışdı. Oktyabr ayının 30-da Naxçıvan sərhəd dəstəsinin komandanlığı Ali

Məclisin Sədrinə Muxtar Respublikanın ərazisində yerləşən bütün sərhəd məntəqələrinin 41-ci sərhəd dəstəsinə tabe etdirilməsi haqqında məlumat vermişdi (67, 504).

26 oktyabr 1991-ci il tarixli sessiyada «Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən silahlı qüvvələrin hissələrinin statusu haqqında» məsələ də müzakirə olunmuş və qərar qəbul edilmişdi. Həmin qərarla Muxtar Respublika ərazisində yerləşən SSRİ Silahlı Qüvvələrinin statusu ilə bağlı bütün məsələləri hərtərəfli öyrənmək və təhlil etmək, onlarla yerli hakimiyyət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətini təkmilləşdirmək, hərbi qulluqçularla yerli əhali arasında münafişəli halların qarşısını almaq məqsədilə birgə tədbirlər hazırlanması üçün xüsusi komissiya yaradılmışdı. Ali Məclis Sədrinin müavini Q.Məmmədovun sədrliyi ilə yaradılmış komissiyaya Muxtar Respublikanın xalq deputatları ilə yanaşı, 75-ci diviziyasının komandiri Slaboşeviç və 41-ci sərhəd dəstəsinin komandiri Jukov da daxil edilmişdilər (132, 1991, 27 oktyabr).

Lakin İmperiyanın bəzi informasiya vasitələri Naxçıvan Muxtar Respublikasının hakimiyyət orqanları və əhalisinin Naxçıvandakı hərbi hissə və sərhəd dəstəsi ilə qarşılıqlı münasibətlərini təhrif edən, Muxtar Respublikada vəziyyəti gərginləşdirmək məqsədi güdən bir sıra məlumatlar yaymaqda davam edirdilər. Muxtar Respublikada yerli əhali ilə hərbiçilər arasında qarşılıqlı haqqında yanlış məlumatlar müəyyən dairələr tərəfindən Mərkəzə ötürülürdü.

Noyabr ayının əvvəllərində SSRİ DTK sədrinin müavini N.Şam və Baş Sərhəd İdarəsinin şöbə rəisi A.Bessonov Naxçıvanda yerləşən sərhəd qoşunlarını araşdırmaq üçün Muxtar Respublikaya gəlmişdilər. Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyev onlarla görüşdə ayrı-ayrı hərbiçilər tərəfindən törədilən, əhalinin narazılığına səbəb olan və yerli hakimiyyət orqanları ilə hərbi hissələrin qarşılıqlı fəaliyyətini mürəkkəbləşdirən hüquqazidd hərəkətlər barədə danışmış, Muxtar Respublikanın hakimiyyət orqanlarının hərbi hissələrlə qarşılıqlı fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş fəaliyyət barədə qonaqlara məlumat vermişdi (67, 507-508).

Heydər Əliyev başda olmaqla Muxtar Respublikanın siyasi rəhbərliyi əhali ilə hərbi hissələr arasında münasibətləri yaxşılaşdırmaq, ayrı-ayrı hərbiçilərin qanunsuz əməllərinə, Azərbaycanın mənafeyinə xələl gətirən fəaliyyətlərinə son qoymaq üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Baş verə biləcək münafişələrin qarşısını almaq üçün yerli hakimiyyət orqanları ilə hərbi hissələrin komandanlığı müəamədi görüşür, birgə tədbirlər həyata keçirirdilər. Ali Məclisin Sədri özü bir neçə dəfə Naxçıvanda yerləşən hərbi hissələrin komandanlığı və şəxsi heyəti ilə görüşmüşdü. Bu görüşlərdə o, bu fikri dəfələrlə vurğulayırdı ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində yerləşən hərbi hissələr öz xidməti vəzifələrini Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini nəzərə almaqla, regionda yaranmış real vəziyyətə uyğun yerli hakimiyyət orqanları ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirməlidirlər (67, 507-510).

1991-ci ilin dekabr ayında SSRİ-nin dağılması vahid silahlı qüvvələrin bölünməsi məsələsini ortaya çıxardı. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin «Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılması haqqında» 9 oktyabr 1991-ci il tarixli qərarı, Azərbaycan hökumətinin «Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri haqqında» 225№-li sərəncamları ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabinetinə və yerli XDS İK-ə tapşırılmışdı ki, Azərbaycan ərazisində xüsusi icazə olmadan hərbi texnika, silah, avadanlıq və digər hərbi əmlakın öz bölgələrinin hüduqlarından kənara çıxarılmasını qadağan etsinlər.

Yaranmış yeni şərait Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində yerləşən hərbi hissələrin statusunun dəqiqləşdirilməsi, həmin hissələrin Naxçıvan Muxtar Respublikasında qalmalarının məqsədəuyğunluğu məsələsini zəruri edirdi. Vəziyyətin sürətlə dəyişməsi, keçmiş strukturların dağılması Muxtar Respublikadakı hərbi hissələrin statusuna yeni şərait nöqtəyi-nəzərdən yanaşmağı tələb edirdi.

Muxtar Respublika Ali Məclisinin 14-16 dekabr 1991-ci il tarixli sessiyasında hərbi hissələrin statusu məsələsi bir daha müzakirəyə çıxarılmış, bu məsələlər ilə bağlı ya-

radılmış xüsusi komissiyaya hərbi hissələrin komandirləri ilə birgə 10 gün müddətinə konkret təklifləri hazırlayıb Ali Məclisə təqdim etməsi tapşırılmışdı (67, 514-516).

Muxtar Respublika rəhbərliyinin məsələni qarşılıqlı güzəşt və qanuni yolla həll etmək istəyinə baxmayaraq yerli hakimiyyət orqanlarına rus hərbiçilərinin yerli əhali ilə münasibətlərə səbəb olan hərəkətləri, onların hərbi texnikanı və avadanlıqları respublikadan çıxarmaq, sökərək yararsız hala salmaq cəhdləri haqqında çoxlu məlumatlar daxil olurdu. Bütün bunlara dair konkret faktlar Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin Hərbi hissə komandirlərinin də iştirak etdikləri 1992-ci il yanvarın 2-də keçirilən iclasında da səsəndirilmişdi.

İclasda çıxış edən Heydər Əliyev hərbiçilərlə yerli əhali arasında baş vermiş münaqişələri təhqiq etmək üçün xüsusi komissiyanın yaradılması ilə bağlı təklif vermişdi. O, hərbi texnikanın və avadanlıqların Muxtar Respublikadan çıxarılması haqqında faktlara münasibət bildirərək göstərmişdi: «Yadda saxlamaq lazımdır ki, Sovet ordusu və onun hərbi texnikası keçmiş ittifaqın bütün respublikalarının xərçəli ilə yaradılmış və saxlanılırdı. Ona görə də hərbiçilərdə olan silahlar, hərbi texnika və avadanlıq onların yerləşdiyi hər bir respublikanın payına düşməlidir. Biz Muxtar Respublikadan silahların, hərbi texnikanın və avadanlığın aparılmasına heç cür yol verə bilmərik.

Suveren respublikalar birliyinin yaranması ilə əlaqədar hər bir respublikada, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən hərbi hissələr yerli hakimiyyət orqanlarına tabe olmalıdırlar. Hərbiçilər yerli əhaliyə, onun adət və ənənələrinə hörmətlə yanaşmalıdırlar. Əhali ilə hərbiçilər arasında normal qarşılıqlı münasibətlər bərqərar olmalıdır» (67, 516-518).

İclasda Azərbaycan Respublikası siyasi rəhbərliyinin göstərilən məsələlərlə əlaqədar qeyri-müəyyən, qeyri-ardıcıl və bəzən anlaşılmaz mövqeyi də tənqid olunmuşdu.

Qəbul olunmuş qərarla Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki bütün yeraltı və yerüstü sərəvətlərin

Azərbaycan xalqının, Muxtar Respublika əhalisinin milli sərəvəti olduğu əsas götürülərək, Muxtar Respublikada yerləşən silahlı qüvvələrin hissələrinin bütün hərbi və təsərrüfat tikililərinin, əmlakın, silahların və hərbi sursatların, hərbi və mülki texnikanın Naxçıvan Muxtar Respublikasına məxsus olduğu qeyd edilmiş, Ali Məclisin icazəsi olmadan Respublika ərazisindən hərbi sursat və texnika çıxarılması qadağan edilmiş, Muxtar Respublika ərazisində olan hərbi hissələrin hüquqi statusu haqqında məsələ qəti həll olunanaqəd, onların Ali Məclisə tabe olmaları, prinsipial məsələlərdə fəaliyyətlərini Ali Məclis ilə razılaşdırmaları göstərilmişdi (67, 520-522).

1991-ci ilin sentyabrın əvvəllərində Naxçıvan-Ermənistan sərhədində baş vermiş məlum hadisələr, Ermənistanın Mehri rayonu ərazisindən keçən dəmir yolu sahəsində erməni quldur dəstələrinin törətdikləri təxribatlar nəticəsində, sentyabr ayının 11-dən Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycanın qalan hissəsi ilə birləşdirən dəmir yolunda qatarların hərəkəti növbəti dəfə dayandırılmışdı. Heydər Əliyevin L.Ter-Petrosyanla intensiv danışıqları nəticəsində qatarların hərəkətinin bərpa edilməsi haqqında razılıq əldə edilmiş, yük qatarlarının hərəkəti noyabrın 5-də bərpa edilmişdi (67, 506-507). Qatarların Mehri ərazisindən təhlükəsiz hərəkətinə şəxsən Ermənistan prezidenti L.Ter-Petrosyan səviyyəsində təminat verilsə də, 1991-ci il dekabrın 9-da həmin ərazidə iş aparan Ordubad dəmir yol stansiyasının 12 nəfərdən ibarət təmirçilər briqadası erməni quldurları tərəfindən oğurlanmışdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevin gərgin fəaliyyəti, onun Ermənistan prezidentinə təkidli müraciətləri nəticəsində girovlar dörd gündən sonra qaytarılmışdı (67, 513). Dekabrın 16-da ermənilər növbəti cinayətə əl ataraq Mehri stansiyasında Bakı-Şərur qatarının 113 nəfər sərnişinini girov götürmüşdülər. Heydər Əliyevin L.Ter-Petrosyanla telefon danışıqları nəticəsində girovlardan 111 nəfəri Naxçıvana qaytarılsa da, iki sərnişin 20 gün ərzində ermənilərin əlində girov qalmış, onlar təhqir və işgəncələrə məruz qalmışdılar. Bu müddət

ərzində dəmir yolunun fəaliyyəti yenidən dayanmışdı. Yalnız 1992-ci il 6 yanvarda girovlar azad edildikdən sonra yük qatarlarının hərəkəti bərpa edilmişdi (67, 523-524).

1992-ci il martın 10-da Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevin Ermənistan Respublikası Ali Sovetinin sədri Babken Arakçyanla görüşü oldu. Görüş zamanı Ermənistanla Naxçıvan Muxtar Respublikası arasındakı bütün sərhəddə sabitliyin və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsi, Ermənistanın Mehri rayonu ərazisindən keçən Bakı-Naxçıvan sərnişin qatarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Ermənistandan keçən bütün kommunikasiya xətlərinin normal işləməsi haqqında razılıq əldə olunsada, Ermənistan rəhbərliyi bu sazişin heç bir müddəalarına əməl etmədi.

Bakıdakı bəzi üzdanıraq siyasətçilər Naxçıvan Ali Məclisi Sədrinin bu istiqamətdəki fəaliyyətini separatçılıq kimi qələmə verməyə cəhd göstərsələr də Heydər Əliyev Ermənistan Respublikasının ali rəhbərləri ilə telefon danışıqlarında, şəxsi görüşlərində təkcə Naxçıvanın təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələləri deyil, bütün Azərbaycanı narahat edən, xüsusən Dağlıq Qarabağın taleyi ilə bağlı problemləri ön plana çəkirdi. 1992-ci il martın 12-də ermənilər Ağdam şəhərini və digər yaşayış məntəqələrimizi atəşə tutduqları zaman Heydər Əliyev dərhal Ermənistan rəhbərlərinə telefon açaraq atəşin dayandırılmasını tələb etmiş, bütün problemlərin sülh yolu ilə həllinin vacibliyini vurğulamışdı (67, 524-525).

1992-ci ilin mayı Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasının müasir tarixinin ən mürəkkəb və gərgin dövrünü təşkil edir. Həmin ayda Bakıda siyasi qüvvələrin başı hakimiyyət mübarizəsinə qarışdığından və Qarabağı yaddan çıxmalarından istifadə edən ermənilər Azərbaycana qarşı hücumlarını genişləndirərək Şuşa və Ləçin şəhərlərini ələ keçirmiş və bununla Dağlıq Qarabağın işğalını başa çatdırmışdılar.

Ermənilər yaranmış şəraitdən istifadə edərək Naxçıvanı ələ keçirmək üçün mayın 1-dən Muxtar Respublikaya qarşı hərbi təcavüzə başladılar. Bu təcavüz bir neçə gün

davam etmiş, yalnız möhtərəm Heydər Əliyevin gərgin siyasi, diplomatik səyləri nəticəsində onun qarşısını müvəqqəti almaq mümkün olmuşdu. Lakin ayın 18-də ermənilər yenidən Muxtar Respublikaya hücumla keçərək bir sıra sərhəd məntəqələrini ələ keçirməyə çalışdılar. Ermənilərin hücumu nəticəsində hərbiçilər və dinc əhali arasında çoxlu həlak olanlar, yaralananlar var idi. Sədrək kəndi isə atəş nəticəsində dağıldı. Bir neçə sərhəd kəndinin əhalisi təhlükəsiz yerə köçürüldü. Ermənistanın hərbi təcavüzünün qarşısını almaq üçün Heydər Əliyev başda olmaqla, Naxçıvan rəhbərliyinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində nisbi sakitlik yaranarsada, ermənilər bir müddətdən sonra yenidən öz hücumlarını davam etdirmişdilər.

Belə mürəkkəb şəraitdə Heydər Əliyevin fenomenal siyasətçi və diplomat dühası Naxçıvanı real işğal təhlükəsindən xilas etdi.

Həmin günlərdə Ali Məclisin Sədri xarici dövlətlərin başçalarına, beynəlxalq qurumlara, dünya ictimaiyyətinə müraciət edərək Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Naxçıvana hərbi təcavüzü barədə məlumat vermiş, bu təcavüzü dayandırmaq üçün əməli tədbirlər görülməsini tələb etmişdi.

Naxçıvan üçün ağır bir zamanda qardaş Türkiyənin birmənalı mövqeyi Ermənistanı öz təcavüzkar niyyətlərini həyata keçirməyə mane oldu. May ayının 18-də Türkiyənin baş naziri Süleyman Dəmirəl, Xarici İşlər naziri Ərdəl İnönü Heydər Əliyevə zəng edərək ondan vəziyyət barədə məlumat aldılar. Həmin gün gecə Türkiyənin Nazirlər Kabineti iclas keçirərək Ermənistanın Naxçıvana təcavüzü ilə bağlı bəyanat vermişdi. Baş nazir S.Dəmirəlin göstərişi ilə böyük elçi Ömər Ərsun başda olmaqla Türkiyənin nümayəndə heyəti Naxçıvana gələrək vəziyyətlə yerində tanış olmaq üçün Sədrək bölgəsinə getmiş, sonra Heydər Əliyevlə görüşmüşdülər.

Heydər Əliyevin müraciətindən sonra bir çox ölkələrin, o cümlədən Rusiyanın informasiya agentliklərinin, mətbuat orqanlarının nümayəndələri Naxçıvana gələrək bu-

radakı vəziyyət haqqında dünya ictimaiyyətini məlumatlandırmışdılar.

Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, bu, Azərbaycan üçün böyük nailiyyət idi. Çünki Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlandıqdan həmişə Azərbaycan günahlandırılmış, mətbuat orqanları, dünya ictimaiyyəti, o cümlədən Rusiya ictimaiyyəti həmişə ermənilərin xeyrinə birtərəfli məlumatlar almışlar (67, 530). Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində dünya ictimaiyyətində düzgün, obyektiv təsvür yaradıldı və Ermənistanın təcavüzkarlığını pisləmiş, NATO isə bu barədə xüsusi bəyanat vermişdi. Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin nümayəndələri də Naxçıvana gələrək döyüş bölgəsinə, Sədərəyə baş çəkmişdi, həlak olmuş naxçıvanlıların cəsədləri onların vasitçiliyi ilə ermənilərdən geri alınmışdı.

Heydər Əliyevin diplomatik fəallığı, bütün dünya ictimaiyyətini ayağa qaldırması Ermənistanı geri çəkilməyə məcbur etdi. Onlar hər cür vasitələrə əl ataraq sübut etməyə çalışırdılar ki, guya hücumu onlar başlamayıblar və Naxçıvan ərazisinə keçməyiblər. Mayın 24-də isə Ermənistanın müdafiə naziri V.Sarkisyan və başqa rəhbər işçilər Naxçıvan rəhbərliyinə müraciət edərək danışıqlar aparmaq istədiklərini bildirdilər (132, 1992, 28 may).

Naxçıvanın bütün əhalisi Muxtar Respublikanın müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün öz köməyini göstərirdi. Muxtar Respublikanın bütün yaşayış məntəqələrində könüllülərdən ibarət özünümüdafiə dəstələri yaradılmış və onlar sərhəd kəndlərində yerləşdirilmişdi. Bəzi müəssisələr, ayrı-ayrı vətəndaşlar vətəndaşlıq təşəbbüsü ilə çıxış edərək Naxçıvanın müdafiəsi üçün vəsait toplayırdılar. Lakin bu iş çox pərakəndə aparıldığından toplanan vəsaitin hansı sahəyə yönəldilməsində anlaşılmazlıq yaranır, ondan sui-istifadə edilməsi barədə şikayətlər eşidilirdi.

Bütün bunları nəzərə alaraq Heydər Əliyev Naxçıvanın vahid inkişaf və müdafiə fondunun yaradılması təklifi ilə çıxış etmişdi (67, 533-534). Həmin təklif Ali Məclisin Rəyasət Heyətinin 25 may 1992-ci il tarixli iclasında müza-

kirə edilmiş və bəyanılmışdı. «Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzünün qarşısını almaq, Muxtar Respublikanın ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq, əhalinin normal yaşayış və iş şəraitini təmin etmək üçün respublikanın müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi» ən əsas vəzifələrdən biri kimi qeyd edilmiş, Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadiyyatının inkişafını və müdafiəsini təmin etmək üçün hər bir vətəndaşın fəal vətənpərvərlik səyi göstərməsinə böyük ehtiyac olduğunu əsas götürərək Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadiyyatına və müdafiəsinə yardım məqsədilə Naxçıvanın inkişafı və müdafiəsi fondunun yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdi.

Qərarda Muxtar Respublikanın bütün idarə və təşkilatlarına, ayrı-ayrı vətəndaşlara, eləcə də «Naxçıvana vətənpərvərlik hissləri» olan bütün azərbaycanlılara, türklərə müraciət edilərək fondun yaradılmasında iştirak etməyə dəvət edilirdilər (67, 533-534).

Qərarla nəzərdə tutulurdu ki, Naxçıvanın inkişafı və müdafiəsi fonduna bütün vəsaitlər Naxçıvan dövlət bankının 70090 nömrəli hesabına keçirilsin.

Fondun təşkili işlərinə, toplanmış vəsaitin istifadəsinə nəzarət üçün Muxtar Respublika və rayonların vəzifəli şəxslərdən ibarət komissiya yaradılmış, komissiyanın sədri Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyev seçilmişdi (67, 534-535).

Heydər Əliyev Muxtar Respublikada hərbi quruculuq məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. Onun birbaşa rəhbərliyi və nəzarəti altında Rusiyanın Zaqafqaziya Sərhəd Dairəsinin Naxçıvanda hərbi hissələrinin komandanlıqları ilə aparılan danışıqlar nəticəsində 75-ci motoatıcı diviziyanın ləğv edilməsi və diviziyanın bütün hərbi və təsərrüfat əmlakının Azərbaycan Respublikasının sərəncamına verilməsi haqqında razılıq əldə edilmişdi. Həmin danışıqlarda Muxtar Respublika rəhbərliyi Azərbaycan Respublikasının artıq tam müstəqil dövlət olduğunu və dünya dövlətləri tərəfindən müstəqil dövlət kimi tanındığını əsas tutaraq Azərbaycan, onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının əra-

zisində başqa dövlətin hərbi hissələrinin qalmasının qeyri-mümkünlüyünü qətiyyətlə bildirmişdi.

1992-ci il iyulun 25-də Ali Məclisin Rəyasət Heyətinin iclasında Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Müdafiə Komitəsinin yenidən təşkil olunması və onun bazasında Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin tərkibində müvafiq hərbi strukturun yaradılması zəruri hesab edildi. İki gündən sonra, iyulun 22-də 75-ci diviziyanın əmlakının, silah-sursatının Azərbaycan Milli Ordusuna təhvil verilməsi prosesinə başlanıldı və bu proses avqust ayının 15-də başa çatdırıldı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Müdafiə Komitəsinin və təhvil alınan 75-ci diviziyanın hərbi hissələrinin bazasında Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin Naxçıvanda 5-ci əlahiddə motoatıcı briqadası yaradıldı və Müdafiə nazirinin əmri ilə DMK sədri Elman Abbasov briqadanın komandiri təyin edildi.

1992-ci il avqustun 18-də keçmiş Sovet Ordusunun 75-ci diviziyasının şəxsi heyətinin son dəstəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasını tərk etdi. Həmin gün diviziyanın əmlakının, silahlarının, hərbi texnikasının və sursatının Azərbaycan Milli Ordusunun 5-ci əlahiddə motoatıcı briqadasına təhvil verilməsi haqqında sənədlərin imzalanması və diviziyanın Naxçıvandan yola salınması mərasimi keçirilmiş, Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyev çıxış etmişdi.

Keçmiş Sovet ordusunun hərbi hissələrinin Naxçıvandan çıxarılmasını böyük tarixi hadisə adlandıran Heydər Əliyev belə bir faktı da diqqətə çatdırırdı ki, 75-ci diviziyanın Naxçıvandan gətməsi məsələsi ortaya çıxanda belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, bu diviziya öz silahları, hərbi texnikası və əmlakı ilə birlikdə Naxçıvanı tərk edəcəkdir. Lakin sonralar aparılan danışıqlar nəticəsində diviziyanın tamamilə buraxılması və ona mənsub olan silahların, hərbi texnika və əmlakın Azərbaycan Respublikasının sərəncamına verilməsi qərara alınmışdı (132, 1992, 22 avqust).

Heydər Əliyev başda olmaqla Muxtar Respublika rəhbərliyinin qətiyyətli, ardıcıl və prinsipial siyasəti nəticəsində Naxçıvan ərazisində 164 il əvvəl yerləşdirilmiş rus hərbi

qüvvələri buradan qansız-qadasız çıxarıldı. Naxçıvan, rus ordusunun bütün silah-sursatını və əmlakını yerləşdiyi dövlətin Milli Ordusuna verərək, oradan münafiqsiz və qarşılaşlıq məmnunluq şəraitində çıxarıldığı demək olar ki, yeganə ərazi idi.

Milli Ordunun Naxçıvandakı 5-ci əlahiddə briqadasının zabit və əsgərləri qarşısında çıxış edən Heydər Əliyev əmin olduğunu bildirmişdi ki, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Naxçıvanda yerləşən hissəsi Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edəcək, briqadanın komandanlığı, bütün zabit və əsgər heyəti sərəncamlarına keçən hərbi əmlakın, texnikanın saxlanılmasına, ondan səmərəli istifadə edilməsinə böyük səy göstərəcəklər. O, ümidvar olduğunu bildirmişdi ki, bundan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının müdafiə imkanları artacaq, Naxçıvanın müdafiəsi daha da möhkəmlənəcəkdir (132, 1992, 22 avqust).

Aparılan danışıqlar nəticəsində Muxtar Respublika ərazisində İİR və Türkiyə ilə sərhədləri qoruyan 41-ci sərhəd qoşunları dəstəsinin ləğv olunması və onun sərəncamındakı bütün silahların, sursatların, texnikanın və mülki əmlakın Azərbaycan tərəfinə verilməsi haqqında da razılıq əldə edilmişdi. Rusiya prezidenti B.Yeltsin hələ 1992-ci ilin may ayının sonlarında «Komsomolskaya pravda» qəzetinə verdiyi müsahibədə Naxçıvandan sərhəd qoşunlarının çıxarılması barədə göstəriş verdiyini bildirmişdi (141, 1992, 27 may). 1992-ci ilin avqust və sentyabr aylarında Rusiya rəhbərliyi tərəfindən bu məsələ ilə bağlı rəsmi qərarlar qəbul olunmuşdu (67, 552).

1992-ci il iyul ayının 28-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin təklifi ilə Azərbaycan Respublikası Sərhəd Qoşunlarının Naxçıvan ərazisində 1-ci sərhəd qoşunları dəstəsi yaradılmış, Cavanşir Qulamov bu dəstəyə komandir təyin edilmişdi. Həmin vaxtdan etibarən Azərbaycan Sərhəd Qoşunlarının 1-ci dəstəsi 41-ci sərhəd qoşunları ilə sərhəddin birgə mühafizəsini təşkil etməklə məşğul olmağa başlamışdı. Həmin il sentyabrın 29-da Naxçıvan şəhərində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi və Nazirlər

Kabinetin rəhbərliyinin, Rusiya Sərhəd Qoşunları Baş İdarəsinin və Zaqafqaziya Sərhəd Qoşunları Dairəsi nümayəndələrinin iştirakı ilə 41-ci sərhəd dəstəsinin ləğv olunması və onun funksiyalarının, bütün hərbi və təsərrüfat əmlakının Azərbaycan Respublikası 1-ci sərhəd dəstəsinə verilməsi haqqında sənədlər imzalandı. 75-ci diviziya ilə olduğu kimi, keçmiş 41-ci sərhəd dəstəsinin bütün hərbi, hərbi-texniki və təsərrüfat əmlakı Azərbaycan Sərhəd Qoşunlarının Naxçıvandakı dəstəsinə təhvil verilməmiş, bu zaman heç bir münaqişəli hal olmamışdı. Elə həmin gün Muxtar Respublika rəhbərliyi və ictimaiyyətinin nümayəndələri tərəfindən 41-ci sərhəd dəstəsinin sonuncu qrup zabiti və əsgərləri, başda dəstənin komandiri polkovnik V.Jukov olmaqla toyyara ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasından yola salındılar.

Bununla da Azərbaycan Respublikası ilə qonşu dövlətlər – İran və Türkiyə arasında Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki 215 km-lik dövlət sərhəddinin mühafizəsi Azərbaycan Respublikası Sərhəd Qoşunları tərəfindən həyata keçirilməyə başlandı. Bütün sərhəd məntəqələrində və 41-ci sərhəd dəstəsi qoragahının üzərində Azərbaycanın dövlət bayraqları qaldırıldı.

Bu hadisə ilə əlaqədar 1992-ci il sentyabrın 29-da sərhəd dəstəsi qoragahının ərazisində Azərbaycan Respublikası Sərhəd Qoşunlarının 1-ci sərhəd dəstəsi hissələrinin, Naxçıvan şəhər ictimaiyyətinin iştirakı ilə mitinq oldu. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev mitinq iştirakçıları qarşısında çıxış etdi və onları bu əlamətdar hadisə münasibəti ilə təbrik etdi (67, 555-557).

Beləliklə, 1992-ci il sentyabrın 29-da Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində digər dövlətin – Rusiyanın heç bir hərbi hissəsi və hərbi qulluqçusu qalmadı. Naxçıvanda təxminən iki əsr müddətində mövcud olmuş əcnəbi ölkənin hərbi iştirakına son qoyuldu. O vaxtdan Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Azərbaycan Milli Ordusunun və Azərbaycan Milli Sərhəd Qoşunlarının hissələri fəaliyyət göstərməkdədir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının müdafiəsinin və sərhədlərinin qorunmasının təşkilində Muxtar Respublika Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin 19 sentyabr 1992-ci il tarixli iclası və həmin iclasda qəbul edilmiş qərarlar mühüm rol oynadı. Qəbul edilmiş qərarla Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində yerləşdirilmiş SSRİ Silahlı Qüvvələrinin, sonra isə Rusiya Federasiyasının tabeliyində olan hərbi hissələrin ləğv olunması, onların sərəncamında olan silahların, hərbi sursatın, texnikanın, hərbi və mülki əmlakın Azərbaycan dövlətinə təhvil verilməsi, digər dövlətə mənsub olan hərbi qulluqçuların Naxçıvan ərazisini tamamilə tərk etməsi böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan bir hadisə kimi qiymətləndirilmiş, bu istiqamətdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin, onun rəhbərliyinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Müdafiə Komitəsinin həyata keçirdikləri tədbirlər bəyənilmiş və təqdirəlayiq hesab edilmişdi.

Həmin iclasda 75-ci motoatıcı diviziyanın hərbi və mülki bazası, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Müdafiə Komitəsinin bazası əsasında Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin yeni hərbi hissəsinin təşkil edilməsi ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Müdafiə Komitəsinin ləğv edilməsi qərara alınmışdı. Nəzərə alınmışdı ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində yaranan Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin yeni hissələri öz fəaliyyətlərini Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi ilə sıx əlaqədə həyata keçirərək Naxçıvanın Ermənistan tərəfindən hərbi təcavüzdən müdafiə olunması tədbirlərini Ali Məclisin, Naxçıvan Muxtar Respublikası Müdafiə Şurasının rəhbərliyi altında aparacaqdır.

İclasda müzakirə edilən mühüm məsələlərdən biri də Muxtar Respublikada fəaliyyət göstərən qeyri-rəsmi silahlı qüvvələrin, xüsusən Xalq Cəbhəsinə məxsus hərbi dəstələrin fəaliyyəti ilə bağlı məsələ idi. Yarandığı ilk vaxtlarda bu dəstələr Muxtar Respublikanın erməni təcavüzündən qorunmasında, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində müsbət rol oynasalar da, sonralar onların fəaliyyəti getdikcə başıpozuq karakter daşımağa başlamış, onlar bözi siyasi qüvvələrin

əlinə Muxtar Respublika rəhbərliyinə qarşı təsir vasitəsinə çevrilmişdilər. Muxtar Respublikada sabitliyin pozulmasında maraqlı olan Xalq Cəbhəsinin silahlı dəstələrinin qeyri-qanuni hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün ictimaiyyətin nümayəndələri rəsmi orqanlar qarşısında dəfələrlə məsələ qaldırsalar da, bu problem həllini tapmamışdı. Bilavasitə bu qüvvələrin əli ilə 1992-ci ilin oktyabrında Naxçıvan Muxtar Respublikasında hərbi çevriliş etmək, qanuni hakimiyyəti devirmək cəhdləri həyata keçirilmişdi.

Ali Məclisin Rəyasət Heyəti Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində yeni, vahid hərbi hissələrinin yaranması, bütün müdafiə məsələlərinin bu hissələr tərəfindən təşkil olunmasını nəzərə alaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən Xalq Cəbhəsi silahlı qüvvələrinin buraxılmasını, bütün silahların, sursatların Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin Naxçıvanda yerləşən hərbi hissəsinə təhvil verilməsini məqsədəuyğun hesab etdi. Qəbul edilmiş qərarda Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində mövcud olan bütün silahlı dəstələrin ləğv edilməsi, iyirmi gün müddətində əhalidə olan bütün qeyri-qanuni silahların yığılması tələb edilirdi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinə həvalə olunurdu (67, 554-555).

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Rəyasət Heyəti Nazirlər Kabinetinə və Daxili İşlər Nazirliyinə Naxçıvan ərazisində yeni yaranan Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi hissələrinin təşkil olunmasında və fəaliyyət göstərməsində lazımı köməklik göstərməyi tapşırırmışdı (67, 555).

1992-ci il oktyabrın 9-da Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin birinci ildönümü münasibətilə Bakıda olduğu kimi, Naxçıvanda da Azadlıq meydanında hərbi parad keçirildi. Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyev paraddan əvvəl meydana toplaşmış döyüşçülər və vətəndaşlar qarşısında çıxış edərək bu əlamətdar gün münasibəti ilə onları təbrik etmiş və qeyd etmişdi ki, biz 70 il ərzində hər il keçmiş Sovetlər İttifaqının Silahlı Qüvvələrinin bayramlarının iştirakçısı olmuşuq. Fəqət

bugünkü bayram bizim hər birimizin qəlbində böyük iftixar hissi doğurur. ...Çünki Azərbaycan xalqı nəhayət öz dövlətini, öz millətini, öz doğma torpaqlarını müdafiə etmək üçün Milli Ordusunu yaratmışdır. Bu ordunun bir hissəsi də Naxçıvanda yerləşir. Sonra o, Milli Ordunun yaranmasını şərəfləndirən tarixi hadisələri səciyyələndirərək, bu proseslərdə Naxçıvanın xüsusi vəziyyətini qeyd etmişdi.

Heydər Əliyev Naxçıvan torpağını cəsarətlə qorumuş bütün vətənpərvər Naxçıvan oğullarına, bütün könüllü dəstələrə minnətdarlıq hissələrini bildirərək onu da bəyan etmişdi ki, Naxçıvandakı milli Azərbaycan ordusunun hissələri lazımı gücə malikdir və Naxçıvan torpaqlarını müdafiə etməyə qadirdir.

Ali Məclisin Sədri könüllü dəstələrin keçmiş üzvlərinə üz tutaraq, onlara da minnətdarlığını bildirmiş, eyni zamanda onlara öz vətəndaşlıq vəzifələri ilə məşğul olmalarını tövsiyə etmiş, torpaqlarımızın düşməndən müdafiəsini ancaq və ancaq Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Naxçıvanda yaradılmış hissələrinin həyata keçirməli olduğunu göstərmişdi (132, 1992, 10 oktyabr). Heydər Əliyev Muxtar Respublikanın Ali Məclisi, Nazirlər Kabineti, bütün nazirliklər, dövlət komitələri, müəssisələr, təşkilatlar, ayrı-ayrı vətəndaşlara Naxçıvanda yerləşən Milli Ordu hissələrinə qayğı və köməklik göstərməyi bir müqəddəs və şəərəlli vəzifə kimi tapşırırmışdı. Ali Məclisin Sədri özü şəxsən bir neçə dəfə əsgər və zabitlərlə görüşmüş, onların qayğı və problemləri ilə marqlanmışdı.

Naxçıvanın müdafiəsi, Muxtar Respublikada hərbi quruculuq sahəsində mövcud problemlər dəfələrlə Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevin yanında müzakirə edilmiş, onların aradan qadırılması üçün tədbirlər həyata keçirilmişdi. Belə problemlər içərisində gənclərin hərbi xidmətə çağırışı ilə bağlı problemlər, ordudan yayınma halları daha çox narahatlıq doğururdu. Məsələn, 1992-ci ilin noyabrınadək Muxtar Respublika üzrə cəmi 14% adam çağırışa cəlb olunmuş, bəzi gənclər hərbi hissələrdən qaçaraq Muxtar Respublikanı tərk edirdilər. Yerlərdə hərbi komissarlıqlar, icra orqanları

hərbi çağırışla bağlı zəif iş apardıqlarından, bu sahədə bir sıra ciddi qanun pozğunluqları mövcud idi. Bütün bu problemlər Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevin yanında 10 noyabr 1992-ci il tarixdə keçirilmiş müşavirədə müzakirə edilmiş, öz işlərini müharibə şəraitinə uyğun qurumları üçün bütün əlaqədar təşkilatlara tapşırıqlar verilmişdi (67, 565-569).

1993-cü il mayın 14-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevin Ermənistan Ali Soveti sədrinin birinci müavini Ara Saakyanla Sədərək və Ararat rayonları arasındakı sərhəd zastavasında görüşü keçirildi. Görüşdə Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasındakı bütün sərhəd məntəqələrində təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin olunması məsələləri müzakirə edilmiş, mayın 9-10-da iki tərəf arasındakı sərhəd zonasında baş vermiş atışma nəticəsində yaranmış gərginliyin aradan qaldırılması barədə razılıq əldə edilmişdi.

Görüşdə imzalanmış rəsmi bəyannamədə normal qarşılıqlı əlaqələrin, həmsərhəd rayonlar arasında rabitə sistemlərinin inkişaf etdirilməsi, baş verə biləcək konfliktlərin qarşısını almaq mexanizminin işlənməsinin vacibliyi, dəmir yolunun və digər kommunikasiya xətlərinin açılması zəruriliyi qeyd edilmişdi.

Lakin bu görüş və orada imzalanmış bəyannamə Azərbaycan Respublikasının rəsmi dairələrində və mətbuat orqanlarında əsassız söz-söhbətlərə səbəb olmuşdur. Bəzi qəzetlər bununla əlaqədar qərəzli materiallar dərc etmiş, ictimai fikri azdırmağa çalışmışlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin tapşırığı ilə Ali Məclisin mətbuat xidməti həmin görüşlə bağlı irəli sürülmüş ittihamların heç bir əsasının olmadığı və məntiqdən uzaq olması barədə rəsmi məlumat verməli olmuş, bəyannamənin məzmununu bilərəkdən təhrif olunduğuna görə mətbuat xidməti onun tam mətnini kütləvi informasiya vasitələrinə göndərmişdi (67, 577 – 578).

Ermənistan Respublikası nümayəndələri ilə görüşdən sonra Heydər Əliyev Sədərək və Şərur rayonlarının əhalisi ilə görüşmüş, onların sosial qaygıları ilə maraqlanmışdı.

Beləliklə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1991-1993-cü illərdə Naxçıvanda müdafiə və hərbi quruculuq sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər bölgənin düşmən əlinə keçməsinin qarşısını aldı, sabitlik və əmin-amanlığın möhkəm təməlini qoydu.

2.5. Naxçıvanda dövlət çevrilişi cəhdi və onun qarşısının alınması

1992-ci ilin yayında milli-azadlıq hərəkatının aparıcı qüvvəsi olan Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyətə gəlməsi xalqda müəyyən ümidlər yaratdı. Xüsusən də o dövrdə Naxçıvanda Ayaz Mütəllibov iqtidarının muxtar respublikaya ögey münasibəti fonunda hakimiyyətə yeni qüvvələrin gəlməsi müsbət hal kimi qiymətləndirilmiş, Bakı-Naxçıvan qarşılıqlı əlaqələrinin aradan qaldırılmasına əminlik yaratmışdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev AXC-nin lideri Ə.Əlçibəyi prezident seçilməsi münasibəti ilə təbrik etmiş, AXC iqtidarına müxalifətdə olma-yacağını, Azərbaycanın və Naxçıvanın mənafeyi naminə sıx əməkdaşlığa hazır olacağını bəyan etmişdi.

Lakin AXC-Müsavat iqtidarının apardığı uğursuz daxili və xarici siyasət, kadr siyasətindəki kobud səhvlər ölkənin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Demək olar ki, bütün dövlət strukturlarına kifayət qədər savada və səriştəyə malik olmayan cəbhəçilər təyin edildi. Onların arasında naşı adamlar daha çox idi. Ümummillə liderimiz bunu "nəinki səhv, eyni zamanda xalqın gələcəyi üçün böyük təhlükəyə aparan yol kimi" qiymətləndirir, ölkənin siyasi həyatında, dövlət strukturlarında AXC-nin monopoliyasını qəbul edilməz hesab edirdi (67, 319).

Az keçmədən özünü demokratik qüvvələr hesab edən AXC iqtidarı isə Naxçıvan Muxtar Respublikasına, onun

liderinə qarşı münasibətdə özündən əvvəlki rəhbərliyin siyasətini davam etdirir. Heydər Əliyevin Naxçıvanı gözlənilən fəlakətdən xilas etməyə yönəlmiş siyasətini separatçılıq kimi dəyərləndirərək burada hakimiyyət dəyişikliyi etməyə cəhdlər göstərirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, AXC-nin Heydər Əliyevin şəxsiyyətinə, onun Naxçıvanda apardığı tarazlı siyasətinə qarşı qışqanc, qərəzli münasibətinin təzahürləri bu təşkilatın hələ hakimiyyətə gəlməsi ərafəsində özünü büruzə verməyə başlamışdı. Bu, özünü həm Heydər Əliyevin böyük etimad göstərən Naxçıvanda ali vəzifələrə təyin etdiyi bəzi cəbhəçilərin onun fəaliyyətinə maneçilik göstərmələrində, həm də Bakıdakı cəbhə nümayəndələrinin Naxçıvanda baş verən hadisələri qeyri-obyektiv qiymətləndirərək ictimai rəydə mənfəli fikir yaratmaqlarında göstərirdi.

Naxçıvanı Azərbaycan üçün "kor bağırsağ" hesab edən Ayaz Mütəllibov hakimiyyəti əldə saxlamaq üçün antikonstitusion tədbirlər atmış, Azərbaycan Konstitusiyasına (112-ci maddə) və "Azərbaycan Respublikasının prezidentinin seçkiləri haqqında" Qanuna (1 və 7-ci maddələr) yaşı 65-dən yuxarı olmayan və son beş ildə respublikada yaşayan şəxslərin prezident seçilmək hüququnu təsbit edən qeyri-humanist maddə saldırmışdı. Hamıya aydın idi ki, bu maddələr yalnız və yalnız xalqımızın böyük öndəri Heydər Əliyevə qarşı nəzərdə tutulmuşdu. A. Mütəllibovun istefasından sonra Azərbaycanda faktiki olaraq hakimiyyətə yiyələnmiş AXC-Müsavat ehtilafı qanunvericilikdə konkret bir şəxsə qarşı yönəlmiş antidemokratik müddəaları qüvvədə saxlayaraq Heydər Əliyevin respublikada ali hakimiyyətə qayıtmaq ideyasına qarşı çıxdılar.

1991-ci ilin iyun ayının 7-nə təyin edilmiş prezident seçkilərində Heydər Əliyevin iştirakını istisna edən həmin maddələr cəbhəçilərlə kommunistlərin birgə səyi sayəsində qanundan çıxarılmasının qarşısı alındı. Lakin Azərbaycanın bütün bölgələrində əhali mitinq və nümayişlər keçirərək respublikanı düşdüyü ağır vəziyyətdən çıxara biləcək yeganə

şəxsin Heydər Əliyev olduğunu bildirir, Azərbaycan Ali Sovetindən prezident seçkiləri haqqında qanundan həmin maddənin çıxarılmasını tələb edir, yekdilliklə böyük siyasətçini Azərbaycan Respublikasının prezidentliyinə namizəd irəli sürürdülər. Müvafiq tələblər Azərbaycan Ali Sovetinin binası qarşısında həmin ilin aprelin sonu, mayın əvvəllərində keçirilən mitinqlərdə də səsləndirilirdi (132, 1992, 30 aprel). Aprelin 22-də isə Naxçıvan MR mədəniyyət işçiləri yığıncaq keçirərək Heydər Əliyevi yekdilliklə Azərbaycan Respublikası prezidentliyinə namizəd irəli sürmüş, xalqın ləyaqətli oğlunun respublika prezidenti seçilməsinə yol verməmək məqsədi güdən maddələrin ləğvini tələb etmişdilər. Mayın 5-də Muxtar Respublika Ali Məclisinin önündə keçirilən mitinqdə də Ali Sovetin sessiyasının çağırılması, prezident seçkiləri üzrə seçki qanununda yaş senzinin ləğv olunması tələb edilmişdi. Mitinq iştirakçıları Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevin muxtar respublikada ictimai-siyasi sabitlik yaradılmasına yönəldilmiş siyasətini bəyəndiklərini və onun Azərbaycan Respublikası prezidentliyinə namizədliyini müdafiə etdiklərini bildirmişdilər (132, 1992, 7 may).

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən ayrı-ayrı insanlar, əhali qrupları, ictimai təşkilatlar müdrik siyasətçi, xalqımızın ümummilli liderinə, Naxçıvan MR Ali Məclisinə, Azərbaycanın Milli Şurasına, ayrı-ayrı qəzet redaksiyalarına minlərlə məktub, teleqramlar göndərərək Heydər Əliyevi Azərbaycanın yeganə xilaskarı və rəhbəri kimi görmək istədiklərini ifadə edir, onun prezident seçkilərində iştirakını qətiyyətlə tələb edirdilər (51, 1992, 28 may). Müdrik siyasətçimizin özü isə Azərbaycanın müharibə vəziyyətində olduğunu, ərazinin müəyyən hissəsinin ermənilərin əlinə keçdiyi şəraitdə əsl demokratik seçkilərin keçirilməsinin qeyri-mümkün olduğunu, belə vəziyyətdə prezident seçkiləri keçirilməsinin mədəni cəhətdən xalqa xəyanət olduğunu bildirirdi (67, 240-255). O, xarici informasiya agentliklərinə verdiyi müsahibələrdə Azərbaycanda xeyli müdafiə edildiyinə baxmaya-

raq, prezident seçilmək iddiasında olmadığını bəyan edirdi (67, 255).

1992-ci il mayın 18-də Azərbaycan Ali Sovetinin növbədənənar sessiyasında Ali Sovetin sədri seçilərkən bu posta Heydər Əliyevin də namizədliyi irəli sürüldü. Bəzi deputatların təkidi ilə Heydər Əliyevdən parlamentin başçısı vəzifəsinə səsə qoyulmasına razılıq almaq üçün telefon əlaqəsinə cəhd edilsə də, iqtidarda olan qüvvələr əlaqə qurmağın mümkün olmadığını elan etdilər. Cəbhəçi deputatların və keçmiş kommunistlərin gizli birliyi Heydər Əliyevə Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsinin qarşısını bu yolla aldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyevin nüfuzu təkcə Naxçıvanda deyil, Azərbaycanın başqa regionlarında da böyük idi. Təbii ki, muxtar respublikada 1992-ci ilin yayında yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət başqa bölgələrlə müqayisədə sabitliyi və möhkəmliyi ilə fərqlənirdi. Bu sabitlik isə o dövrdə rəhbərlikdə olan AXC iqtidarının deyil, Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev siyasətinin, təşkilatçılığının bəhrəsi, xalqın ona böyük inamının, sevgisinin nəticəsi idi.

Həmin ilin avqustandan isə yaranmış vəziyyət bəzilərinə narahat etməyə başladı, onun gərginləşdirilməsinə cəhdlər edildi. İş o yerə çatdı ki, AXC-Müsavat hökuməti Heydər Əliyevin Naxçıvanda yeritdiyi siyasəti separatçılıq kimi qələmə verir və muxtar respublikada dövlət çevrilişi etməyə, qeyri-demokratik yolla Xalq Cəbhəsini düşmənlə mühasirəsi şəraitində yaşayan bu regionda da hakimiyyətə gətirməyə çalışırdı. Cəbhə hakimiyyəti müxtəlif strukturlarda öz nümayəndələrini yerləşdirir, mövcud hakimiyyətə təbə olmayan silahlı dəstələr vasitəsilə muxtar respublikanın qanuni hakimiyyətinə təzyiqlər göstərirdi. Silahlı cəbhəçilər ictimai asayışı pozmağa çalışır, əhalini vahimə içərisində saxlayırdılar. Bu isə xalq kütlələrinin təbii ki, narazılığına səbəb olurdu.

Nəticədə hakimiyyətə gəlişindən az müddət keçməmiş Naxçıvanda AXC-nin bir siyasi qurum, təşkilat kimi ləğv

olunmasını tələb edən çağırışlar eşidilməyə başladı (76, 101-102).

Yaramaz, çirkin və naxələf qüvvələr – cəbhəçilər Naxçıvanda rəhbərliyin fəaliyyətini iflic etmək üçün bütün vasitələrə əl atırdılar. Onlar 8 avqust 1992-ci ilə təyin edilmiş Ali Məclisin sessiyasında iştirak etməyərək onun işini pozdular.

Lakin bu antidemokratik aksiyalar Heydər Əliyev kimi siyasət nəhəngi başda olmaqla, muxtar respublika əhalisini əsas məqsədindən sapındıra bilmədi. Elə həmin sessiyada AXC-yə məxsus silahlı qüvvələrin ləğv edilməsi, 15 gün ərzində onlarda olan silahların yığılması qərara alındı. Müdrik siyasətçi həmin çətin anlarda da yenidən siyasi partiyalara müraciət edərək onları əməkdaşlığa dəvət etdi, bu çağırışa da məhəl qoyulmadı.

Xüsusən AXC-nin Ordubad rayon şöbəsinin fəaliyyəti nəticəsində bu rayonda dözülməz şərait yaranmış, əhalinin hakimiyyəti ələ keçirmiş cəbhəçilərdən, onların silahlı dəstələrindən narazılığı son həddə çatmışdı. Rayon rəhbərliyindən ümidləri kəsilən ordubadlılar Naxçıvana üz tutaraq Ali Məclisdən onlara kömək göstərilməsini döno-döno xahiş edirdilər (67, 295-298).

İyul ayının axırlarında Xalq Cəbhəsi qüvvələrinin müxtəlif yollarla polisi siyasətə cəlb etmək, ondan siyasi məqsədləri naminə istifadə etmək cəhdləri görünməyə başladı. Demokratik qaydaların ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində, o cümlədən polisin öz daxilində kobudcasına pozulması adı hala çevrildi. Xalq Cəbhəsi Ordubad rayon şöbəsinin təqdimatı əsasında daxili işlər şöbəsinin rəisi işdən azad edilmiş və həmin vəzifəyə polis sistemindən uzaq bir şəxs təyin olunmuşdu. Daxili işlər orqanlarında rəhbər kadrları təzyiq və təsir altında dəyişdirməklə AXC onlardan öz siyasi məqsədləri üçün istifadə etmək istəyirdi. Muxtar Respublikanın qanuni hökumət orqanlarını ələ keçirməkdə onlar üçün əsas maneə məhz daxili işlər orqanları idi. AXC-nin bəzi qüvvələri Azərbaycan daxili işlər naziri İ.Həmidova təzyiq göstərərək Naxçıvan MR daxili işlər nazirinin müa-

vinlərini, səhər, rayon polis şöbələrinin rəislərini azad edərək həmin vəzifələrə Xalq Cəbhəsinin üzvlərini təyin etdirməyə hər cür səy göstərirdilər (89).

Avqustun 20-21-i daxili işlər naziri İ.Həmidov Naxçıvanı Ali Məclisin rəhbərliyi ilə görüşürkən, Naxçıvan MR daxili işlər nazirini vəzifəsindən azad edərək, bu vəzifəyə daha bacarıqlı və təcrübəli adamın təyin olunması haqqında razılıq əldə edilmişdi. Razılaşdırılmışdı ki, nazir vəzifəsi hələlik onun birinci müavini Ə.Ələkbərova həvalə edilir, on gündən sonra isə Muxtar Respublika Ali Məclisi Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi ilə muxtar respublika daxili işlər naziri vəzifəsinə namizəd barədə qəbul etdiyi son qərarı Ali Məclisin sessiyasının müzakirəsinə verir. Lakin dörd gündən sonra, Heydər Əliyev İİR-də olarkən 1968-ci ildə anadan olmuş, Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İnstitutunu bitirmiş, daxili işlər orqanlarında heç bir təcrübəsi və rəhbərliyi olmayan, AXC-nin fəal üzvü Mustafayev Siyavuş Fırudın oğlunun Naxçıvan MR daxili işlər naziri təyin olunması haqqında nazirliyə əmr daxil olur. Təəccüblü idi ki, 17-18 №-li əmr 18 avqust 1992-ci il tarixdə imzalanmışdı. Halbuki, həmin tarixdən iki gün sonra İ.Həmidov Naxçıvan-da olmuşdu. Lakin Heydər Əliyevlə söhbətindən sonra bu vəzifəyə kadr təyin etməyin onun səlahiyyətlərinə aid olmadığı bilib, özü ilə bərabər əmri də Bakıya aparmışdı (89).

Sonralar İ.Həmidov qanunun tələblərini saymayaraq S.Mustafayevin daxili işlər naziri təyin edilməsi haqqında əmri inadkarlıqla həyata keçirməyə çalışmışdır.

Naxçıvan MR-in o vaxt qüvvədə olan Konstitusiyasının 68-ci maddəsinin 12-ci bəndinə əsasən Naxçıvan MR dövlət hakimiyyəti və idarə orqanları simasında daxili işlər və milli təhlükəsizlik orqanlarına rəhbərlik etmək Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin səlahiyyətlərinə daxil idi. Həmin Konstitusiyanın 92-ci maddəsinin 10-cu bəndinə görə isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının baş nazirinin təqdimatı üzrə Nazirlər Kabinetinin təsdiq olunması, bu tərkibdə dəyişikliklər edilməsi Naxçıvan Muxtar Respub-

likasının Baş nazirinin təklifi ilə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət komitələrinin təşkili və ləğvi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin müstəsna səlahiyyətinə aiddir (89).

General Həmidovun bu qanunsuz əmri ilə əlaqədar 22-24 avqust 1992-ci il tarixdə Naxçıvan MR DİN əməkdaşları yığıncaq keçirmiş və Həmidovun 18 avqust 1992-ci il tarixli əmri əsassız hesab edilmişdi. 24 avqustda daxili işlər orqanları əməkdaşlarının ümumi yığıncağında müraciət qəbul edilmiş, polis əməkdaşlarının tələbləri Azərbaycan hökumətinə və DİN-ə göndərilmişdi. Müraciət İ.Həmidov tərəfindən nəzərə alınmadığından Naxçıvan MR DİN əməkdaşlarının hüquq və şərafətini müdafiə komitəsinin qərarı ilə 25-27 avqust 1992-ci il tarixlərdə polis işçiləri ilə muxtar respublika əhalisinin birgə mitinq keçirilmiş və bəyanat qəbul edilmişdi. Bəyanat Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, Milli Məclisinə, Daxili İşlər Nazirliyinə və Naxçıvan Muxtar Respublika Ali Məclisinə çatdırılaraq onlardan təcili tədbirlər görülməsi xahiş edilmişdi. Lakin Həmidov 1500 nəfər polis əməkdaşının rəyini yenə nəzərə almamış, əksinə Naxçıvan MR-ə DİN-in fəaliyyətini yoxlamaq üçün məqsədli komissiya göndərmişdi (67, s.383-384). 28 avqust 1992-ci ildə S.Mustafayevin nazir vəzifəsinə təyin edilməsinə razılıq verilməsi barədə Muxtar Respublika Ali Məclisinə məktub daxil olmuşdu.

15 sentyabr 1992-ci ildə MR Nazirlər Kabineti Naxçıvan Muxtar Respublikası daxili işlər nazirinin müavini, polis polkovniki Əsgər Ələkbərovu daxili işlər naziri vəzifəsinə təyin etmək üçün Ali Məclisə təqdimat vermişdi.

Azərbaycan Respublikası DİN-nin S.Mustafayevin nazir təyin olunmasına dair razılıq məktubu və Naxçıvan MR Nazirlər Kabineti Ə.Ələkbərovanın Naxçıvan MR DİN vəzifəsinə təyin olunması barədə təqdimatı alternativ qaydada Naxçıvan MR Ali Məclisi sessiyasının gündəliyinə salınmış və 17 sentyabr tarixli sessiyada 86 deputatdan 69-nun səs verməsi ilə Ə.Ələkbərov nazir təyin edilmişdi. S.Mus-

tafayev isə cəmi 3 səs almışdı (67, 388).

Bundan sonra İ.Həmidovun 17 sentyabr 1992-ci il tarixli, 601 №-li əmri ilə yeni təyin olunmuş nazir Ə.Ələkbərov da daxil olmaqla nazirliyin bir qrup əməkdaşı daxili işlər orqanlarından xaric edilmişdilər (89).

Buna görə də Naxçıvan Muxtar Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi polis əməkdaşlarının hüquq və şərəfini müdafiə komitəsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinə, Milli Məclisə və Baş prokurora müraciət edərək pozulmuş hüquqlarının bərpa olunmasını xahiş etmişdilər (67, 385-389).

15 oktyabr 1992-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin və Muxtar Respublikanın Nazirlər Kabineti Rəyasət Heyətlərinin birgə yığıncaqlarında Naxçıvan Muxtar Respublikasının DİN-də yaranmış vəziyyət haqqında məsələ müzakirə edildi (67, 390-397). Yığıncaqda qeyd edildi ki, son iki ay müddətində Muxtar Respublikanın DİN-də, onun yerli orqanlarında yaranmış qeyri-normal vəziyyət polisin cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsindəki fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmiş, Muxtar Respublikada ictimai-siyasi şəraitin gərginləşməsinə səbəb olmuşdur. Yığıncaqda məlum olmuşdu ki, Azərbaycanın anormal və idarəolunmaz səviyyədə olan daxili işlər naziri 14 oktyabrda telefonla Naxçıvan Muxtar Respublikasının DİN-ə zəng vuraraq xəbərdarlıq etmişdi ki, əgər onun əmri ilə işdən çıxarılmış rəhbər polis işçiləri üç gün müddətində tutduqları vəzifədən azad olunmasalar, o, Naxçıvana gələcək və güc tətbiq etməklə istədiyinə nail olacaqdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi və Nazirlər Kabinetinin Rəyasət Heyətləri sərəsəm generalın bu hədə-qorxusuna qəti etirazını bildirmiş və bəyan etmişdilər ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası hüquqları toxunulmazdır və Muxtar Respublikanın qanuni hakimiyyət orqanları tərəfindən müdafiə olunacaqdır (67, s.396).

Muxtar Respublika DİN-in fəaliyyətinə aid məsələlərin obyektiv müzakirəsində və həllində Azərbaycanın yuxarı instansiyalarının biganəliyi Naxçıvan MR-də sabitliyi poz-

maq istəyən Azərbaycanın bəzi dairələrinin qəsdən bu istiqamətə yönəldilmiş cəhdi kimi qiymətləndirilmişdi.

Oktyabrın 24-də isə hadisələr kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Naxçıvanda dövlət çevrilişinə cəhd edildi. Bu, müstəqillik dövrümüzdə qeydə alınan ilk biabırçı hal oldu.

Həmin gün AXC Naxçıvan vilayət şöbəsinin 300 nəfərə yaxın silahlı dəstəsi (onlardan 100-ü xüsusi avtobuslarla Ordubaddan gətirilmişdi) Naxçıvan XC-nin sədri Asaf Quliyev və Ordubad XC-nin sədri, Azərbaycanın xalq deputatı Fərəc Quliyevin rəhbərliyi ilə iş gününün olmasından istifadə edib, Naxçıvan Muxtar Respublikası DİN və Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin binalarını qəflətən işğal etdilər. Rabitə idarəsi, elektrik şəbəkəsi də onların nəzarəti altına düşmüşdü. Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyev bu xoşagəlməz hadisədən xəbər tutan kimi Xalq Cəbhəsi rəhbərlərindən öz qanunsuz hərəkətlərinə son qoymağı, dövlət obyektlərini tərk etməyi, silahla güc göstərmək hərəkətlərinin ağır nəticələr və ya biləcəyi barədə onlara xəbərdarlıq etdi. Aparılan danışıqlar bir nəticə vermədi. Ali Məclisin Sədri vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycan Prezidenti Əbülfəz Elçibəyə müraciət etmiş, Xalq Cəbhəsinin qanunsuz hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün təcirəsalınmaz tədbirlər görməsini xahiş etmişdir.

Eyni zamanda naxçıvanlıların bir hissəsi DİN, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin binalarını əhatə etmiş, cəbhəçilərin qanunsuz hərəkətlərinin qarşısını öz qüvvələri ilə almaq əzmində olduqlarını bildirmişdilər. Sayı otuz mündən çox olan qəzəbli və hiddətli adamların hərəkətlərinin nəzarətdən çıxma təhlükəsi yaranmışdı.

Belə bir vaxtda Ali Məclis Sədri hər 15 dəqiqədən bir respublika prezidenti Əbülfəz Elçibəyə telefon əlaqəsi saxlayırdı. Prezident Əbülfəz Elçibəydən də həmişə qeyri-adi cavablar alınırdı. O, bir tərəfdən "Hansı lazımı tədbirlər görülməlidir", "Mən nə etməliyəm", - deyərək acizliyini göstərsə də, digər tərəfdən də silahlı dəstələrlə əlbir və operativ hərəkət edir, onları qızışdırırdı ki, çevriliş cəhdi uğurlu

alınır. Hətta onların Heydər Əliyevə qarşı qəsd etmək kimi alçaq və yaramaz fikirləri də var idi. Sonrakı illərdə Bakıda Heydər Əliyevə qarşı sui-qəsd təşkil etmək istərkən yaxalanan qrup da elə o vaxt fəaliyyət göstərirdi (76, 112).

Silah gücünə işğal edilmiş Naxçıvan televiziya stansiyası ilə çıxış edən A.Quliyev və F.Quliyev yanlış bəyanatları və böhtanları ilə ictimaiyyəti aldatmağa cəhd göstərmiş, qanunsuz hərəkətlərinə haqq qazandırmışlar. Onlar açıq bildirmişlər ki, öz hərəkətlərini Azərbaycan rəhbərliyi ilə razılaşdırıblar (67, 409-440).

Həmin gün saat 20 radələrində Heydər Əliyev Ali Məclisin binası önündəki meydana toplaşmış naxçıvanlıların qarşısında çıxış edərək, XC-nin qanunsuz hərəkətlərini pisləmiş, bununla yanaşı, buraya toplaşanları təmkinli və səbirli olmağa dəvət etmiş, düşünülməmiş hərəkətlərə yol verməməyə çağırıbmışdı. Eyni zamanda, Xalq Cəbhəsinin yerli qurumlarına xəbərdarlıq edilmişdi ki, əgər onun silahlı dəstələri bir saat ərzində zəbt etdikləri binaları azad etməsələr, silahsız xalq kütləsi buna özünün təzyiqli gücü ilə nail olacaq. Bir saatdan sonra XC-nin silahlı dəstələri geri çəkilməmiş, bu zaman odlu silahlardan çoxlu atəş açılmışdı. Binalara, texnika və avadanlıqlara ciddi ziyan dəymişdi.

Oktyabrın 25-də Ali Məclisin qarşısında keçirilmiş mitinq toplaşanlar Xalq Cəbhəsinin qanunsuz hərəkətlərinə, Azərbaycanın dövlət hakimiyyət orqanlarının onlara himayədarlıq etməsinə qarşı etirazlarını bildirmiş, qeyri-qanuni silahlı dəstələrin təcili ləğv olunmasını, bütövlükdə XC-nin fəaliyyətinin dayandırılmasını tələb etmişdilər (67, 411).

Elə həmin gün keçirilmiş Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sessiyasında baş vermiş hadisələr geniş müzakirə edilmiş və onlar birmənalı olaraq dövlət çevrilişi cəhdinin əsas məqsədi kimi qiymətləndirilmişdi. Açıq qeyd edilmişdi ki, bu çevriliş cəhdinin əsas məqsədi Muxtar Respublikanın DİN-i və televiziya stansiyasını tutmaq deyil, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə və onun rəhbərliyinə qarşı yönəldilmişdi (132, 1992, 28 oktyabr).

Baş vermiş dövlət çevrilişi cəhdi haqqında Ali Məclisin qəbul etdiyi qərarla qeyd edilirdi ki, bu hərəkətlərdə Xalq Cəbhəsinin əsas məqsədi muxtar respublikada dövlət çevrilişi etmək və silah gücü ilə Heydər Əliyevi Ali Məclisin Sədri vəzifəsindən kənarlaşdırmaq idi və bu qanunazidd hərəkətlər Azərbaycanın rəhbər dövlət orqanlarının Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyaya hüquqlarının tapdalanmasına yönəldilmiş böyük tədbirlərinin bir hissəsi idi (87).

Ali Məclis Muxtar Respublikanın Konstitusiyaya hüquqlarının pozulmasına, Naxçıvanın Konstitusiyaya statusunu dəyişdirilməsinə yönəldilmiş bütün cəhdlərə qarşı öz etirazını bildirmişdi. Ali Məclisin Sədri böyük cəsarətlə deyirdi ki, xüsusi coğrafi və coğrafi-siyasi şəraitdə yerləşən Naxçıvanın 70 il əvvəl Muxtar Respublika statusu əldə etməsi tarixi nailiyyətdir və ona edilən hər bir qəsd müstəqil Azərbaycanın milli dövlətçiliyinə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının hər bir vətəndaşının hüquq və mənafeyinə edilən qəsd kimi qiymətləndirmək lazımdır (67, 414).

Dövlət çevrilişi cəhdi ilə əlaqədar olaraq MR Prokurorluğuna istintaq aparılması və günahkar şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi tapşırılmış, XC Naxçıvan vilayət şöbəsi və bütün silahlı dəstələrin ləğv edilməsi və üç gün müddətində onların sərəncamında olan silahları Müdafiə Nazirliyinin hərbi hissəsinə təhvil vermək tələb edilmişdi (67, 416).

Naxçıvanda dövlət çevrilişi cəhdini pisləyən, onun təşkilatçılarının məsuliyyətinə cəlb olunmasını tələb edən möhtərəm Heydər Əliyev ilə həmrəylik ifadə olunan yüzlərlə teleqram, məktub və bəyanatlar Ali Məclisə, Kütləvi İnformasiya Vasitələrinə daxil olurdu. Ölkənin görkəmli və tanınmış ziyalıları qorxmadan və çəkinmədən Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə müraciət edərək Naxçıvana, onun liderinə qarşı yeridilən qeyri-qanuni hərəkətlərə son qoymağı tələb edirdilər. AXC Naxçıvan bölməsi silahlı dəstələrinin qanunsuz hərəkətləri, zorakılıq işləməsi muxtar

respublika ictimaiyyəti nümayəndələrinin oktyabrın 28-də keçirilmiş toplantısında da pislənmişdi (67, 426-430).

Dövlət mətbuatı və xüsusilə, respublika televiziyası hadisələri elə dəhşətli dərəcədə təhrif edirdilər ki, istər-istəməz belə bir fikir oyanırdı ki, Azərbaycanın rəsmi dairələri də bunlardan xəbərdardır.

Həmin toplantıların birində Heydər Əliyev onu separatçılıqda suçlayanlara cavab olaraq qürurla bəyan etmişdi ki, mən həyatımdan keçərəm, lakin Naxçıvanı Azərbaycandan ayırmaram. Naxçıvan Azərbaycanın tərkib hissəsidir (67, 427-428). Beləliklə Xalq-Heydər Əliyev birliyi bu təxribatların qarşısını layiqincə aldı.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarının bəzi rəhbərləri muxtar respublikaya kömək etmək əvəzinə onun rəhbərliyinə təzyiq göstərməyə cəhd edir. Naxçıvanın Konstitusiyaya statusunda dəyişiklik etmək və onun Konstitusiyaya hüquqlarını məhdudlaşdırmaq tədbirinə əl atırdılar.

1992-ci ilin payızında keçirilmiş AXC-nin qurultayında da Naxçıvanda gedən proseslər təhrif olunmuş, ictimaiyyətə böhtançı formada yanlış məlumatlar verilmişdi. Qurultayda Naxçıvandan olan bəzi nümayəndələrin çıxışlarında Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi Sədri'nin silah yolu ilə devrilməsinə yönəlmiş antikonstitusion, hüquqazidd çağırışlar səslənmişdi. Ən təhlükəli məqam onda idi ki, qurultayın işində iştirak edən Azərbaycanın dövlət hakimiyyət orqanlarının rəhbərləri bu kimi çağırışların qarşısını almamışlar. Əksinə, bu çağırışlar dövlət televiziyası və bəzi mətbuat orqanları tərəfindən geniş reklam edilmişdi.

Ali Məclisin Rəyasət Heyəti Naxçıvana qarşı bu qərəzli iddiaları blokada şəraitində olan muxtar respublikada ictimai-siyasi vəziyyəti gərginləşdirməyə və onun problemlərinin həllinə maneçilik yaratmağa xidmət edən faktlar kimi qiymətləndirmişdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali orqanı Bakıda və Naxçıvanda bəzi dairələr tərəfindən Naxçıvan Muxtar

Respublikası rəhbərliyinin fəaliyyətindəki separatizm haqqında yayılan şayiələrə münasibət bildirərək bu şayiələri böhtan və əsassız adlandırmış, eyni zamanda diqqətə çatdırmışdı ki, muxtar respublikanın Türkiyə və İranla əlaqələrinin inkişafı Azərbaycan Respublikasının ümumi siyasətinin tərkib hissəsidir və uzun müddət blokada şəraitində olan muxtar respublikanın sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsinin zəruriliyindən irəli gəlir.

Ermənistan nümayəndələri ilə görüş və danışıqlara gəldikdə isə, onlar Azərbaycanın dövlət rəhbərliyinin nümayəndələrinin iştirakı ilə aparılan, spesifik coğrafi şəraitdə olan Muxtar Respublikanın əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etmək zərurətindən doğur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Rəyasət Heyəti 7 dekabr 1992-ci ildə "Naxçıvan MR-də və onun ətrafındakı vəziyyətlə əlaqədar bəzi məsələlər haqqında" qəbul etdiyi qərarla Azərbaycan Respublikasının Prezidentindən, Ali Sovetindən Muxtar Respublikada sabitliyin pozulmasına yönəlmiş və ağır nəticələr verə biləcək hüquqazidd, antikonstitusion hərəkətlərin qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyi tələb etmişdi (67, 309-310).

Təbii ki, AXC iqtidarının qısamüddətli sərəştəsiz hakimiyyəti dövründə ölkənin daxili və xarici vəziyyəti daha da kəskinləşmişdi. Qarabağ cəbhəsində uğursuzluqlar cəmiyyətdə vahimə yaratmışdı. Ordu bir neçə siyasi qüvvə arasında parçalanmışdı. Hökumət isə bu mənfi proseslərin qarşısını almaq gücündə deyildi.

Qarabağ cəbhəsində uğursuzluqların, sosial-iqtisadi həyatda böhranlı vəziyyətin günahkarı kimi AXC-nin xalq arasında nüfuzu düşdükcə, Muxtar Respublikanı ağır blokada şəraitində uğurla idarə edən Heydər Əliyevin nüfuzu və mövqeyi əksinə, daha da güclənirdi. Xalqda getdikcə belə bir inam möhkəmlənirdi ki, Azərbaycanı bu fəlakətli vəziyyətdən çıxara biləcək yeganə amil - Heydər Əliyev amilidir. Bunun əvəzində Azərbaycanın siyasi rəhbərliyində təmsil olunan bəzi sərəştəsiz insanlar bütün uğursuzluqlarını

müdrük siyasətçinin üstünə ataraq ona qarşı təxribat hə-rəkətlərinə yol verirdilər. Məsələn, Kəlbəcər işğal olunarkən o vaxtki daxili işlər naziri İ.Həmidov kəlbəcərlilərin Bakıda keçirdiyi mitinqdə çıxış edərək ermənilərin bu bölgəyə hücumunda Heydər Əliyevi günahlandırmış və iddia etmişdi ki, əgər Heydər Əliyevin Ermənistan rəhbərləri ilə danışıqları nəticəsində Naxçıvanda sabitlik yaranmasaydı, düşmən Kəlbəcərə genişmiqyaslı hücumla cəsarət etməzdi. Ümummilli liderimiz böyük cəsarətlə daxili işlər nazirinin bu sözlərini böhtan və təxribat adlandırmış, ölkə prezidenti Ə.Elçibəydən bu qeyri-ciddi ittiham barədə qəti tədbirlər görməyi tələb etmişdi (132, 1993, 10 aprel).

Azərbaycan hakimiyyət dairələrinin Naxçıvan Mux-tar Respublikasına soyuq münasibətinin davam etməsinə baxmayaraq, Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevin gərgin sayları nəticəsində 1993-cü ilin əvvəllərində Bakı ilə Naxçıvan arasındakı münasibətlərdə müəyyən mülayimləşmə hiss olunmağa başladı. Həmin il fevralın 12-də Bakıda Azər-baycan Respublikasının Prezidenti Ə.Elçibəylə Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev arasında ilk görüş oldu. Qeyd edək ki, bu, Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gəldikdən sonra Heydər Əliyevin Bakıya ilk səfəri idi. Söhbətdə əsas müzakirə edilən məsələlərdən biri də Naxçıvanın ağır vəzi-yəti və onun bu vəziyyətdən çıxarılması barədə oldu (67, 330).

Cəbhədə isə uğursuzluqlar davam edirdi. Kəlbəcər işğal edildikdən sonra Azərbaycan Prezidentinin Azərbaycan Respublikasında fəvqəladə vəziyyət elan etməsi və bununla əlaqədar Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində də ko-mendant saatının tətbiq olunması və komendantlıqların yaradılması haqqında fərmanı muxtar respublika rəhbərliyi tərəfindən narazılıqla qəbul edildi. Çünki Muxtar Respub-lika rəhbərliyi ilə razılaşdırılmadan Naxçıvanda komendant-ların təyin edilməsi Muxtar Respublika Konstitusiyasının kobudcasına pozulması idi, Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyev muxtar respublikada əmin-amanlıq olduğu üçün fəvqəladə

vəziyyət və komendant saatına ehtiyac olmadığını, bunun qanunazidd addım olduğunu prezidentə çatdırmış, prezident də onunla razılaşmışdı.

Lakin Naxçıvan Xalq Cəbhəsi qanunun tələblərini pozaraq, ictimai təşkilat kimi öz səlahiyyət həddini aşaraq özbaşına surətdə Ordubadda və Culfada fəvqəladə vəziyyət yaratmış, müvafiq vəziyyətin bütün Muxtar Respublika ərazisində tətbiq olunması üçün Ali Məclisə təzyiq etməyə çalışmışdı. Lakin bu dəfə də Heydər Əliyevin sarsılmaz və qətiyyətli mövqeyi sayəsində Naxçıvanda aranı qarışdırmaq və vəziyyəti gərginləşdirmək istəyənlər öz məqsədlərinə nail ola bilmədilər.

AXC iqtidarının səriştəsiz siyasəti son nəticədə Azər-baycanın parçalanması, vətəndaş müharibəsi və onu bir dövlət kimi məhv olmaq həddinə gətirib çıxardı. Bu təhlükəli proseslərin qarşısını almaqda öz gücsüzlüyünü dərk edən hakimiyyət son anda kömək üçün məhz Heydər Əliyevə müraciət etməli oldu.

Xalqın və respublikanın hakim dairələrinin təkidli dəvətindən sonra 1993-cü ilin iyununda respublikanın siyasi rəhbərliyinə qayıtması ilə Heydər Əliyev Azərbaycanı real məhv olmaq təhlükəsindən xilas etdi, milli qurtuluşumuzun, gələcək uğurlarımızın əsasını qoydu. Vətəndaş müharibəsi, etnik separatçılıq, dövlət çevrilişləri cəhdlərinin qarşısı alındı. Ordu quruculuğuna başlandı, düşmənin yeni hücumlarının qarşısı alındı. Tarazlaşdırılmış xarici siyasət yeridilməyə, informasiya blokadası yarılmaya başlandı. Ölkədə müasir demokratik dəyərlərə, bazar iqtisadiyyatına əsaslanan və-təndaş cəmiyyəti formalaşdırılmağa başlandı.

2.6. Naxçıvanda Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması

AXC iqtidara gəldikdən sonra ölkədəki onsuz da ağır olan siyasi, iqtisadi, mənəvi vəziyyət daha da ağırlaş-mışdı. Bunun da əsas səbəbi respublikada dərinləşməkdə olan hakimiyyət böhranı idi. Cəbhə iqtidarı radikal ictimai

islahatlar süarı ilə hakimiyyətə gəlsə də, siyasi və iqtisadi sistemdə heç bir əsaslı islahat həyata keçirilmirdi. Hüquqi dövlətin yaradılması, demokratik seçkilərin keçirilməsi, hakimiyyət bölgüsünün aparılması qeyri-müəyyən səbəblərdən yubadılırdı. Cəbhəçilərin gözəçarpan ən böyük «uğuru» isə bütün vəzifələrə heç bir təcrübəsi və səriştəsi olmayan cəbhədaşlarının təyin edilməsi oldu.

Uğursuz xarici siyasət Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyətini xeyli ağırlaşdırmış, ölkəmiz ətrafında beynəlxalq informasiya blokadası daha da sərtləşmiş, nəticədə Dağlıq Qarabağ münaqişəsində bir çox nüfuzlu ölkələr, beynəlxalq təşkilatlar açıq-aşkar ermənipərəst mövqə tutmuşdular. ABŞ konqresi isə münaqişədə Azərbaycanı günahkar bilərək, «Azadlıq müdafiə aktına» 907 №-li əlavə maddə qəbul etmiş və nəticədə ölkəmiz bu dövlətin maliyyə yardımından məhrum edilmişdi.

Bela bir mürəkkəb şəraitdə ölkənin qabaqcıl ictimai xadimləri, nüfuzlu ziyalılar, sadə insanlar yeganə ümidlərini Naxçıvanda yaşayıb-yaradan Heydər Əliyevə bağlayır, dafələrlə onun yanına gedib bu böyük şəxsiyyətin yenidən Azərbaycana böyük siyasətə qayıtmasını xahiş edirdilər. Lakin Heydər Əliyev Azərbaycanda yenidən böyük siyasətə qayıtmaq təkliflərini qəbul etmir, müdrik məsləhətləri ilə xalqı yaxınlaşan daha böyük fəlakətdən qurtarmaq üçün iqtidara, siyasətçilərə yol göstərməyə çalışırdı (67, 12).

1992-ci ilin payızında Heydər Əliyevin hakimiyyətə, daha geniş siyasi fəaliyyətə qayıtması uğrunda əsl xalq hərəkəti başlandı. 1992-ci il oktyabrın 16-da Azərbaycanın 91 nəfər ziyalı alimlər, hüquqşünaslar, müəllimlər, jurnalistlər, həkmlər, siyasətçilər «Səs» qəzeti vasitəsilə Heydər Əliyevə müraciət etdilər.

Müraciətdə Azərbaycanın düşdüyü ağır vəziyyət konkret faktlarla təhlil edilir, bu vəziyyətdən çıxmaq üçün çətin, məsuliyyətli işi öz üzərinə götürməyə qadir yeganə şəxsin Heydər Əliyev olduğu bildirilirdi. Müraciəti imzalayanlar Heydər Əliyevin qısa müddətdə Azərbaycanda geniş xalq kütləsini əhatə eləyəcək çox böyük güclü, nüfuzlu və

işlək bir partiya yaratmağa qadir olduğunu bildirərək, ondan yaradılmaqda olan Yeni Azərbaycan Partiyasına rəhbərlik etməyə razılıq verməyi xahiş edirdilər. Müraciəti imzalayanlar əminliklərini bildirirdilər ki, Yeni Azərbaycan Partiyası müdrik ağısaqqalımız Heydər Əliyevin ətrafında birləşəcək, dərin zəkali, təmiz əxlaqlı, yüksək mədəniyyətli, müstəqil düşüncəli, milli qürurlu, peşakar insanların siyasi partiyasına çevriləcəkdir. Onlar inanırdılar ki, Azərbaycanın bu günü və sabahı naminə başqa partiya, qurum və cəmiyyətlərin vətənpərvər üzvləri də həlledici anda məhz bu partiyanın mövqeyində dayanacaqlar, yeni qüvvələrin öncülü, aparıcısı Heydər Əliyev kimi şəxsiyyət olarsa, tezliklə müstəqil respublikamızın inkişaf istiqamətləri həm müəyyənləşdirilər, həm də uğurlu addımlar atılar (132, 1992, 11 noyabr).

Heydər Əliyev bu çağırışa 8 gün sonra, oktyabrın 24-də cavab verdi. O öz cavabında Azərbaycan ziyalılarının respublikadakı ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətin ağır olması ilə bağlı narahatçılığına şərik olduğunu bildirir və əsas vəzifənin dövlətçiliyin, müstəqilliyin bərqərar olunmasında, milli-demokratik dövlətin formalaşmasında, müstəqil Azərbaycanın suverenliyinin, təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və vətəndaşlara azad, xoşbəxt, firavan həyat şəraiti yaratmaqda görürdü.

Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyinin keçmiş SSRİ-də və bütün dünyada gedən tarixi-obyektiv proseslərin məntiqi nəticəsi olduğunu və bunun heç vaxtla müəyyən ictimai-siyasi qüvvələrin, o cümlədən Xalq Cəbhəsinin xidməti olmadığını, bütün Azərbaycan xalqının milli sərəvəti olduğunu bildirirdi.

Heydər Əliyev öz bəyanatında Azərbaycan dövləti üçün həlli son dərəcə vacib məsələlərə diqqət yetirərək burada birinci növbədə Azərbaycanın müharibə vəziyyətindən çıxmasını və Qarabağ probleminin tezliklə həllini ön plana çəkmiş və dövlət orqanlarının Qarabağ problemi ilə bağlı dəqiq, aydın konsepsiyasının, hərbi-siyasi strategiyasının olmasını göstərmişdi.

Heydər Əliyev eyni zamanda ölkədə sosial-iqtisadi böhranın dərinləşməsindən, xalqın güzəranının gündən-günə ağırlaşmasından böyük narahatlıq keçirdiyini vurğulayaraq bu istiqamətdə də dövlət, hakimiyyət orqanlarının aydın iqtisadi proqrama, strategiyaya malik olmadığını göstərdi.

Ali Məclisin Sədri respublikada aparılan kadr siyasətinə qarşı öz etirazını bildirərək rəhbər vəzifələrdə iş qabiliyyəti, biliyi, bacarığı, təcrübəsi nəzərə alınmadan yalnız Xalq Cəbhəsinə mənsub kadrların irəli çəkilməsinin ağır nəticələr verə biləcəyini göstərir və qeyd edirdi ki, Xalq Cəbhəsinə heç zaman belə müstəsna hüquq və səlahiyyət verilməmişdir.

Daha sonra müraciətdə müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsi üçün respublikada qanunun aliliyinin təmin olunması, demokratiyanın ardıcıl inkişafı, siyasi plüralizm, insan azadlığına hörmət və s. prinsiplial məsələlərin bərqərar olunması vacibliyinə diqqət yetirilir və bu sahədə ölkədə çoxlu problemlərin mövcud olması göstərilirdi.

Nəhayət, Heydər Əliyev son zamanlar Azərbaycanın parçalanmasına yönəldilmiş meyillərin təzahürünün böyük təhlükə yaratdığını ön plana çəkərək, vahid, bütöv Azərbaycanın demokratik prinsiplər əsasında qorunub saxlanılmasını və inkişaf etdirilməsini müstəqil dövlətin möhkəmləndirilməsi üçün əsas şərt hesab edirdi (67, 442-456). Heydər Əliyev cavabında yeni siyasi partiyanın yaradılmasında və fəaliyyətində fəal iştirak etməyə hazır olduğunu bildirmişdi.

Qısa müddət ərzində Yeni Azərbaycan uğrunda siyasi hərəkət bütün Azərbaycana bürüdü. Hərəkətin mərkəzi isə Heydər Əliyevin fəaliyyət göstərdiyi Naxçıvan şəhəri oldu. Burada Heydər Əliyevin sədrliyi ilə YAP təşkilat komitəsi yaradılmış, onun bilavasitə iştirakı ilə yeni partiyanın proqram və nizamnamə layihələri hazırlanmışdı.

1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən olan təşəbbüs qruplarının 550-dən artıq nümayəndəsinin iştirakı ilə YAP-ın təsis konfransı keçirildi. Konfransda yeni partiyanın proqramı və nizamnaməsi qəbul edildi, rəhbər orqanlarının Siyasi Şura və

Təftiş Komissiyası seçildi, 12 nəfərdən ibarət İdarə Heyəti yaradıldı. Heydər Əliyev açıq səsvermə ilə YAP-ın sədri seçildi.

Elə həmin gün YAP özünün ilk bəyanatını qəbul etdi. Bəyanatda partiyanın prinsipləri, proqram məqsədləri, partiyanın siyasi, iqtisadi strategiyası açıqlanmış, bütün siyasi partiyalar və ictimai təşkilatlarla, başqa siyasi mövqedə və əqidədə olanlarla açıq, vicdanlı dialoq və danışıqlara hazır olduğu bildirildi. YAP əmin olduğunu bildirmişdi ki, onun Proqram və Nizamnaməsində irəli sürdüyü bütün müddəalar Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən rəğbətlə qarşılanacaq (67, 447-449).

Az müddət ərzində Muxtar Respublikanın rayon və kəndlərində, müəssisə və təşkilatlarda YAP-ın özləri yaradılmış, təsis konfransları keçirilmişdi.

Muxtar Respublikada rayon təşkilatının ilk konfransı Şərurda keçirilmiş, qısa müddətdə burada 31 mindən çox insan YAP-a qəbul edilmişdi (132, 1993, 27 yanvar). Daha sonra təsis konfransları Babək (132, 1993, 3 fevral), Culfa (132, 10 fevral, 1992), Şahbuz (132, 17 mart, 1992) rayonlarında keçirildi. Rayonlarda keçirilən təsis konfranslarında onun sədri Heydər Əliyev şəxsən iştirak və çıxış edirdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayonları arasında yalnız Ordubadda təsis konfransı keçirilməmişdi. Rayonda yeni yaradılan partiya böyük maraq olsa da, rayonun AXC rəhbərliyi hər vasitə ilə YAP-ın rayonda ərazi təşkilatlarının yaranmasına maneçilik törədirdi. Partiyanın tərəfdarları təqib və təhqirlərə məruz qalırdılar. Çox çətinliklərdən sonra 1994-cü il yanvarın 8-də YAP Ordubad rayon təşkilatının təsis konfransı keçirildi və partiya rayonun ən aparıcı siyasi qüvvəsinə çevrildi.

Muxtar Respublikanın bütün təbəqələrindən olan insanlar bu partiya təmsil olunmuşdular. Eyni zamanda partiya daxil olanların əksəriyyəti ziyalılar, yüksək təhsilli mütəxəssislər, elm, təhsil, mədəniyyət xadimləri, ümumiyyətlə,

yətlə, Muxtar Respublikanın intellektual potensialını təşkil edən hissəsi idilər.

Artıq 1993-cü ilin ortalarında, YAP-ın lideri Heydər Əliyevin Azərbaycanı ali hakimiyyətə qayıtması ərafında partiya Muxtar Respublikada ən kütləvi, mütəşəkkil siyasi təşkilata çevrilmişdi.

Güclü sosial bazaya, realist proqrama, təşkilatı struktura və ən başlıcası nüfuzlu liderə malik olan YAP-ın yaranması ilə 1992-ci ilin sonunda Azərbaycan Respublikasında çoxpartiyalı siyasi sistem formalaşmış oldu.

2.7. Naxçıvan Muxtar Respublikasının beynəlxalq əlaqələrinin təşəkkül tapması

Ölkəmizin müstəqillik qazanması və beynəlxalq münasibətlərin subyektinə çevrilməsi ilə onun xarici əlaqələrinin inkişafında sərhəd bölgəsi olan Naxçıvanın da rolu artmış oldu. Bunun əsas səbəbləri aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeritdiyi siyasət nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası ölkənin əsas ərazisi ilə birbaşa nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrindən məhrum olmuş və hazırda o blokada şəraitində yaşamaqdadır. Buna görə də Azərbaycanın digər rayonlarından fərqli olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası müəyyən mənada müstəqil (təbii ki, öz səlahiyyətləri daxilində) xarici əlaqələr qurmağa məhkum edilmişdir; 2) Naxçıvanın İran və Ermənistanla həmsərhəd bölgə olması Azərbaycanın qardaş Türkiyəyə yeganə çıxışı olan bölgəsi olması, Muxtar Respublikanın ölkələrlə müəyyən nəqliyyat şəbəkəsinə malik olması onun xarici ölkələrə, həmçinin dünya bazarına çıxış imkanlarını genişləndirir.

Taleyn hökmü ilə ağır blokada şəraitində olan Naxçıvanda yaşamağa məcbur olan Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti şəraitində Naxçıvan Muxtar Respublikasının İran və Türkiyə ilə əlaqələri yaradıldı, Naxçıvanın həyatı tələbatlarını ödəmək, kommunikasiya əlaqələrini bərpa etmək üçün protokollar imzalandı. Muxtar Respublikaya

rəhbərlik etdiyi 1 il 9 ay ərzində Heydər Əliyev əsasını qoyduğu xarici əlaqələr sayəsində bölgəni labüd fəlakətdən xilas etdi. Naxçıvanın o ağır dövrdə qurduğu beynəlxalq əlaqələr Muxtar Respublikanın mövcudluğu üçün bəlkə də yeganə vasitəyə çevrildi.

Tarixin ən çətin, mürəkkəb mərhələlərində Naxçıvana mənəvi, siyasi dayaq olmuş, onun doğma Azərbaycandan ayrılıb düşmən əlinə keçməsinin qarşısını alan, bölgənin muxtariyyətinin beynəlxalq qaranı Türkiyə Respublikası ilə əlaqələrin bərpası MR üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Türkiyə ilə münasibətlərinin qurulması istiqamətdə ilk addımlar hələ SSRİ-nin dağılması ərafında atılmışdı. (Bu barədə ətraflı: (49; 123).

1991-ci il sentyabrın 3-də Ali Məclisin Sədri seçildikdən sonra Naxçıvan-Türkiyə münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoydu. «Naxçıvan türk-islam dünyasına bir qapıdır» deyən Heydər Əliyev bu istiqamətdə ardıcıl, məqsəduyğun fəaliyyət göstərməyə başladı.

Həmin il oktyabrın 29-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək rayonunda Azərbaycan-Türkiyə arasında Araz çayı üzərində müvəqqəti körpünün açılışı oldu (67, 585-586).

Körpünün rəsmi açılış mərasimində Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyev, Türkiyə hökumət dairələrinin nümayəndələri, Azərbaycanın görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri iştirak etmişlər. Azərbaycanın Türkiyə ilə birbaşa nəqliyyat əlaqəsi qurmasını o zamankı SSRİ rəhbərliyi qısqacılıqla qarşılımış, rəsmi informasiya vasitələri, SİTA bu hadisəni gözdən salan məlumatlar yaymağa başlamışdılar. Ali Məclisin mətbuat xidməti buna öz etirazını bildirmiş və təkzib vermələrini tələb etmişdi (67, 586).

1991-ci il noyabrın əvvəllərində Türkiyə Nəqliyyat Nazirliyinin nümayəndə heyəti MR-ə səfər etmiş, səfər zamanı Araz çayı üzərində avtomobil körpüsünün tikilməsi, keçid məntəqəsi yaradılması haqqında nazirliklə Muxtar

Respublika Nazirlər Kabineti arasında protokol tərtib edilmişdi (67, 590-591).

Müvəqqəti körpü istifadəyə verildikdən sonra Türkiyə hökuməti nümayəndələrinin, iş adamlarının, qonşu vilayətlərin nümayəndələrinin Naxçıvana səfərləri genişlənməmiş. Muxtar Respublikaya göstərilən yardımların həcmi artmışdı. 1991-ci il noyabrın 9-da Türkiyənin «Qızıl Ay» cəmiyyətinin xətti ilə Muxtar Respublikaya 126 ton ərzaq gətirilmişdi. Həmin ayın sonunda İqdir şəhərinin əhalisi və viləliyi də ərzaq məhsullarından ibarət 19 yük maşını göndərmişdilər (132, 1991, 3 dekabr). Yardımları gətirən nümayəndə heyətləri ilə görüşündə Heydər Əliyev göstərilən yardımın ən əvvəl mənəvi yardım kimi qiymətləndirmiş, bunun qardaşların görüşməsi və yaxınlaşması üçün bir vasitə olduğunu göstərmişdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici əlaqələrinin təşəkkül tapmasında Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevin 138/12 sayılı qərarı ilə 24 fevral 1992-ci il tarixdə yaradılmış Muxtar Respublika Dövlət Gömrük Komitəsi mühüm rol oynamışdı.

Bu dövrdə Naxçıvan-Türkiyə ilə əlaqələrin inkişafında Heydər Əliyevin başçılığı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının nümayəndə heyətinin qonşu ölkəyə rəsmi səfərləri mühüm rol oynamışdı. İlk rəsmi səfər 1992-ci ilin martında həyata keçirilmiş, səfər zamanı Türkiyə Respublikasının prezidenti T.Əzal, baş nazir S.Dəmirəl ilə görüşlər keçirilmişdi. Görüşlərdə əsas müzakirə edilən məsələ Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və Naxçıvanın düşüüyü ağır vəziyyət idi. Muxtar Respublikanın qonşu dövlətlə bütün sahələrdə əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi məqsədilə Türkiyənin baş naziri və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri birgə protokol imzalamışdılar.

13 maddəlik protokolda Muxtar Respublikaya maliyyə, iqtisadi, texniki yardım göstərilməsi, Muxtar Respublikanın zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün 100 mln. ABS dolları həcmində kreditin ayrılması, tərəflər arasında enerji xətlərinin yaradılması, nəqliyyat əlaqələrinin inkişaf etdiril-

məsi öz əksini tapmışdı. Protokolda həmçinin bank işi, turizm, informasiya sahəsində geniş əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılması, MR-dən olan 100 tələbənin Türkiyədə təhsil alması haqqında razılığa gəlinmişdi (67, 616-617).

Muxtar Respublikanın Ali Məclisi bu protokolu böyük əhəmiyyətə malik tarixi sənəd kimi qiymətləndirmiş, Muxtar Respublikanın icra strukturlarına protokolun icrası ilə əlaqədar konkret təkliflərlə çıxış etməyi tapşırılmışdı (67, 620-621).

Qısa müddət ərzində protokolda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin reallaşdırılması üçün konkret işlər görülməyə başlandı. Telekommunikasiya sahəsində Muxtar Respublikanın ehtiyaclarını ödəmək üçün Türkiyənin «Teletaş» şirkətinin nümayəndələri bölgəyə gəlmişlər (67, 612). Qonşu ölkənin kənd təsərrüfatı nazirliyi əməkdaşlarının Naxçıvana səfəri zamanı (aprel, 1992) böyük miqdarda texniki yardım, gübrə, toxum göndərilməsi haqqında razılıq əldə edilmişdi (67, 627-628).

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafında 1992-ci il mayın 28-də açılmış «Sədərək-Dilucu» körpüsü mühüm mərhələ oldu. Körpünün rəsmi açılışında iştirak etmək üçün Türkiyənin baş naziri S.Dəmirəlin başçılığı ilə böyük nümayəndə heyəti MR-ə gəlmişdi (132, 1992, 30 may). Muxtar Respublikanın ictimai, iqtisadi həyatında mühüm mərhələ olacaq, iki qardaş xalqın uzun illər qovuşmaq arzusunun yerinə yetirmiş «Ümid» körpüsünün istifadəyə verilməsi tən-tənəli şəraitdə baş vermişdi (77, 67).

1992-ci ilin iyulunda keçirilmiş sessiyada Muxtar Respublika Ali Məclisinin Rəyasət Heyəti körpünün istifadəyə verilməsini böyük tarixi hadisə kimi qiymətləndirmiş, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi, mədəni, insani əlaqələrin genişlənməsinə, qardaş xalqların bir-birinə yaxınlaşmasına xidmət edəcəyini bildirmişdi. Rəyasət Heyətinin qərarı ilə «Sədərək-Dilucu» körpüsü Türkiyə Respublikası ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında rəsmi keçid qapısı elan edilmiş, onun işinin təşkili Nazirlər Kabinetinə tapşırılmışdı (67, 647-648). S.Dəmirəl Naxçıvanda olduğu müd-

dərdə Naxçıvan-Türkiyə iqtisadi əlaqələrinə təkan verə biləcək bir hadisə - Türkiyə bankının açılışı olmuşdu.

Naxçıvan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafında Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevlə Türkiyənin baş naziri S.Dəmirəl arasında yaranmış dostluq münasibətləri xüsusi rol oynayırdı. Heydər Əliyev Ermənistanın təcavüzü ilə əlaqədar Naxçıvanda yaranmış vəziyyətlə onu və digər Türkiyə rəhbərlərini daim məlumatlandırır, təcavüzün dayandırılması üçün kömək göstərilməsini xahiş etmişdir. 1992-ci ilin mayında Ermənistanın Naxçıvana təcavüzü ilə bağlı Türkiyə hökuməti bəyanat qəbul etmiş və 1921-ci il Qars müqaviləsinə əsasən Naxçıvan MR haqqında söz sahibi, onun muxtariyyətinin qarantı olduğunu bütün dünyaya bəyan etmişdi.

Heydər Əliyev Ermənistanın təcavüzü ilə bağlı Naxçıvanda yaranmış vəziyyət haqqında obyektiv məlumatı 1992-ci ilin iyulunda Türkiyəyə etdiyi səfərdə də qonşu dövlətin rəhbərlərinin, bütün dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırmışdı (67, 639-640). Həmin səfərdə Türkiyənin Naxçıvan Muxtar Respublikasına yardım məsələsi müzakirə edilmiş, açılmış kreditin 10 mln.-dan istifadəsi barədə protokol imzalanmışdı. Səfər müddətində Naxçıvanda Türkiyənin konsulluğunun açılması məsələsi də öz həllini tapmışdı (132, 1992, 17 iyun).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının qonşu Türkiyə vilayətləri – Qars, İqdir, Ağrı, Ərzurum, Van ilə də əlaqələri yaranır və möhkəmlənirdi. Heydər Əliyev Türkiyədə səfərdə olarkən dəfələrlə bu bölgələrdə olmuş, həmin vilayətlərin nümayəndə heyətləri də öz növbəsində Naxçıvana işgüzar və mədəni səfərlər etmişdilər. Xüsusən Qars və İqdir vilayətləri ilə əlaqələr sürətlə yüksələn xətt üzrə inkişaf edirdi. Belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, İqdıra vilayət statusunun verilməsində Heydər Əliyevin rolu böyük olmuşdur (3, 1996, 13 iyul). İqdıra vilayət statusunun verilməsi mərasimində Türkiyə ali rəhbərləri ilə yanaşı Heydər Əliyev də iştirak etmişdi.

1992-ci ilin avqust ayında Heydər Əliyevin Türkiyəyə növbəti səfəri zamanı Türkiyədən ərzaq yardımı götürülməsi barədə razılıq əldə edilmiş, 1993-cü ilin aprelində Muxtar Respublikada yaranmış çətinliklə əlaqədar Ali Məclisin Sədri yenidən Türkiyənin «Qızıl Ay» cəmiyyətinin rəsmi hökumət dairələrinə yardımla bağlı müraciət edəndən sonra əlavə yardımlar daxil olmuşdu (67, 730-731).

Göründüyü kimi, ilk mərhələdəki Türkiyə ilə Naxçıvan əlaqələri əsasən qonşu dövlətin Muxtar Respublikaya maddi və ərzaq yardımını formasında həyata keçirilirdi ki, bu da Naxçıvanın həmin dövrdə yaşadığı gərgin vəziyyətlə, blokada ilə izah olunmalıdır.

Bu dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Türkiyə ilə mədəni əlaqələri də təşəkkül tapmışdı. 1991-ci ilin aprel-may aylarında Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasının 20 nəfərlik heyəti Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində qastrol səfərlərində olmuşdu. 1992-ci ildə isə Anadolu folklor vəkfinin dəvəti ilə Naxçıvanın özfəaliyyət kollektivlərinin qonşu ölkədə çıxışları olmuşdu.

1992-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Türkiyənin Atatürk Tanıtım Mərkəzi ilə birgə Muxtar Respublikada «Ümid körpüsü» adı altında bayram şənliyi təşkil olunmuş, 1993-cü ilin aprelində isə Naxçıvan Dövlət Filarmoniyası və Musiqili Dram Teatrı Qars şəhərində səfərdə olmuşlar.

İki tərəf arasında mədəni əlaqələrin mühüm istiqamətini təhsil sahəsində əlaqələr təşkil edirdi.

1992-ci il 24 mart müqaviləsinə əsasən Naxçıvana gəlmiş Türkiyə Yüksək Öyrətım Seçim Qurumunun nümayəndələri Muxtar Respublikada 357 gəncin içərisindən Türkiyənin müxtəlif universitetlərində təhsil almaq üçün 75 abituriyent seçmişdi (67, 283).

1992-ci il sentyabrın 12-də Azərbaycan Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyənin Çağ Öyrətım İşlətmələri Anonim Şirkəti arasında bağlanmış işbirliyi protokoluna əsasən Azərbaycanın bir sıra şəhərləri ilə yanaşı Naxçıvan şəhərində də 1993-cü ildə bu şirkətin müasir tipli təhsil ocağı (Naxçıvan Türk Liseyi) açıldı.

1991-1993-cü illərdə NDU-nun Türkiyənin qabaqcıl ali məktəbləri ilə əlaqələri də inkişaf etməyə başlamışdı.

Naxçıvanın xarici əlaqələrinin sıx inkişaf etməyə başladığı ikinci dövlət – Azərbaycanın cənub qonşusu İran İslam Respublikası idi.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan-İran siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrində öz coğrafi şəraitinə görə, eyni zamanda düşdüyü blokada vəziyyətinə görə mühüm və əhəmiyyətli rol oynamağa başladı. 15 ilə yaxındır ki, Azərbaycan dövləti öz tərkib hissəsi olan Naxçıvanla nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrini İran ərazisi vasitəsi ilə həyata keçirir. Bu da öz növbəsində, Azərbaycan-İran əlaqələrinin inkişafında Muxtar Respublikanın təkanverici amil olduğunu zəruri edir.

Ümumiyyətlə, müstəqillik dövründə Azərbaycan-İran münasibətləri heç də hamar olmamış, istənilən səviyyədə qurulmamışdı. Bir tərəfdən Azərbaycanın müstəqilliyini özü üçün təhlükə mənbəyi hesab edən qonşu dövlətin bəzi rəsmi dairələri Azərbaycana münasibətdə ehtiyatlı siyasət yürütmüş, nəticədə yalnız ölkələr arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci ilin martın 12-də qurulmuşdu.

Digər tərəfdən, ilk dövrlərdə, xüsusən Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti dövründə İrana münasibətdə radikal çağırışlarla müşayiət olunan hərəkətlər iki dövlət arasında kifayət qədər problem yaratmışdı. Belə şəraitdə Naxçıvana uğurla rəhbərlik edən Heydər Əliyev öz uzaqqörən siyasəti ilə qonşu dövlətlə münasibətləri müəyyən qədər tarazlaşdırmağa, bununla da Muxtar Respublikanın iqtisadi ağırlarını bir qədər yüngülləşdirməyə nail olmuşdu.

Ali Məclis Sədri İrana rəsmi səfərlərində bağladığı razılaşmalar İİR-in çoxsaylı nümayəndə heyətinin Naxçıvan Muxtar Respublikasına işgüzar səfərləri bütün sahələrdə əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuşdu.

Naxçıvan-İran əlaqələrində Muxtar Respublikanın İranın şimal əyalətləri, xüsusən Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Ərdəbil və s. ilə əlaqələri mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ali Məclisin Sədri kimi fəaliyyətə başladığı ilk dövrlərdə o, Mərənd fərmandarı Rza İbadinin başçılığı ilə İİR-in işgüzar dairələrinin bir qrupunu (132, 1991, 12 noyabr), Şərqi Azərbaycan ostandarı Əkbər Pəhrizkari qəbul etmiş, Naxçıvana qaz, elektrik enerjisi verilməsi və digər məsələləri müzakirə etmişdi (132, 1991, 6 dekabr).

İranın nazirlik və idarələri, özəl şirkətləri ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr inkişaf etdirilirdi. 1992-ci ilin yanvarında İİR-in neft naziri Qulamrza Ağazadə ikitərəfli əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmək üçün Muxtar Respublikaya gəlmişdi (52, 1992, 8 yanvar). Naxçıvanın İranla iqtisadi, humanitar əlaqələrində, ona yardım göstərilməsində İranın məşhur «Bonjade Möstezafan və Canbazane Enqelabe Eslami» sənaye-ticarət şirkəti mühüm yer tuturdu.

1992-ci ilin əvvəllərindən şirkət Naxçıvanda bir çox iqtisadi layihələri əsaslandırılmış və həyata keçirmiş, onun Naxçıvanda nümayəndəliyi təşkil edilmişdi (67, 603).

Heydər Əliyev İranın rəsmi nümayəndələri ilə görüşlərində onların diqqətini Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətinə, Dağlıq Qarabağ münasibətinə, Naxçıvanın düşdüyü ağır hərbi-siyasi, iqtisadi vəziyyətinə yönəltdir, İranı Azərbaycanın ədalətli mövqeyini müdafiə etməyə və Ermənistanə təsir göstərməyə çağırırdı.

1992-ci ilin aprelində İİR XİN-in müşaviri Şeyx Əttar Qarabağ münasibətinin həllində İranın vasitəçilik missiyası ilə əlaqədar Naxçıvana gələrək Heydər Əliyevlə görüşmüşdü. Heydər Əliyev İranın bu təşəbbüsünün faydalı olacağına ümid bəslədiyini bildirmişdi (67, 623-624). Lakin bu vasitəçilik heç bir nəticə verməmiş, əksinə bir aydan sonra Tehranda yüksək səviyyəli Azərbaycan-Ermənistan görüşü keçirilərkən Azərbaycanın Şuşa şəhəri işğal edilmişdi. Eyni zamanda Ermənistan ordusu Naxçıvan Muxtar Respublikasının sərhəd ərazilərini ələ keçirmək üçün cəhdlər göstərmişdi.

Belə bir vəziyyətdə İİR XİN-in müavini Vaizini Naxçıvanda qəbul edən Ali Məclisin Sədri bildirmişdi ki, biz Tehranda Ermənistan-Azərbaycan rəhbərlərinin görüşünə

böyük ümid bəsləyirdik. Lakin həmin günlərdə Şuşada baş verən hadisələr, Azərbaycanın bu qədim mədəniyyət mərkəzinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı bizi çox pərişan etdi. Bu, Azərbaycan üçün çox faciəli haldır (67, 633-634).

Heydər Əliyev qonağa Naxçıvan-Ermənistan sərhədində baş verən hadisələr, dəmiryolunda yaranmış vəziyyət haqqında məlumat vermiş, bu problemlərin həllində İrandan kömək gözlədiyini bildirmişdi (132, 1992, 15 may).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının İİR ilə siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin yeni mərhələyə qalxmasında Heydər Əliyev başda olmaqla Muxtar Respublikanın nümayəndə heyətinin İran İslam Respublikasının xarici işlər naziri Əli Əkbər Vilayətinin dəvəti ilə 1992-ci il avqustun 22-25-i qonşu dövlət səfəri mühüm rol oynadı (132, 1992, 29 avqust).

Səfər zamanı İİR-in dini lideri S.Ə.Xamneyi, Prezident Ə.Ə.Haşimi Rəfsəncani, Parlamentin sədri Nətiq Nuri, XİN Ə.Ə.Vilayəti, yol və nəqliyyat naziri Səidi Kiya, rabitə naziri Fərrazi, korporasiya naziri Şəfəli, energetika naziri Zəncane, neft və qaz naziri Ağazadə, Bonyade Mostəzafan və Canbazane Enqelabə Eslami» fondunun prezidenti Möhsün Rəfiqdust, «Hilal Əhmər» cəmiyyətinin sədri Vahid Dəstiyirdi ilə görüşlər və danışıqlar aparmış, blokada şəraitində yaşayan Muxtar Respublikada siyasi, iqtisadi vəziyyət haqqında onlara məlumat vermişdi. Səfərin yekunu olaraq İİR ilə Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq haqqında protokollar imzalanmışdı. Həmin protokollarda qarşılıqlı siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi, Muxtar Respublikaya ərzaq yardımı göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. İran tərəfi Naxçıvan Muxtar Respublikasına enerji verilməsi, İİR ərazisindən Culfa-Xudafərin yolu ilə yüklərin Naxçıvana daşınması, Poldəşt-Şaxtaxtı körpüsünün tikilməsinə razılıq vermişdi. Səfər zamanı həmçinin birgə müəssisələrin açılması, ticarət qaydalarının yüngülləşdirilməsi, gömrük siyasətinin liberallaşdırılması, Naxçıvan şəhərində İİR baş konsulluğunun açılması qərarə alınmışdı (67, 658-662).

Əslində tərəflər arasında bağlanmış müqavilələrdəki tədbirlər başdan-başa İranın Naxçıvana təmənnəsiz yardımını nəzərdə tuturdu. Bu, Heydər Əliyevin böyük nüfuzunun, ona olan hörmətin ifadəsi idi.

Tezliklə əldə edilmiş razılaşmaların həyata keçirilməsinə başlandı. Təbrizdən Naxçıvana ərzaq yardımı ilə dolu 22 vaqondan ibarət ilk qatar gəldi (132, 1992, 21 oktyabr). İrandan Naxçıvana 40 meqavatlıq elektrik xətti çəkilmiş (132, 1992, 9 dekabr), 1992-ci ilin dekabrın 3-də Şaxtaxtı-Poldəşt keçid məntəqəsi açılmışdı.

1993-cü ilin martın 3-də isə İİR-in Naxçıvandakı ilk konsulu Məhəmməd Sadiq Turi Ali Məclisin Sədri tərəfindən qəbul edilmişdi (67, 715).

1993-cü ilin martında Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevin İrana ikinci rəsmi səfəri oldu. Rəsmi görüşlərdə İİR ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında bağlanmış 24 avqust 1992-ci il tarixli müqaviləsinin həyata keçirilməsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokada ilə əlaqədar yaranmış problemlərinin İİR vasitəsi ilə həlli yolları müzakirə edilmişdi.

Sonra Heydər Əliyev Təbrizdə olmuş, Şərqi Azərbaycan ostandarı Ə.Əbdülməzidə ilə əməkdaşlıq protokolu imzalanmışdı (67, 722-723). Müvafiq razılaşmalar həmçinin 1993-cü ilin mayında Naxçıvanda Qərbi Azərbaycan ostandarı Qurbanəli Səadətə də bağlanmışdı.

Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri işləyərəkən Muxtar Respublikanın İİR ilə mədəni və humanitar sahələrdə də əməkdaşlığa böyük diqqət yetirir, bütün görüşlərində bu sahədə əlaqələrin faydalılığını göstərirdi (67, 588-589).

Onun 1992-ci il avqustun 24-də İran İslam Respublikasının xarici işlər naziri Ə.Ə.Vilayəti ilə bağladığı əməkdaşlıq protokolunun 17 maddəsinin 5-i tərəflər arasında mədəni, dini, təhsil əlaqələrinin genişləndirilməsini nəzərdə tuturdu. Burada Muxtar Respublika gənclərinin İİR-də, İran gənclərinin isə Naxçıvanda təhsil almaları üçün şərait yaradılması, informasiya mübadiləsi, Naxçıvan dindarlarının

İranın müqəddəs yerlərinə ziyarətinin təşkili, Naxçıvan şəhərində məscid binasının tikintisi və b. məsələlərin həyata keçirilməsi daxil idi (67, 658-663).

Həmin səfər müddətində Naxçıvan Muxtar Respublikasının nümayəndə heyəti Tehrandə İmam Xomeyninin, Təbrizdə Şəhriyarın, Məşhəddə isə İmam Rzanın məqbərələrini ziyarət etmişdi (132, 1992, 10 sentyabr).

Bir müddətdən sonra 30 naxçıvanlı tələbə İran dövlətinin vəsaiti hesabına qonşu ölkəyə təhsil almağa göndərilmiş, 1993-cü ilin aprelində isə Naxçıvanda məscid tikintisinə başlanmışdı (67, 720). Heydər Əliyevin təklifi ilə tikinti üçün işçi qüvvəsi və texnikanı Naxçıvanın aid təşkilatları verirdilər (67, 725-726).

Naxçıvanın və İranın mədəniyyət kollektivlərinin qarşılıqlı səfərləri intensiv xarakter daşıyırdı.

1992-ci ilin yanvarında məşhur «Ayrılıq» mahnısının müəllifi Əli Səliminin başçılıq etdiyi «Təbriz» xalq çalğı alətləri orkestri Naxçıvanda konsert proqramı ilə çıxış etmiş, həmin ildə Naxçıvan Dövlət Filarmoniyası İİR-də qastrolda olmuşdu.

İranın və Azərbaycanın milli bayramların, dini bayramların birgə qeyd etmək sahəsində də ənənələrin əsası qoyulmuşdu (67, 599-600). Maku Formandarlığı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi arasında bu barədə xüsusi müqavilə də imzalanmışdı. Müvafiq razılaşmalar Qərbi Azərbaycan ostandarlığı ilə də bağlanmışdı (13 may, 1993-cü il tarixdə). Həmin razılaşmalara əsasən İran tərəfi erməni təcavüzü nəticəsində yaralananların müalicəsi üçün lazımı köməklik göstərəcəyini də öz üzərinə götürmüşdü.

Razılaşmada həmçinin Urmiyada Naxçıvan günləri, Naxçıvanda Urmiya günlərinin keçirilməsi, Naxçıvanda fars dilinin tədrisinə kömək, Muxtar Respublika əhalisinə tibbi yardım göstərilməsi və s. nəzərdə tutulmuşdu (67, 731-740).

1993-cü ilin aprelində Naxçıvanda böyük Azərbaycan şairi Şəhriyarın xatirəsinə həsr olunmuş beynəlxalq konqresdə İranın müxtəlif şəhərlərinin nümayəndələri də iştirak etmişlər (132, 1992, 23 aprel).

Naxçıvan-İran mədəni və elmi əməkdaşlığı da NDU-nun İİR-in müxtəlif universitetləri ilə elmi-təhsil əlaqələri xüsusi yer tuturdu. 1991-ci ilin noyabrında NDU ilə Zəncan Universiteti arasında bağlanmış elmi-mədəni əlaqələrə dair müqavilə ilə elmi münasibətlərin əsası qoyulmuş, sonralar Təbriz Dövlət, Təbriz Azad İslam, Səhəng, Mərənd, Tehran universitetləri ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələri formalaşmışdı (28, 1994, 19 avqust).

Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə Muxtar Respublikanın dünyanın digər ölkələri və beynəlxalq qurumları ilə də münasibətlərinin əsası qoyulmuşdu.

Həmin dövrdə bölgəni ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün Heydər Əliyev gərgin diplomatik fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycanın, Muxtar Respublikanın problemlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etmişdi.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin qızışdığı ilk vaxtlarda Azərbaycan rəhbərliyinin sərəştərsiz diplomatik siyasəti nəticəsində dünyada ermənilərin haqlı olduğu haqda fikrin formalaşdığı, Azərbaycanın az qala beynəlxalq təcridlə üzləşdiyi bir vaxtda Heydər Əliyev öz diplomatik fəaliyyəti ilə Ermənistanın Azərbaycana, onun ayrılmaq hissəsi Naxçıvana qarşı yeritdiyi təcavüzkar siyasəti haqqında əsas həqiqətləri dünya birliyinə çatdırmağa, ölkəmiz ətrafındakı informasiya blokadasını yarmağa çalışmışdı.

Bunun üçün birinci növbədə dünyanın aparıcı dövlətləri, xüsusən ABŞ ilə münasibətləri normallaşdırmaq lazım idi.

Lakin o zamankı SSRİ və Azərbaycan rəhbərliyi onun xarici diplomatlarla görüşünə hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdı.

1991-ci il dekabrın 27-də ABŞ-in Moskvadakı səfirliyinin nümayəndələri Ense G. Breyter və Orbi A. Karlson son 70 ildə ilk Amerika diplomatları kimi Naxçıvana gəlmiş və Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevlə görüşmüşdülər. Heydər Əliyev Naxçıvanda gedən demokratik dəyişikliklər haqqında qonaqlara məlumat vermiş, mühüm siyasi məsələlər üzrə

prinsipial və müstəqil mövqe tutduqlarına görə Muxtar Respublikanın son vaxtlar Azərbaycanın müəyyən dairələri tərəfindən təzyiqlərə məruz qaldığından danışmışdı (67, 598-599).

1992-ci il aprelin 28-də ABŞ-ın Azərbaycanda ilk səfiri Robert Fin, həmin il iyulun 17-də yeni səfir Riçard Mayls Naxçıvanda Ali Məclisin Sədri ilə görüşmüşdülər.

Heydər Əliyev hər iki qonağa Naxçıvanın ağır vəziyyəti haqqında məlumat vermiş və bunun əsas səbəbini Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü olduğunu qeyd etmişdi. Ali Məclisin Sədri eyni zamanda dünya ictimaiyyətinə Azərbaycan, onun Naxçıvan bölgəsi haqqında obyektiv məlumat yayılmasına ehtiyac olduğunu söyləmiş, Ermənistanla hərbi münaqişə və onun aradan qaldırılması yolları da müzakirə edilmişdi (67, 628; 132, 1990, 20 iyun).

B.Klinton ABŞ prezidenti seçilərkən Heydər Əliyev ona təbrik teleqramı göndərmiş, onun müstəqil Azərbaycan Respublikasına və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasına xoş və xeyirxah münasibətlər bəsləyəcəyinə ümid etdiyini bildirmişdi (67, 703). B.Klintonu digər məktubunda isə ona ABŞ hökumətinin Ermənistanın guya blokada şəraitində olması ilə əlaqədar humanitar yardım göstərdiyi, lakin Naxçıvan Muxtar Respublikasının daha ağır iqtisadi blokada şəraitində olduğunu xatırladaraq bunun əsas səbəbkarının məhz Ermənistan olduğunu bildirmiş və ABŞ prezidentindən Muxtar Respublikaya humanitar yardım göstərilməsini xahiş etmişdi (132, 1993, 23 yanvar).

ABŞ hökuməti bu məktuba cavab olaraq Muxtar Respublikaya 1993-cü ilin martında 1 mln. dollar dəyərində ilk humanitar yardım göndərmişdi (67, 716). Bu yardım o zaman göndərilmişdi ki, ABŞ konqresi erməni lobbisinin təsiri altında Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanı günahkar bilərək, ona humanitar yardım göstərilməsinin qadağan edilməsi haqqında bədnam «907-ci düzəliş»i qəbul etmişdi.

Göstərilən yardımdan əlavə ABŞ-ın bir sıra hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri Naxçıvana gələrək vəziyyətlə yerində tanış olmuşdular.

1993-cü ilin mayın 19-da ABŞ Dövlət Departamentinin nümayəndəsi Robert Pulı və ABŞ-ın Azərbaycandakı səfirliyinin ticarət-iqtisadiyyat şöbəsinin müdiri Robert Silverman Naxçıvana gəlmiş və Muxtar Respublikaya yardımın davam edəcəyini bildirmişdilər. Bu təşkilatlardan biri – Amerika Beynəlxalq Yardım və İnkişaf Agentliyi Naxçıvana ilk yardım göstərmiş təşkilatlardan biri olmuşdu (67, 741-742).

Heydər Əliyevin diplomatik fəallığı nəticəsində digər dövlətlərin hökumətləri də öz nümayəndələrini Muxtar Respublikadakı vəziyyətlə tanış olmaq üçün Naxçıvana göndərmişdilər.

1992-ci ilin martın 11-də Böyük Britaniyanın Azərbaycandakı səfiri Horld Fomston Naxçıvanda Ali Məclisin Sədri ilə görüşündə Ermənistanın bu bölgəyə qarşı təcavüzkar hərəkətləri barədə müfəssəl məlumat almışdı. O isə Muxtar Respublikaya öz ölkəsinin və ABŞ-ın yardım göstərəcəyini bildirmişdi (67, 717-718).

Heydər Əliyev 1993-cü ilin martında Bakıda olarkən Fransanın Azərbaycandakı səfiri Jan Pere ilə görüşmüş və onunla Muxtar Respublikaya yardım göstərilməsi məsələsini müzakirə etmişdi. Elə həmin ay 37 tonluq yardım Naxçıvana götirilmişdi (67, 723-725).

Naxçıvana yardım göstərən ilk beynəlxalq təşkilatlar BMT-nin müvafiq qurumları, birinci növbədə onun İnkişaf Proqramı olmuşdur. Muxtar Respublikada yaranmış sosial-iqtisadi vəziyyəti öyrənmək və humanitar yardım üçün BMT Baş Katibinə məlumat vermək üçün BMT-nin Azərbaycandakı nümayəndəsi Mahmud Əl-Səid Naxçıvana gəlmişdi.

Heydər Əliyev onunla söhbətdə əmin olduğunu bildirmişdi ki, BMT özünün ənənəvi humanizm və sülh prinsiplərinə sadiq qalaraq Naxçıvanın mövcud problemlərinə diqqətlə yanaşacaqdır. Bir müddətdən sonra BMT-nin Qaçqınlarla İş Şurasının və BQXC-nin nümayəndələri Jeral

Besson və Bernard Juler qaçqınların vəziyyəti ilə tanış olmaq üçün Naxçıvana gəlmişdilər. BMT-nin qaçqınlarla iş üzrə Ali Komissarlığının Azərbaycandakı nümayəndəliyinin proqramlaşdırma üzrə rəhbəri Lois Rovira qaçqınlara yardım proqramını hazırlamaq üçün Naxçıvanda olmuşdu.

Avropa Birliyi Komissiyası Naxçıvanın iqtisadi vəziyyətini öyrənmək və humanitar yardım göstərmək üçün Komissiyanın Büro rəhbəri Donato Kiarinini və Komissiyanın üzvü Riçard Levendovskişi Muxtar Respublikaya göndərmişdi (67, 730-731).

Əlbəttə, bu yardımlar Naxçıvanın üzləşdiyi problemlərin həlli, ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün cüzi xarakter daşısa da, xarici dövlətlərin beynəlxalq təşkilatları nümayəndələrinin Naxçıvana hər gəlişi, bölgədəki real vəziyyət, Ermənistanın təcavüzkar hərəkətləri haqqında obyektiv həqiqətin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, Azərbaycanın ətrafında yaranmış informasiya blokadasının aradan götürülməsi istiqamətində mühüm addım idi.

Heydər Əliyevin yüksək beynəlxalq nüfuzu, onun Dağlıq Qarabağ münaqişəsində aydın və prinsipial mövqeyi, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatların, birinci növbədə ATƏM-in regional hər gəlişində onunla görüşməyi, onun rəyini öyrənməyi vadar edirdi.

1992-ci ilin aprelində ATƏM-in sədri, Çexoslovakiyanın xarici işlər naziri İrci Dlpstb, AFR-in ATƏM-dəki nümayəndəsi Vilhem Henk, ABŞ-in nümayəndəsi Skot Tayyer Naxçıvana gəlmiş və Heydər Əliyevlə görüşmüşdülər. Heydər Əliyev onlarla söhbətdə ATƏM-in sülh missiyasının müsbət nəticələr verəcəyinə ümidvar olduğunu bildirmişdi. Ali Məclisin Sədri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolları, Naxçıvanın Ermənistan tərəfindən blokadaya alınması, Muxtar Respublikanın Kərki kəndinin işğalı haqqında onlara ətraflı məlumat vermişdi (67, 618-619).

Heydər Əliyev həmçinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə Rusiyanın xüsusi nümayəndəsi V.Kazimirovu da

qəbul etmiş və Muxtar Respublikanın rəhbərliyinin mövqeyini onun nəzərinə çatdırmışdı (67, 648-649).

Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri işlədiyi müddətdə qonşu İran, Türkiyə rəhbərləri ilə keçirdiyi çoxsaylı görüşlərdə, xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri ilə apardığı söhbətlərdə təkcə Naxçıvanın deyil, həm də Azərbaycanın, onun Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistan tərəfindən təcavüzə məruz qalması ilə bağlı problemləri ön plana çəkir, bütün diplomatik fəaliyyətini bu problemin həllinə yönəldirdi.

Beləliklə, Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu beynəlxalq əlaqələr, qonşu dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların Muxtar Respublikaya maliyyə və humanitar yardımını bölgənin sosial-iqtisadi vəziyyətinə müsbət təsir göstərmiş, onun haqqında dünya ictimaiyyətində obyektiv təsəvvür yaratmağa imkan yaratmış və nəticədə Naxçıvanın ağır imtahanlardan uğurla çıxmasına şərait yaratmışdı.

III FƏSİL

90-Cİ İLLƏRİN SONU – 2000-Cİ İLLƏRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏR

3.1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi inkışafının əsas meylləri

1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycan onu gözləyən fəlakətlərdən, vətəndaş müharibələrindən, torpaqlarımızın bir-birinin ardınca işğal edilməsindən və nəhayət milli dövlətçiliyimizin məhvindən, bir ölkə kimi parçalanmadan xilas oldu.

1993-cü ilin 15 iyunu siyasi tariximizə Xilas günü, Milli Qurtuluş günü kimi daxil oldu. Ölkəmizin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrində əsaslı dönüş yarandı. Hakimiyyətsizlik, dağıdıcılıq mərhələsi quruculuq mərhələsi ilə əvəz olundu. Bu vaxtdan etibarən Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik tarixinin (1991-2005) ikinci dövrü (1993-1995) başlandı. Bu dövr müstəqilliyin daha da möhkəmləndirilməsi, daxili irticanın, dövlət çevrilişi cəhdlərinin aradan qaldırılması, Azərbaycanın suverenliyinin və bütövlüyünün bərpa olunması istiqamətində mühüm addımların atılması ilə xarakterikdir. Milli dövlət quruculuğunun üçüncü mərhələsi 1995-ci ilin noyabrında qəbul edilmiş və xalqımız tərəfindən haqlı olaraq, «Heydər Əliyev Konstitusiyası» adlandırılan ilk milli konstitusiyamızın qəbulu ilə əlamətdardır. Bundan sonrakı illərdə, ümummillî liderimiz Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanda dövlətçilik möhkəmləndirildi, demokratik prinsiplər bərqərar oldu, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesi uğurla, sürətlə həyata keçirildi. Bu illərdə və sonrakı dövrdə də daxili və xarici siyasətdə uğurlu nəticələr əldə olundu, müvəffəqiyyətlər qazanıldı (36, 63-69).

1993-cü ilin iyunu Naxçıvan Muxtar Respublikasının müasir siyasi tarixində də dönüş nöqtəsi, yeni tarixi mərhələnin başlanğıcı oldu. Bu dövr Naxçıvan MR-in yenedən, tamamilə və əbədi olaraq Heydər Əliyev quruculuq xəttinə qayıtdığı dövr, özünün nicat yolunu və inkişaf istiqamətlərini birmənalı şəkildə müəyyənləşdirdiyi tarixi mərhələdir. 1993-cü ildən sonrakı dövrə istər ictimai mühitdə baş verən dəyişikliklərin miqyası, istərsə də sosial-iqtisadi həyatda yaranan sabitləşmə, dönüş və inkişaf baxımından Muxtar Respublikanın həyatında silinməz izlər buraxıb (105, 4).

Lakin Muxtar Respublikanın 1993-cü ildən sonrakı inkişaf yolu heç də hamar olmamış, mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olmuşdur.

Muxtar Respublikanın müasir tarixinin Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik tarixi kimi şərti olaraq iki mərhələyə bölmək olar: 1993-cü ilin iyulundan – 1995-ci ilin dekabrınadək I mərhələ və 1995-ci ilin dekabrından sonrakı II mərhələ.

Xronoloji cəhətdən bu mərhələlər Azərbaycan müstəqil dövlətinin tarixi mərhələləri ilə üst-üstə düşsə də məhiyyət etibarilə onlar bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirilir.

1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyev Azərbaycanda ali hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Muxtar Respublikada ictimai-siyasi vəziyyət sabit qalsa da, idarəçilik sahəsində müəyyən boşluqlar, hakimiyyət orqanları arasında anlaşılmaqlıqlar yaranmağa başlamış, nəticədə bir çox sahələrdə mənfəə hallar baş qaldırmışdı. Bir çox yerlərdə bu səbəbdən özbaşınalıqlar baş alıb getmiş, hərə-mərceliklər çoxalmışdı (79). Heydər Əliyev Naxçıvandan gedəndən sonra burada nizam-intizam pozulmuş, işlər zəifləmişdi. Heydər Əliyevin tövsiyəsi ilə Naxçıvana başçı seçilmiş Namiq Həsənov prezidentin ona göstərdiyi etimadı nəinki doğrultmadı, əksinə, vəzifəyə təyin edildikdən sonra Muxtar Respublikada idarəçilik sahəsində ciddi problemlər yarandı. Respublika rəhbərliyinin, prezidentin söylərinə baxmayaraq, həmin dövrdə Muxtar Respublika inkişaf edə bilmədi (68, 271; 105, 82).

Buna görə də bir müddət keçməmiş N.Həsənov Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı.

1993-1994-cü illərdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə qarşı törədilən qəsdlərdə, respublika prezidentinə qarşı terror aktlarında, dövlət çevrilişi cəhdlərində çox təəssüf ki, bir neçə nəfər naxçıvanlı da iştirak etmişlər. Lakin hüquq-mühafizə orqanlarının gərgin fəaliyyəti nəticəsində onlar işfə edilmiş, layiqli cəzalarına çatmışdılar (120, 47).

Həmin dövrdə Muxtar Respublikada ictimai-siyasi vəziyyət ümumən sabit olsa da, burada fəaliyyət göstərən bir sıra siyasi qüvvələr, o cümlədən AXC-nin yerli şöbələri vəziyyəti gərginləşdirmək, sabitliyi pozmaq cəhdlərindən əl çəkmirdilər. Azərbaycan Prezidentinin əhalidə olan qanunsuz silahların təhvil verilməsi barədə fərmanından sonra da AXC nümayəndələri silahları təhvil verməkdən imtina edir, silahlı dəstələr saxlamaqda davam edirdilər. Lakin Muxtar Respublikanın güc nazirlikləri tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlar nəticəsində 1994-1996-cı illərdə onlardan 901 avtomat, 49 pulemyot, 63 qumbaraatan, 1418 mərmə, 642 mina, 951681 patron müsadirə edildi (120, 62).

Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar edilməsində Muxtar Respublikanın Ordubad rayonunda cəbhə hakimiyyəti dövründən miras qalmış şəraitin aradan qaldırılması mühüm rol oynadı. Təcrübəsiz, səriştəsiz AXC üzvlərindən ibarət olan Ordubad rayon rəhbərliyinin apardığı yarıtılmaz siyasət rayon əhalisi arasında ciddi narazılıq yaratmış, ordubadlılar dəfələrlə Muxtar Respublika və ölkə rəhbərliyindən rayonda baş verən qanunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün təsirli tədbirlər görməyi tələb edirdilər. Rayonda qayda-qanun yaradılmasına mane olan amillərdən biri də Azərbaycanın keçmiş prezidenti Ə.Əliyevin 1993-cü ilin iyununda öz vəzifəsini tərk edərək doğma kəndi Ordubadın Kələki kəndində yaşaması idi. Prezident Heydər Əliyevə qarşı sui-qəsd planlarının hazırlanıb həyata keçirilməsində Kələkidə onun yanında gizlənmmiş adamlar da bilavasitə iştirak etmişdi.

Ordubad rayonunda faktik olaraq prezident hakimiyyəti tətbiq olunmamışdı. Heydər Əliyev Naxçıvandan gedəndən sonra da müəyyən pozucu qüvvələr burada müxtəlif təxribatlar törədir, əhalini mənəvi təqiblərə məruz qoyurdular.

Təbii ki, belə qeyri-normal şərait uzun müddət davam edə bilməzdi.

Həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində Konstitusiyaya uyğun olaraq Ordubad rayonunda hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Prezident Heydər Əliyev tərəfindən rayona yeni rəhbər – icra hakimiyyətinin başçısı təyin edildi. Bununla da rayonda həyat tədricən öz axarına düşməyə başladı.

Naxçıvan MR-in müasir inkişaf yoluna nəzər saldıqda 1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycanın yeni Konstitusiyasının qəbulunu və demokratik əsaslarla keçirilmiş parlament seçkilərini xüsusi qeyd etməliyik.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası ölkədə başlanan quruculuq tədbirlərinə, siyasi və iqtisadi sistemin dəyişdirilməsinə sanballı hüquqi baza yaratmış, müstəqil dövlətçiliyin gələcək inkişafını əsaslandırmış, Naxçıvan MR-ə isə Azərbaycanın tərkibində Muxtar Dövlət statusu vermişdir (106, 10).

Əgər 1921-ci ildə bağlanmış Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvanın tarixi-hüquqi statusunu müəyyənləşdirmişsə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə Naxçıvanın statusu ali hüquqi qüvvəyə qaldırılmışdır. Həmin Konstitusiyanın 8-ci fəslə «Naxçıvan Muxtar Respublikası» adlanır (13, 123-124). Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması barədə müddəanın Muxtar Respublikanın statusunu müəyyən edən maddəyə daxil edilməsi çox mühümdür və dünya təcrübəsinə tam uyğundur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, qanunları, Prezidentin fərmanları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Naxçıvan MR-in ərazisində məcburidir. Bu da təbii qəbul edilməlidir. Konstitusiyanın 7-ci maddəsinə görə Azərbaycan unitar dövlətdir, ölkənin bütün

ərəzində Azərbaycan dövlətinin Konstitusiyası ali və bir-başə hüquqi qüvvəyə malikdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyətinin davamıdır. Naxçıvan Konstitusiyası və qanunları müvafiq olaraq Azərbaycan Konstitusiyası və qanunlarına, icra hakimiyyətinin normativ hüquqi aktları Azərbaycan Respublikasının müvafiq aktlarına zidd olmamalıdır (13. maddə. 134).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi xüsusiyyətləri, Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Muxtar Respublikanın ümumi sərhəddinin olmaması bu bölgə üçün Muxtar idarəetmə sisteminin təsis olunmasını zəruri etmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının muxtar dövlət quruluşu bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşundan fərqlənir. Azərbaycan Respublikası prezidentli respublikadırsa, Naxçıvan Muxtar Respublikada dövlət idarəetməsi parlament hakimiyyəti üsulu ilə həyata keçirilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Parlamentinin - Ali Məclisinin Sədri Naxçıvan Muxtar Respublikası ali vəzifəli şəxsidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti Ali Məclisi tərəfindən formalaşdırılır və onun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Azərbaycan Konstitusiyası və qanunları ilə onun səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərin həllində, Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyası, qanunları və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları ilə onun səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərin həllində, Naxçıvan Muxtar Respublikası məhkəmələri isə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə onların səlahiyyətlərinə aid məsələlərin həllində müstəqildirlər.

12 noyabr 1995-ci il Naxçıvan üçün həm də onunla əlamətdar oldu ki, həmin gün Naxçıvan Muxtar Respublikanın qanunverici orqanına - Ali Məclisinə də seçkilər keçirilmiş, deputat yerlərinin əksəriyyəti tutulmuşdu. Seçkilərdə YAP seçicilərin etimadını qazanaraq, Ali Məclisdəki 45 deputat yerlərinin əksəriyyətini qazanmışdı.

1995-ci il dekabrın 16-da Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin yeni tərkibli ilk iclasında 45 birmandatlı seçki dairəsindən seçilmiş 41 deputatın mandatı təsdiq edilmiş, Muxtar Respublikanın ali vəzifəli şəxsi - Ali Məclisin Sədri seçilmişdi. 36 yaşlı deputat, Naxçıvan Muxtar Respublikası Baş nazirinin xarici iqtisadi əlaqələr üzrə birinci müavini Vasif Yusif oğlu Talibova Ali Məclis yekdilliklə etimad göstərərək bu mötəbər vəzifəyə seçmişdilər (79).

Bu vəzifəyə seçilərkən deputat həmkarları Vasif Talibovun gənc olduğunu, tükənməz enerjiyə, qüvvə və s. bacarığa malik olduğunu, təşkilatçılıq istedadını, əhali arasında nüfuzlu siyasətçi kimi tanındığını və b. mühüm keyfiyyətlərini nəzərə almışdılar. Parlament seçkilərində iştirak edənlər arasında o, yeganə şəxs olmuşdu ki, öz namizədliyini həm Azərbaycan parlamentinə, həm də Naxçıvan parlamentinə irəli sürmüş və yekdilliklə qalib gəlmişdi.

Ən başlıcası isə Naxçıvanda onun qədər Heydər Əliyev məktəbini keçən, müdavimi olan şəxs olmayıb. Ümummilli liderimiz Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri işləyərkən Vasif Talibov onun baş köməkçisi kimi bütün xarici səfərlərin, apardığı danışıqların iştirakçısı olmuş, diplomatiya sərəştəsinə yiyələnmişdir. Baş nazirin xarici iqtisadi əlaqələr üzrə I müavini işlədiyi müddətdə Vasif Talibovun idarəçilik sahəsində qadın olduğu keyfiyyətlər, qazandığı təcrübə özünü daha parlaq göstərmişdi (76, 11-13).

Onun Ali Məclisə Sədr seçilməsi təkcə Ali Məclisin deputatlar tərəfindən deyil, Muxtar Respublika əhalisi tərəfindən də rəğbətlə qarşılanmışdı. Naxçıvanlılar əmin idilər ki, bölgənin ağır şəraitində onu idarə etməyə qadın yeganə şəxs Vasif Talibovdur.

Həç şübhəsiz Vasif Talibovun bu məsul vəzifəyə seçilməsi həm də Azərbaycan prezidentini Heydər Əliyevin ona göstərdiyi böyük etimadın və inamın sayəsində baş vermişdi.

Vasif Talibov Naxçıvanın ali rəhbəri seçildikdən sonra qısa müddət ərzində Muxtar Respublikanın həyatının bütün sahələrində əsl canlanma müşahidə olunmağa baş-

landı. İctimai-siyasi mühit sağlamlaşdırıldı. Quruculuq və abadlıq işləri geniş vüsət aldı. Bütün bunlar Ali Məclis Sədrinin coşğun fəaliyyətinin nəticəsi idi. Sonralar 1999-cu ilin oktyabrında Muxtar Respublikanın 75 illiyi ilə əlaqədar Naxçıvanda keçirilən yubiley şənliklərində iştirak edən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev bu barədə danışarkən qeyd etmişdi: «Mən məmnuniyyətlə demək istərdim ki, son dörd il içərisində (1995-1999-cu illər – M.M.) Naxçıvanda işlər lazımı səviyyədə gedir. Vasif Talibovu bu vəzifəyə seçəndə mən onun çox xüsusiyyətlərini bildirdim. Amma o, çox gənə idi. Daxilən bir az fikirləşirdim ki, gəncliyinə görə bəlkə də ağır, çətin olar. Ancaq bu dörd il müddətində o sübut etdi ki, vətəninə, millətinə, xalqına sədaqətli olan adam yaşından asılı olmayaraq böyük işlər də görə bilər... Məni ən çox sevindirən... Naxçıvanda yaranmış sağlam ictimai-siyasi mühitdir» (68, 271-272). Daha sonra Heydər Əliyev Naxçıvanda quruculuq və abadlıq sahəsində görülən işləri nəzərdə tutaraq bütün bunların Vasif Talibovun rəhbərliyi altında naxçıvanlıların birgə fəaliyyətinin nəticəsi olduğunu qeyd etmişdi (68, 272).

1995-ci il seçkilərindən sonra Naxçıvanda hakimiyyət strukturlarının yenidən formalaşması və təşkilatlanması prosesi uğurla həyata keçirilməyə başlamışdı. Qısa müddət ərzində yaradılan işgüzar mühit və sağlam iş şəraiti, bütün sahələrdə mütərəqqi dəyişikliklər əhalinin hakimiyyət orqanlarına inamını və etimadını artırmışdı.

Muxtar Respublikanın ictimai-siyasi mühitində baş verən dəyişikliklər, sabitləşmə birinci növbədə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin o zaman Azərbaycanda həyata keçirdiyi mütərəqqi islahatların tərkib hissəsi və mantiqi davamı olmaqla yanaşı, onun 1990-1993-cü illərdə siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə işləyib hazırladığı Muxtar Respublikanın uzun müddətə hesablanmış inkişaf proqramına dönmədən əməl edilməsinin, onun icrasının uğurla həyata keçirilməsinin nəticəsi idi.

Heydər Əliyev Azərbaycan prezidenti seçildikdən sonra da Naxçıvana qayığımsı, diqqətini azaltmamış, blokada

şəraitində yaşayan bölgənin sosial, iqtisadi problemlərinin həlli üçün bütün imkanlardan istifadə etməyə çalışmışdı. Prezidentlik fəaliyyəti dövründə Heydər Əliyev dörd dəfə (1996, 1999, 2002-ci ildə isə iki dəfə – M.M.) Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfər etmiş, Muxtar Respublikada keçirilən ümumdövlət əhəmiyyətli tədbirlərdə iştirak etmiş, bölgənin problemlərinin operativ həlli məqsədi ilə müşavirələr, görüşlər keçirmişdi.

Azərbaycan prezidenti kimi Heydər Əliyev Naxçıvana ilk səfərini obyektiv səbəblərə görə yalnız üç il sonra – 1996-cı ilin oktyabrın 29-31-i həyata keçirə bilmişdi. Həmin səfər müddətində o, H.Cavidin məqbərəsinin açılışında iştirak etmiş, blokada şəraitində Muxtar Respublikanın sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı, ordu quruluşu sahəsində həyata keçirilən tədbirlərlə tanış olmaq imkanı əldə etmişdi.

Prezident şəxsən özü Naxçıvanın yeni rəhbərliyi tərəfindən bir il ərzində Muxtar Respublikada həyata keçirilmiş müsbət dəyişikliklərin şahidi olmuş, onları yüksək qiymətləndirmişdi. O, Ali Məclisin deputatları qarşısında çıxış edərkən vurğulamışdı ki, Azərbaycan Konstitusiyası qəbul edildəndən, Naxçıvanda seçkilər keçiriləndən, Ali Məclis təşkil olunandan sonra Muxtar Respublikada işlər normal vəziyyətdədir. Görürəm ki, artıq siz birləşmisiniz, bir yolla gedirsiniz və qısa müddətdə Naxçıvanda çox işlər görülüb-dür... Çox məmnunam ki, Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda yenə də Naxçıvan dayaqdır... Əminəm ki, bundan sonra da dayaq olacaqdır (120, 82).

Prezident Naxçıvanda olarkən onu, eləcə də bütün naxçıvanlıları narahat edən bir məsələni də diqqətə gətirmişdi. Bu, bəzi adamların, xüsusilə Bakıda yaşayan ayrı-ayrı naxçıvanlıların özlərinə xüsusi, müstəsna hüquqlu şəxs kimi baxmaları, qanunu pozmaları, beləliklə də naxçıvanlıların adını ləkələmələri ilə bağlı idi. Naxçıvanın ağır günlərində bu bölgəyə heç bir köməyi olmayan insanlar indi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycan miqyasında göstərdiyi xidmətlərdən və o cümlədən Azərbaycan Prezidentinin adından sui-istifadə etməyə çalışır, bu torpağın, Azərbaycan

prezidentinin adını ləkələyirdilər. Belə halları xalqa, vətəna qarşı xəyanət adlandıran Prezident, onların qarşısının alınmasını tələb etmiş və qeyd etmişdi ki, Azərbaycan Respublikasında hər bir vətəndaş eyni hüquqa malikdir. Heç kim keçmiş xidmətlərinə, vəzifəsinə, doğulduğu yerə, yaxud başqa səbəblərə görə müstəsna hüquqa malik deyil, ola da bilməz... Ona görə də mən istərdim ki, siz də, o cümlədən Naxçıvandan kənarında yaşayan naxçıvanlılar da naxçıvanlı adını şərəflə daşıyasınız (120, 48-49, 84).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyasının hazırlanması və qəbulu Muxtar Respublikada demokratik prinsiplərin daha da geniş tətbiqi, siyasi sistemin təkmilləşdirilməsi üçün hüquqi baza yaratmış oldu.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 23 noyabr 1995-ci il tarixli 16-1№-li qərarı ilə Muxtar Respublikanın yeni Konstitusiya layihəsinin hazırlanması üçün komissiya yaradılmış, həmin komissiya Konstitusiya layihəsini qısa müddətdə hazırlayaraq Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan Dövlət Komissiyasına təqdim etmişdi.

Muxtar Respublikanın yeni Konstitusiya layihəsi komissiyada dörd dəfə müzakirə edilmiş, ekspertiza üçün bir sıra beynəlxalq qurumlara, o cümlədən Avropa Şurasının Venetsiya Komissiyasına göndərilmişdi. Beynəlxalq ekspertlərin rəylərində Konstitusiya layihəsinin demokratik prinsiplərə və beynəlxalq təcrübəyə tam cavab verdiyi qeyd edilmişdi.

1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Komissiyasının iclasında Muxtar Respublikanın Konstitusiya layihəsi bir daha geniş müzakirə edilmişdi. İclasda Prezident Heydər Əliyev Naxçıvan MR Konstitusiya quruculuğu ilə bağlı geniş nitq söylədi. O qeyd etdi ki, Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, onu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarıl-

ması üçün ona xidmət edən çox böyük amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq (17).

Lakin Azərbaycanın bəzi müxalif siyasi dairələri 1992-1993-cü illərdə olduğu kimi yenidən Naxçıvan MR-in statusu ilə bağlı əsassız iddialar, bu statusu ləğv etməyə çağıran təkliflər irəli sürməyə başladılar. Bir sıra partiyalar bəyanatlar verərək Muxtar Respublikanın yeni konstitusiyaya uyğun gəlmədiyini iddia edirdilər. Naxçıvana muxtar dövlət statusunun verilməsinin müxalifət analitikləri Azərbaycanın unitar dövlət quruluşuna zidd olduğunu göstərir və bu zaman belə bir müddəanı tez-tez təkrarlayırdılar ki, unitar dövlətin tərkibində heç bir muxtar dövlət quruluşu ola bilməz. Lakin bir sıra unitar dövlətlərin (Finlandiya, İtaliya, İspaniya, Çin, Gürcüstan, Danimarka və s.) inzibati-ərazi quruluşu bu müddəanın tamamilə əsassız olduğunu sübut edir.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun beynəlxalq müqavilələrə əsaslandığını unudan müxalifətlərin digər arqumenti isə Dağlıq Qarabağın da gələcəkdə müvafiq xüsusi status tələb edəcəyi ilə bağlı fikirdir. Lakin Azərbaycan rəhbərliyi dəfələrlə bəyan etmişdir ki, Dağlıq Qarabağın statusu yalnız Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyü çərçivəsində öz həllini tapacaqdır. Buna görə də Naxçıvanı Dağlıq Qarabağla müqayisə edib, öz bədnam niyyətlərini həyata keçirmək cəhdi qəbul edilməzdir və Azərbaycanın milli maraqlarına ziddir.

Maraqlıdır ki, Naxçıvanın statusunu ləğv etmək istəyən Azərbaycan müxalifətinin mövqeyi ilə ermənilərin bu bölgəyə dair iddiaları üst-üstə düşürdü. Sonuncular Naxçıvanın Azərbaycan tərkibində muxtariyyət statusunu ləğv etmək və bölgəyə dair ermənilərin «tarixi hüquqlarını» bərpa etmək üçün dəfələrlə beynəlxalq təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırıblar.

Ölkə prezidenti Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi ilə bağlı yaradılmış dövlət komissiyasının iclasındakı nitqində dedi ki «təəssüflər

olsun ki, bizim daxilimizdə də muxalifətə mənsub olan, Naxçıvana muxtariyyət verilməməlidir», «muxtariyyət ləğv olunmalıdır» fikirləri söyləyən bəzi şəxslər, yaxud Naxçıvanın Konstitusiyasının qəbul olunmasına mənfi münasibət göstərənlər istər-istəməz Azərbaycana düşmən mövqeyində duran ermənilərin həmin iddialarına kömək edirlər (52, 1999, 11 fevral).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Konstitusiyaya Komissiyasının sədri Heydər Əliyevin 12 aprel 1998-ci il tarixli 1/248№-li məktubu ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyası layihəsinin son variantı müzakirə edilmək üçün Muxtar Respublikanın Ali Məclisinə göndərildi (132, 1998, 15 aprel).

Konstitusiyaya layihəsi geniş müzakirə üçün 15 aprel 1997-ci il tarixdə «Şərç qapısı» qəzetində dərc edilmiş, Ali Məclisin deputatları və Konstitusiyaya komissiyasının üzvlərinə paylanmışdı. Layihə ilə bağlı komissiyaya, qəzet redaksiyalarına müxtəlif dövlət orqanlarından, ictimai-siyasi qurumlardan, elm və təhsil müəssisələrindən, ayrı-ayrı vətəndaşlardan çoxlu təkliflər daxil olmuşdu.

Konstitusiyaya layihəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeni Konstitusiyasını hazırlayan komissiyanın 23 aprel 1998-ci il tarixli iclasında müzakirə edilərək Ali Məclisin sessiyasına təqdim edilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir.

28 aprel 1998-ci ildə keçirilmiş Ali Məclisin sessiyası Konstitusiyaya layihəsini qəbul edərək təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə göndərmişdi. 30 iyun 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeni Konstitusiyasını geniş müzakirə edərək birinci oxunuşda qəbul etdi. 6 ay keçəndən sonra, 29 dekabr 1998-ci ildə Konstitusiyaya layihəsi Milli Məclisdə ikinci oxunuşdan sonra qəbul olundu. 1999-cu il yanvarın 8-də Naxçıvan Konstitusiyası ölkə mətbuatında dərc edildi.

Beləliklə, təqribən üç il aparılan gərgin işin nəticəsi olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeni Konstitusiyası

hazırlanmış, qəbul edilmiş və təsdiq olunmuşdu. Konstitusiyaya qəbul olunarkən Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması; haqq-adaletə, qanuna əsaslanaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək, güzəranını yaxşılaşdırmaq; Naxçıvan Muxtar Respublikasında Konstitusiyaya çərçivəsində demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruluşuna təminat vermək, qanunun aliliyini qorumaq kimi niyyətlər güdülmüşdü (106).

Yeni Konstitusiyaya ilə Naxçıvana guya bütün sahələrdə əlahiddə hüquqların verilməsi barədə cəfəng iddiaların əksinə olaraq Muxtar Respublika Konstitusiyası elə I fəslin I maddəsində təsbit edir ki, Naxçıvan Muxtar Dövləti Azərbaycan Respublikasının tərkibində demokratik, hüquqi, dünyəvi Muxtar Respublikadır, Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusunu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 16 mart 1921-ci il Moskva və 13 oktyabr 1921-ci il Qars beynəlxalq müqavilələri müəyyən edir (106). 11 maddədə isə birbaşa göstərilir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə onun səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərin həllində müstəqildir, Naxçıvan Muxtar Respublikasının mənafeyi ilə bağlı olan bütün digər məsələlər Naxçıvan Muxtar Respublikası tərəfindən həll edilir, o şərtlə ki, bu məsələlərin həlli Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilməyib və Naxçıvan Muxtar Respublikasının səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərin həllində o, Azərbaycan Respublikasının ümumi mənafehləri ilə bağlıdır (106).

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Azərbaycanın və Naxçıvanın Konstitusiyaları Muxtar Respublikanın statusunu yalnız demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan muxtar dövlət quruluşu kimi müəyyənləşdirir. Naxçıvanın muxtariyyəti Azərbaycanın dövlətçiliyinin qorunub saxlanması və inkişafı üçün mühüm amildir.

1999-cu ildə xalqımızın tarixi taleyində mühüm əhəmiyyət daşıyan Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik

yubileyinin qeyd edilməsi bölgənin ictimai-siyasi həyatında böyük hadisəyə çevrildi.

Hələ 27 noyabr 1998-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov Naxçıvanın muxtariyyətinin 75 illiyinin keçirilməsi, bu məqsədlə təşkilat komitəsinin yaradılması haqqında xüsusi fərman vermişdi. Fərmanda Naxçıvanın XX əsrdə keçdiyi siyasi yolun qısa təhlili verilmiş, onun muxtariyyət statusunun əhəmiyyəti qeyd edilmişdi (132, 1998, 28 noyabr).

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının böyük tarixi-siyasi əhəmiyyətini və xalqımızın tarixində özünəməxsus yer tutduğunu nəzərə alaraq, muxtariyyətin 75 illik yubileyinin respublikada geniş qeyd edilməsi, yubiley tədbirlərinin hazırlanıb həyata keçirilməsi üçün Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında 4 fevral 1999-cu ildə fərman imzaladı (98).

Yubiley Dövlət Komissiyasında Azərbaycanın və Naxçıvanın bütün dövlət və ictimai qurumlarının rəhbərləri təmsil olunmuşdular.

Bu tədbirin Azərbaycan üçün böyük ictimai, tarixi, beynəlxalq əhəmiyyətini nəzərə alaraq Prezident Dövlət Komissiyasına sədrliyi öz üzərinə götürmüşdü.

1999-cu il oktyabrın 10-15-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə Naxçıvanda Muxtar Respublikanın yubileyi geniş qeyd edildi. Yubiley tədbirlərində Azərbaycanın və Naxçıvanın dövlət, mədəniyyət, elm, incəsənət xadimləri ilə yanaşı Türkiyə Cümhuriyyətinin və İran İslam Respublikasının yüksək çinli nümayəndə heyətləri, Azərbaycanda akkreditə olunmuş xarici ölkə səfirləri də qatılmışdılar.

Prezident və qonaqlar Naxçıvan şəhərində İranın «Bonyade Möstəzəfan» fondu tərəfindən tikilmiş «Həzrəti Zəhra (s)» məscidinin, Türkiyənin Diyanət İşləri Vəqfi tərəfindən tikilmiş «Kazım Qarabəkir Paşa» məscidinin, NDU-nun yeni tədris korpusunun, Ticarət-Tədris mərkəzinin, Cəlil Məmmədquluzadənin ev-muzeyinin açılışında

iştirak etmiş, Muxtar Respublika Ali Məclisinin deputatları, hərbiçilər, ictimaiyyətin nümayəndələri ilə görüşmüş, kütləvi informasiya vasitələrinə müsahibələr vermişdi (68).

Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəl Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyi münasibəti ilə Azərbaycan Prezidentinə təbrik məktubu göndərmiş, Naxçıvana telefon açaraq onunla danışmışdı (68, 160-161).

Prezident Heydər Əliyev Naxçıvanda mövcud olan ictimai-siyasi mühiti dəyərləndirərək Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin, Nazirlər Kabinetinin, icra orqanlarının işinə yüksək qiymət vermiş, bu işlərin aparılmasında təşkilati və rəhbər rolunu oynayan Vasif Talibovun işini xüsusi vurğulamışdı (68, 275).

2002-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Muxtar Respublikaya iki dəfə səfər etməsi bölgənin siyasi həyatında mühüm hadisə oldu. Prezidentin səfərlər müddətində keçirdiyi görüşlər, bölgənin inkişafı ilə bağlı verdiyi tövsiyə və məsləhətlər, Muxtar Respublika rəhbərliyinin fəaliyyəti haqqında ifadə etdiyi növbəti müsbət dəyərləndirmələr regionun gələcək inkişafına mühüm təsir göstərdi.

Naxçıvanlılar Muxtar Respublika rəhbərliyinin həyata keçirdiyi quruculuq və islahatlar siyasətini daim müdafiə edir, dəstəkləyirdilər. Bunu son dövrlərdə keçirilmiş seçkilərin nəticələri də göstərir. 1999 və 2004-cü il bələdiyyə seçkilərində, xüsusən 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə keçirilmiş seçkilərdə əhali Heydər Əliyev siyasi kursunu Muxtar Respublikada uğurla həyata keçirənləri dəstəklədiyini bir daha sübut etdi. Seçkilər göstərdi ki, Muxtar Respublika əhalisinin mütləq əksəriyyəti 1995-ci ildən bölgədə uğurla aparılan quruculuq və inkişaf tədbirlərinin əsas təşəbbüskarı və rəhbəri olan Ali Məclisin Sədri Vasif Talibovu və onun komandasını müdafiə edir. Məhz buna görə də 2000-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə seçkilərdə yerlərin əksəriyyətini bu komandanın üzvləri tutmuş, Vasif Talibov isə yenidən Ali Məclisin Sədri, Muxtar Respublikanın rəhbəri seçilmişdi. Bu seçkilər həm-

çinin sübut etdi ki, Muxtar Respublikada Heydər Əliyev quruculuq və inkişaf strategiyasının alternativi yoxdur.

Vasif Talibovun yenidən Ali Məclisin Sədri seçilməsi həm də onun göstəricisi oldu ki, naxçıvanlılar onun rəhbərliyi altında regionun ictimai-iqtisadi və siyasi həyatında baş verən müsbət dəyişikliklərin davam etdirilməsini istəyirlər.

Naxçıvanda müxalifətin fəaliyyətsizliyi və xalq tərəfindən dəstəklənməməsinin əsas səbəbi də məhz bundadır. Bu gün Muxtar Respublikada bir çox siyasi partiyaların, əsasən də müxalif siyasi partiyaların yerli şöbələri fəaliyyət göstərsə də, onların Muxtar Respublikanın ictimai-siyasi həyatına təsir imkanları çox aşağı səviyyədədir. Azərbaycanın iqtidar partiyası YAP Naxçıvanda ən mütəşəkkil siyasi təşkilat olmaqla, eyni zamanda həyata keçirilən islahatların əsas aparıcı qüvvəsidir. Bu gün Muxtar Respublikada YAP-ın ön münzərlə üzvü, bütün yaşayış məntəqələrində özəkləri mövcuddur.

Son on ildə Muxtar Respublikada inzibati idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi sahəsində, kadrlar sistemində də bir sıra uğurlu nəticələrə nail olunmuşdur.

Bu gün Muxtar Respublikanın ictimai-siyasi həyatında, dövlətin idarə olunmasında gənclər getdikcə daha fəal iştirak edirlər. Xüsusən Azərbaycan prezidentinin Dövlət Gənclər siyasəti haqqında fərmanından sonra Muxtar Respublikada gənclərin qanunvericilik və icraedici hakimiyyət orqanlarında ən məsul vəzifələrə irəli çəkilməsi, gənc kadrlara etimad və inam göstərilməsi təqdirəlayiq amillərdəndir.

Ali Məclis Sədri fərmanı ilə son dörd-beş il ərzində bir neçə gənc kadr baş nazirin müavini, nazir, komitə sədri, icra hakimiyyətinin başçısı, baş prokuror vəzifələrinə təyin olunublar. Gənclər rəhbər vəzifələrə irəli çəkilərkən ədalət, şəffaflıq prinsiplərinə, irəli çəkilən gənclərin qabiliyyət və bacarığına, peşəkarlığına üstünlük verilir.

Son illərdə Muxtar Respublikanın əldə etdiyi uğurlar da göstərir ki, kadr siyasəti sahəsində aparılan islahatlar,

o cümlədən kadrların yeniləşməsi, gənclərin irəli çəkilməsi tam özünü doğrultmuşdur.

Yeniyyətə və gənclər siyasəti ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərdə ümummilli lider Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi, gənclərdə hərbi vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin aşılınması, elmə, təhsilə marağın artırılması, asudə vaxtlarının səmərəli təşkili, gənclərin ölkədə, o cümlədən Muxtar Respublikada həyata keçirilən islahatlar və proqramların gerçəkləşdirilməsinə səfərbər edilməsi, onların yüksək sosial, mənəvi, fiziki inkişafını təmin edən fəaliyyət sahələrinə istiqamətləndirilməsi ön planda olmuşdur.

Bu gün Muxtar Respublikada 10-dan çox gənclər təşkilatı, ictimai birlik və federasiya fəaliyyət göstərir. 1996-cı ildə gənclər təşkilatlarının Muxtar Respublika üzrə Milli Şurası yaradıldıqdan sonra Azərbaycan və xarici ölkələrin milli və beynəlxalq gənclər təşkilatları ilə əlaqələri möhkəmlənmişdi.

Bu gün ölkəmizin hər yerində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da sosial-iqtisadi həyatın, mənəvi-mədəni mühitin yaxşılaşdırılmasında qadınların roluna, onların cəmiyyətdəki sosial mövqeyinə ciddi əhəmiyyət verilir. Müstəqillik dövründə Muxtar Respublikada qadın hərəkatı daha da genişlənməmişdir. Qadınlarla bağlı dövlət siyasəti beynəlxalq norma və prinsiplər nəzərə alınmaqla Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin tövsiyə və məsləhətlərinə uyğun aparılır. Muxtar Respublikada bütün təbəqələrdən olan qadınların ictimai-siyasi həyata cəlb olunmasında, onların sosial fəallığının artırılmasında 1995-ci ildə yaradılmış Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qadınlar Məclisi mühüm rol oynayır. Hazırda bütün şəhər və rayonlarda Qadınlar Məclisinin yerli təşkilatları fəaliyyət göstərir. Bu gün Naxçıvan qadınlarının səsi dünyanın ən mötəbər qadın məclislərindən eşidilir. Naxçıvan qadınları Pekin Beynəlxalq Qadınlar Konfransında, Şimali Kiprdə «Gəlişən və gedizən dünyada türk dövlətləri qadınlarının problemləri» mövzusunda keçirilən konfransda iştirak etmişlər (132, 1997,

12 mart). Qonşu Türkiyə və İran qadın cəmiyyətləri ilə əlaqələr daha da genişlənməmişdir.

Naxçıvanda qadın hərəkatının inkişafında 1997-ci ilin oktyabrında «Sevil» Qadınlar Məclisinin xətti ilə Naxçıvan şəhərində keçirilmiş «Azərbaycan qadını XXI əsrin astanasında» beynəlxalq konfransı mühüm rol oynadı. Beynəlxalq konfransın blokada şəraitində yaşayan bir bölgədə keçirilməsinin böyük tarixi və siyasi əhəmiyyəti oldu. Konfransda qonşu dövlətlərdən gəlmiş qadınların iştirakı Muxtar Respublika qadınlarının beynəlxalq qadın təşkilatları ilə daha sıx iş birliyinin yaradılmasına təkan verdi (132, 1997, 15 oktyabr). Konfransda Muxtar Respublika qadınlarını düşündürən bir çox problemlər geniş müzakirə edilmiş, qadın hərəkatının inkişafı ilə bağlı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir.

Qadınların sosial fəallığını, ictimai-siyasi həyatda iştirakını artırmaq üçün son vaxtlar onlar idarəetmə strukturlarına daha geniş cəlb olunurlar. MR-də ən yüksək inzi-bati və təsərrüfat vəzifələrində qadınlarımız uğurla fəaliyyət göstərirlər.

Bu istiqamətdə «Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası prezidentinin 6 mart 2000-ci il tarixli fərmanı və qadın siyasəti ilə bağlı digər qəbul edilmiş sənədlər mühüm rol oynamışdı (12).

Bununla belə qadınların Muxtar Respublikanın ictimai-siyasi həyatında iştirakı kişilərlə müqayisədə çox aşağı səviyyədədir. Bunu Muxtar Respublikaya aid statistik göstəricilər və tədqiqatlar da sübut edir (1).

Sosial və siyasi fəallığın ən əsas göstəricilərindən olan seçkilərdə iştirak məsələsində də qadınlarımızın aktivliyi hiss olunmur. Muxtar Respublikada yerli özünüidarə orqanları – bələdiyyələrin tərkibində qadınlarımız çox azdır. Qadınların bu sahədə passivliyini göstərən daha bir fakt: Ali Məclisin 45 üzvündən yalnız 1-i (Nüşabə Əliyeva) qadındır.

Lakin Muxtar Respublika rəhbərliyinin qadın siyasəti ilə bağlı həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlər qadın-

larımızın sosial-mədəni həyatda daha fəal iştirakına ümid yaradır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, ictimai rəyin formalaşmasında kütləvi informasiya vasitələri getdikcə mühüm rol oynamağa başlayırlar. Onların siyasi proseslərə təsiri imkanları artır. 2001-ci ilin martında ölkə başçısı Heydər Əliyevin imzaladığı «Azərbaycan milli mətbuatının yaranmasında 125 illiyi haqqında» fərman və həmin hüquqi sənəddən qaynaqlanan «Naxçıvan Muxtar Respublikasında dövlət mətbuat orqanlarının maddi-texniki vəziyyətini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» Ali Məclisin Sədri Vasif Talıbovun sərəncamı Muxtar Respublikada mətbuatın inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Sərəncamdan sonra Muxtar Respublikanın mətbuat orqanlarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, mətbuat işçilərinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, qəzet və jurnalların keyfiyyətinin artırılması istiqamətində təsirli addımlar atıldı. Naxçıvan şəhərində 2000-ci ilin iyul ayında müasir tipli redaksiya-nəşriyyat kompleksinin açılışı da bölgə mətbuatının inkişafında mühüm mərhələ oldu (77, 14).

Naxçıvanın mətbu orqanları arasında «Şərq qapısı» qəzetinin özünəməxsus yeri vardır. Hazırda bu qəzet Naxçıvan MR Ali Məclisi və Nazirlər Kabinetinin orqanıdır. Bu qəzet Azərbaycanda bəlkə yeganə qəzətdir ki, maliyyə problemləri yoxdur (77, 145). Qəzet həftədə 5 dəfə, 6-8 səhifə həcmində çıxır, 1995-ci ildə «Şərq qapısı» qəzetinin cəmi 54 sayı işıq üzü görmüşdüsə, 2001-ci ildə bu 101-ə çatmış, indi isə bu rəqəm 270-ə bərabərdir. Ali Məclis Sədri və redaksiyasında sərəncamından sonra «Şərq qapısı» qəzeti redaksiyasında 270 milyon manatlıq təmir işləri aparılmış, qəzetin maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsinə isə 120 mln. manat vəsait xərclənmişdir. Naxçıvanın iqtisadi, mədəni, siyasi həyatını onun səhifələrində görmək olar. Əgər əvvəllər bu qəzetin cəmi 450-yə yaxın abunəçisi varsa, bu gün isə 5000 abunəçi var. Qəzet 5605 tirajla çıxır.

Muxtar Respublikada rayon icra hakimiyyətlərinin orqanları olan «Şərrun səsi» (Şərrur), «El həyatı» (Or-

dubad), «Şərqi səhəri» (Babək), «Arazın səsi» (Culfa), «Oğuzun səsi» (Şahbuz), «Oğuz yurdu» (Sədərək) qəzetləri çıxır. 1996-cı ildən Naxçıvan Şəhər İcra Hakimiyyətinin «Nuh yurdu» qəzeti nəşr edilir.

Son dövrlərdə «Naxçıvan» adlı ictimai-siyasi, elmi-publisistik jurnalın, eyni adlı televiziyanın, radionun yaradılması da Muxtar Respublikada kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına göstərilən dövlət qayğısının təzahürüdür.

Ali Məclis Sədrinin sərəncamından sonra KİV-də gedən quruculuq işləri nəşriyyat sahəsini də əhatə etmişdir. Bu dövrdə Naxçıvanda redaksiya-nəşriyyat kompleksi yaradılmış, «Əcəmi» nəşriyyatının poliqrafik imkanları genişlənməmişdir. Naxçıvan teleradiosu üçün yeni studiya avadanlıqları, montaj stolu, yeni nəqliyyat vasitələri alınmış, Naxçıvan teleradiosunun ayrıca kanalla yayımlanması təmin edilmişdir. 2004-cü ilin iyulundan isə Naxçıvanda elmi-publisistik proqramları nümayiş etdirən «Kanal – 35» televiziya müstəqil yayıma başlamışdır (132, 2004, 22 iyul).

2003-cü ilin 15 oktyabrında keçirilmiş prezident seçkilərində də naxçıvanlıların mütləq əksəriyyəti Heydər Əliyev siyasi kursunu müdafiə etdiklərini nümayiş etdirərək Heydər Əliyev dövlətçilik məktəbinin layiqli müdavimi, bu alternativsiz siyasi kursun davamçısı İlham Əliyevə səs verdilər.

Ölkə prezidenti seçildikdən sonra İlham Əliyevin yeritdiyi siyasət, xüsusən Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına yönələn tədbirləri naxçıvanlıların öz seçimlərində yanılmadıqlarını göstərdi. Regionların hərtərəfli inkişafına nail olunması üçün prezidentin 11 fevral 2004-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilən Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişafına da əhəmiyyətli yer ayrılmışdır. Ölkə prezidenti blokada şəraitində olan Muxtar Respublikaya daim himayə və qayğı göstərir. Bunun əsas səbəblərindən birini prezident özü belə qeyd etmişdir: «Naxçıvan Heydər Əliyevin doğma vətənidir. Mənim də qəlbimdə Naxçıvanın xüsusi yeri var və bu yer çox böyükdür.

Bu torpaq mənim də vətənimdir. Mənim övladlarımla da vətənidir» (113).

Prezidentin sərəncamı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik yubileyi də Azərbaycanda geniş qeyd edildi. 2004-cü il mayın 14-də Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illiyinə həsr olunmuş tontənəli mərasimdə iştirak etmiş və geniş nitq söyləmişdir. Dövlət başçısı bölgənin bugünkü inkişaf səviyyəsinə çatmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin xidmətlərini vurğulamış, bu siyasətin gələcəkdə də davam etdiriləcəyini bildirmişdi. Sonrakı günlərdə keçirilən sosial obyektlərin açılış mərasimlərində Azərbaycan prezidenti son illərdə Muxtar Respublikanın sosial-iqtisadi, mədəni tərəqqisində əldə olunmuş uğurları, Muxtar Respublika rəhbərliyinin bu sahədəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdi: «Çox xoşbəxtəm, çox seviniyəm ki, Azərbaycanın qədim torpağı olan Naxçıvan yaşayır, inkişaf edir. Burada yeni mədəniyyət ocaqları, səhiyyə ocaqları, insanlara xidmət edəcək müəssisələr yaradılır... Mən bu fürsətdən istifadə edib Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun fəaliyyətini xüsusi ilə qeyd etmək istəyirəm. Onun yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində burada böyük işlər görüldüür».

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının təqribən onillik ictimai-siyasi tarixinin qısa təhlili aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Bu müddət ərzində Muxtar Respublika rəhbərliyinin həyata keçirdiyi ardıcıl siyasət nəticəsində bölgədə ictimai-siyasi sahədə tam sabitlik əldə edilmiş, bu da regionun sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı üçün əsaslı zəmin və münbit şərait yaratmışdır.

Muxtar Respublikada həyata keçirilən mütərəqqi ictimai-siyasi dəyişikliklər əsası ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və hazırda ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilən Azərbaycanın inkişaf strategiyasının tərkib hissəsidir.

3.2. Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi. Sosial-iqtisadi inkişafın əsas xüsusiyyətləri

Müstəqil dövlətçilik tariximizin son on ili (1995-2005) sosial-iqtisadi inkişaf baxımından Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixində mühüm mərhələ təşkil edir. Ermənistan tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının ağır iqtisadi blokadada saxlanmasına, 1991-ci ildən bütün yerüstü nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrinin kəsilməsinə, istehsalat sahələrinin enerji çatışmazlığı şəraitində fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Muxtar Respublikanın daxili imkanlarından və ehtiyat mənbələrindən səmərəli istifadə olunmuş, 1996-cı ildən başlanan sabitləşdirmə, dönüş və inkişaf konsepsiyası iqtisadi və sosial müstəvidə yüksələn xətlə davam etdirilmiş, iqtisadiyyatda müsbət meyillər daha da möhkəmləndirilmişdir. Bütün bunlar Heydər Əliyevin 1990-1993-cü illərdə siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə işləyib hazırladığı, Muxtar Respublikanın uzun müddətə hesablanmış inkişaf proqramına dönmədən əməl olunmasının nəticəsidir. Sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində 1996-cı ildən başlayaraq həyata keçirilən işlər, iqtisadiyyatın artım tempi Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında gedən quruculuğun, iqtisadi dirçəlişin əyani ifadəsidir (137).

Cənab Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyi gündən zəruri islahatların həyata keçirilməsinə və ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsir göstərən radikal qanunların qəbul edilməsinə rəhbərlik etdi. Aqrar, torpaq, maliyyə-kredit, idarəetmə islahatları ilə bağlı qanun və qərarların, digər normativ hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi yaranmış sosial, iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadı.

Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi istiqamətində xeyli işlər görüldü. Muxtar Respublikada aqrar islahatın həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsinin sabitləşməsi, vergi-bank sisteminin təkmilləşdirilməsi, idarəetmə struktur-

larının islahatı və bir-birini təkrarlayan və işə mane olan tikinti, təmir və yol tikintisi təşkilatlarının birləşdirilməsi kimi iqtisadiyyatın idarə olunması sahəsində islahatların həyata keçirilməsi dövlət vəsaitinə xeyli qənaət olunmasına və dövlət büdcəsinin mədəxil hissəsinin yerinə yetirilməsinə müsbət təsir göstərdi. 1996-1998-ci illərdə Muxtar Respublika büdcəsinin mədəxil hissəsi plandan artıq, məxaric hissəsi isə qənaətlə yerinə yetirildi (23, 82).

İqtisadi artımın ilk şərtləri hələ Muxtar Respublikanın yeni rəhbərliyinin ilk ilində – 1996-cı ildə görünməyə başlamış, son dörd ildə ilk dəfə olaraq taxıl tədarükü planı yerinə yetirilmiş, dövlətə 5893 ton taxıl satılmış, 14 min ton əvəzinə 23 min ton üzüm, 1558 ton əvəzinə 1652 ton tərəvəz, 525 ton əvəzinə 585 ton bostan məhsulları, 20 ton əvəzinə 21 ton barama istehsal edilmişdi. Muxtar Respublikada ilk dəfə olaraq 15 min ton şəkər çuğunduru yetişdirilmişdi ki, bu da yerli əhalinin bu məhsula olan tələbatının 56-60 %-i demək idi (120, 54).

Muxtar Respublikada aparılan ardıcıl və məqsəd-yönlü fəaliyyət nəticəsində artıq 1997-ci ildə iqtisadiyyatda əvvəllər mövcud olmuş geriləmə prosesi dayandırılmış, iqtisadi inkişafda yeni mərhələyə qədəm qoyulmuşdu. Həmin ildə 63 milyard manatlıq sənaye məhsulu istehsal olundu. Naxçıvan tikiş fabrikinin, alt trikotaj paltarları fabrikinin, xalçaçılıq kombinatının, elektrotexnika zavodunun işi bərpa olundu. Muxtar Respublikanın bütün sifarişçi təşkilatlarının xətti ilə 17 mlrd. 860 mln. manatlıq əsas fondlar istifadəyə verildi. 1997-ci ildə ümumi daxili məhsulun əsas hissəsini təşkil edən aqrar sektorda da ilk uğurlar əldə edildi. Həmin ildə bu sahədə əldə edilən nəticələr 1995-ci il səviyyəsindən 80 mlrd. manat, 1996-cı il səviyyəsindən isə 40 mlrd. manat artıq oldu. Həmin ildə istehsal olunan məhsulun 88%-i qeyri-dövlət sektorunun payına düşürdü.

Növbəti, 1998-ci ildə yeni iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə, dövlət büdcəsinin mədəxil və məxaric hissəsinin yerinə yetirilməsinə təsir edən çox vacib tədbirlər görüldü. Nəqliyyatda, aqrar sənayedə lisenziyalaşmanın ya-

radılması, konsulluq və viza xidmətinin təşkili, icarə haqqından olan vəsaitlərin büdcəyə daxil olması, bütün vergi ödəmələrinin Muxtar Respublikanın yerli büdcələrinə daxil olması kimi vacib addımların atılması nəticəsində həmin ildə Muxtar Respublika büdcəsinə bütün mənbələrdən 18,3 mlrd manat vəsait daxil oldu ki, bu da proqnozlardan 1,4 mlrd manat, 1997-ci ildəkindən isə 3 mlrd manat çox oldu. Ümumi məhsul istehsalının həcmi 1998-ci ildə 285 mlrd manat təşkil etmişdir ki, bu da 1997-ci ildəkindən 4 mlrd manat artıqdır. Milli Bankın strukturunun tək milləşdirilməsi, maliyyə və iqtisadiyyat nazirliklərinin ştatlarının 27 vahid azaldılmaqla birləşdirilməsi, tikinti şirkətinin, yol şirkətinin dövlət strukturunun xeyli azaldılması, yeni nazirliklərin və komitələrin yaradılması kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi iqtisadi islahatların sürətlənməsinə və iqtisadi inkişafın yeni mərhələyə qədəm qoymasına səbəb oldu.

Muxtar Respublikada ticarət, ictimai iaşə, məişət xidməti obyektlərinin xüsusi mülkiyyətə verilməsi prosesi 1992-ci ildən başlasa da, «1995-1998-ci illərdə mülkiyyətin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı»nın qəbulu və «Azərbaycan Respublikası aqrar islahatlar komissiyası»nın yaradılması ilə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi daha ardıcıl və sistemli xarakter almışdır. Paralel olaraq Muxtar Respublikada mülkiyyətin özəlləşdirilməsinin dövlət proqramı və aqrar islahatlar komissiyası yaradılmış, hər bir rayonda müvafiq komissiyalar təşkil edilmişdi. Nəticədə iki il ərzində, 1996-1998-ci illərdə iqtisadi islahatlar, xüsusən aqrar islahatlar sahəsində əsas işlər görülmüş və islahatların birinci mərhələsi əsasən başa çatdırılmışdır. Aparılan islahatlar nəticəsində özəlləşdirmə prosesinin dərinləşdirilməsi, torpağın onu əkib-becərənin ixtiyarına verilməsi, istehsal və xidmət sahələrində yaranan müsbət meyilləri xeyli möhkəmləndirmiş, sahibkarlığın inkişafına etibarlı zəmin yaratmışdır. 54 min 520 ha torpağın özəlləşdirilməsi ilə aqrar sahədə əmlakın özəlləşdirilməsi 2000-ci ilə qədər başa çatdırılmışdır (105, 10).

«Rentabelli işləyən kolxoz və sovxozların mal-qarasının özəlləşdirilməsi haqqında» Naxçıvan Muxtar Res-

publikası Ali Məclisinin 6 aprel 1992-ci il tarixli qərarı ilə heyvandarlıq sahəsində başlanan özəlləşdirmə də başa çatdırılıb. Nəticədə, 1991-ci ildə Muxtar Respublikada əhalidə və ictimai təsərrüfatda olan qaramalın sayı 60 min 600 baş olduğu halda, 1999-cu ildə 62 min baş (68, 102), 2001-ci ilin əvvəllərində isə 72 min xırdabuynuzlu heyvanların sayı 250 min 400 baş olduğu halda, 1999-cu ildə 406 min baş, 2001-ci ilin əvvəllərində isə 489 min baş təşkil etmişdir (68, 112; 92, 11).

Özəlləşdirmə nəticəsində taxılçılıqda mühüm uğurlar əldə edilmişdir. Bu sahə üzrə Muxtar Respublikada ən yüksək göstərici 1987-ci ildə 28 min ton olmuşdur. 1995-ci ildən bu sahədə dönüş yaranmış, 2001-ci ildə isə taxıl istehsalı 59 minə çatmışdır ki, bu da 1992-ci ildəki nəticədən 2,2 dəfə çoxdur (105, 10). Orta məhsuldarlıq 37 sentner təşkil etmişdir. 1999-cu ildə bu rəqəm 27,2 sentner, 2000-ci ildə isə 35,6 sentner təşkil edirdi. (54, 27).

Aqrar sahədə şəkər çuğunduru istehsalı özünü ən perspektivli sahə kimi göstərmiş, 1992-ci ildə əkininə başlanmış bu məhsulun istehsalı 1994-cü ildə isə 4 min ton, 1995-ci ildə 7 min 951 ton, 2000-ci ildə isə 45 min 400 ton olmuş, məhsul istehsalı 5 ildə 5,7 dəfə artmışdır (105, 10).

1995-ci ilə müqayisədə 2001-ci ildə meyvə istehsalı 143 dəfə, bostan məhsulları istehsalı 97 dəfə, tərəvəz istehsalı 34,5 dəfə, taxıl istehsalı 2,5 dəfə artmışdı (105, 10, 57). Əgər 1991-ci ildə kənd təsərrüfatında istehsal olunan ümumi məhsulun hamısı ictimai sektorun payına düşürdüsə, 2001-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının hamısı əksinə, özəl sektorda istehsal edilmişdir (55, 10).

İslahatların dərinləşdirilməsində özəlləşdirmə prosesi həlledici əhəmiyyətə malikdir. Muxtar Respublikada kiçik özəlləşdirmə artıq 2001-ci ildə başa çatmış, ticarət, iaşə, xidmət obyektləri sahibkarların mülkiyyətinə verilmişdir. 1996-2001-ci ilin 8 ayı ərzində 2349 müəssisə və obyekt özəlləşdirilmiş, onun 28 sənaye, 1156 nəqliyyat vasitələri, 242 ticarət və iaşə, 602 məişət xidməti, 10 tikinti, 10 tikintisi başa çatmamış obyektlər, 300 sair obyektlər olmuşdur (105, 73).

Özəlləşdirmə prosesi başlayandan 31 səhmdar cəmiyyəti yaradılmış, ümumi məhsulda özəl bölmənin payı 85,2%, sənayedə 74%, tikintidə 17%, kənd təsərrüfatında 99,9%, yük və sərnişin daşımada 66% olmuşdur (105, 11).

Muxtar Respublika iqtisadiyyatın sənaye, tikinti, nəqliyyat və energetika bazasının inkişafı və müasirləşdirilməsi 1996-2001-ci illərdə fəaliyyətin üstün istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. 1995-ci ilə nisbətən sənaye istehsalı 2000-ci ildə 1,7 dəfə, tikintidə əsas kapital qoyuluşu 2,5 dəfə, rabitə xidmətlərinin həmi 3,8 dəfə artmışdır (105, 6-7).

1995-2001-ci illərdə Muxtar Respublika rabitəsinin inkişafı yüksələn xətlə getmişdir. Koreya Respublikasının «DEU telekom» şirkəti ilə 1998-ci ildə bağlanmış müqaviləyə əsasən Muxtar Respublikanın yaşayış məntəqələri telefonlaşdırılaraq abonentlər birbaşa beynəlxalq telefon rabitə sistemində çıxış imkanı əldə etmişlər. 35 mindən yuxarı elektron tipli xətt və nömrə, eyni zamanda Muxtar Respublikanın bütün ərazisini əhatə edən mobil telefon şəbəkəsi istifadəyə verilmiş, Azərbaycan televiziya və radio kanallarının peyk rabitəsi ilə MR-ə yayımlanması təmin olunmuş, internetə qoşulmaq imkanı verən Kompüter Təlim - Tədris Mərkəzinin istifadəyə verilməsi ilə Muxtar Respublikanın informasiya şəbəkəsi xeyli genişlənməmişdir (105, 8).

1996-cı ildən sonra Muxtar Respublikanın inkişafının əsas göstəricilərindən biri də tikinti-abadlıq, quruculuq və digər infrastruktur işlərinin ön plana keçirilməsidir. Aparılan tikinti işlərinin əksəriyyətini sosial təyinatlı obyektlər təşkil etmişdir. 5 il ərzində, 1996-2000-ci illərdə MR-də 45 orta ümumtəhsil məktəbi tikilmiş, 18-i əsaslı təmir edilmiş və ortadan qurulmuş 4 uşaq bağçası, 2 musiqi məktəbi, 3 kompüter mərkəzi, 3 nəşriyyat və mətbəə istifadəyə verilmiş, 37 səhiyyə obyekti tikilmiş və əsaslı təmir edilmişdir. Tikilmiş və təmir olunmuş mədəniyyət obyektlərinin sayı bu dövrdə 37-ə çatmış, 20 park və xiyaban təmir olunmuş və ya yeni salınmış, 15 sosial xidmət obyekti, 10 məscid tikilmiş və ya əsaslı bərpa və təmir edilmişdir (105, 76-83). 1991-2001-ci illərdə tikilmiş və bərpa edilmiş sosial obyektlər sırasına

Naxçıvan şəhərində Olimpiya kompleksi və digər idman kompleksləri də daxildir (105,94). On il ərzində (1991-2001) Muxtar Respublika ərazisində 965 paqonometrlik 32 yeni körpü tikilmiş, 956 paqonometrlik 17 körpü əsaslı təmir olunmuş, 196,3 km uzunluğunda avtomobil yolları tikilmiş, bərpa edilmiş və yenidən qurulmuşdur (105, 84-85).

1996-2001-ci illərdə dövlət kapital qoyuluşu və əhalinin şəxsi vəsaiti hesabına Muxtar Respublika üzrə 71,4 min. kvadratmetr yaşayış evi tikilmişdir ki, bunun 9463 mini əhalinin öz şəxsi vəsaiti hesabına olmuşdur (105,7).

Muxtar Respublikada quruculuq işlərinin mühüm istiqaməti sərhəd rayonları və kəndlərin sosial inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Ermənilər tərəfindən dağıdılan Heydərabad qəsəbəsi bərpa edilmiş və rayon mərkəzinə çevrilmiş, Şərurun Havuş, Babək rayonunun Yuxarı Buzqov, Gərməçataq, Ordubad rayonunun Pəzməri sərhəd kəndlərində yeni məktəb binaları tikilmiş, Şahbuz rayonunun sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müvafiq kreditləşdirmə proqramının həyata keçirilməsinə başlanmışdır (105, 7).

Göstərilən dövrdə Muxtar Respublikanın əsas inkişaf göstəricilərindən biri də su təsərrüfatı sahəsinin inkişafı olmuşdur. Belə ki, həmin illər ərzində 75 su təsərrüfat obyektı tikilmiş və ya bərpa olunmuş, 18 subartezian quyusu qazılmışdır (105, 86-89).

Əhalinin sosial problemlərinin həlli, işlə təminatı sahəsində də əməli addımlar atılmağa başlanılmışdır. 5 sənaye müəssisəsinin bərpası sayəsində 2 mindən çox yeni iş yeri açılmışdır. Əhalinin pul gəlirləri, o cümlədən orta aylıq əməkhaqqı və müavinətlər durmadan artmışdır. Əhalinin real gəlirlərinin artmasını belə bir göstərici də sübut edir ki, 1995-ci ildə əhalinin istifadəsində 11 min 760 adəd avtomobil var idisə, 2001-ci ildə şəxsi avtomobillərin sayı 17 mindən çox olmuşdur.

1996-2000-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında müşahidə olunan iqtisadi artım, quruculuq prosesi sonrakı beşillikdə daha geniş vüsət alaraq, yüksələn xətlə davam etmişdir.

İqtisadi və sosial inkişafı xarakterizə edən göstəricilər 2000-ci illə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır. Əgər 2000-ci ildə 430 milyard manatlıq ümumi məhsul istehsal edilmişsə, 2004-cü ildə bu rəqəm 1 trilyon 203 mlrd manata çatmışdır. Ümumi məhsulun 72,4%-i iqtisadiyyatın məhsul istehsal sahələrində, 27,6%-i xidmət sahələrində yaranmışdır. 2003-cü illə müqayisədə məhsul istehsal sahələrində 12,5%, xidmət sahələrində isə 27,3% artım əldə edilmişdir (58, 5).

Əhalinin pul gəlirləri 2000-ci ildə 187 mlrd. manatdan 2003-cü ildə 855 mlrd. manata, 2004-cü ildə isə 7 trilyon 80 mlrd. 473 mln. manata çatıb (58, 53).

2000-ci illə müqayisədə 2003-cü ildə sənaye istehsalı 1,4 dəfə, tikintidə əsaslı kapital qoyuluşu 5,4 dəfə, nəqliyyat xidmətinin həcmi 2,5 dəfə artmışdır (121).

Muxtar Respublika iqtisadiyyatının böyük bir hissəsini kənd təsərrüfatı təşkil edir. İl ərzində istehsal olunan ümumi məhsulun 1/3 hissəsi bu sahənin payına düşür. Əmək qabiliyyətli əhalinin əksər hissəsi kənd təsərrüfatında çalışır. Buna görə də aqrar sahənin inkişafı Muxtar Respublika rəhbərliyinin daim diqqət mərkəzində saxlanılır.

2000-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalı 207 mlrd. manat təşkil etmişdisə, 2003-cü ildə bu göstərici 359 mlrd. manat olmuş və ya 1,7 dəfə artmışdır (121).

Muxtar Respublikada bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə iribuynuzlu mal-qaranın sayı 2004-cü ildə 84089 başa, davarın sayı isə 504583 başa çatmışdır ki, bu da 2003-cü ilin müvafiq göstəricilərindən 3,6% və 6,5 % çoxdur (58, 37). Heyvanların sayında olan artım heyvandarlıq məhsulları istehsalına da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Belə ki, 2003-cü illə müqayisədə 2004-cü ildə ət istehsalı 7,8%, süd istehsalı 5,4%, yumurta istehsalı 5,8%, yun istehsalı 1,9% artmışdır.

2004-cü ildə 21184 hektar əkin sahəsindən 92864 ton taxıl və qarğıdalı məhsulu yığılmışdır ki, bu, 2003-cü illə müqayisədə 14% çoxdur. Muxtar Respublikada 55184 ton tərəvəz məhsulları yığılmışdır (58, 36). Aqrar bölmədə özünəməxsus yeri olan şəkər çuğunduru istehsalı 129 min ton

(2003-cü il) təşkil etmişdir ki, bu, 1995-ci ildəkindən 18,4 dəfə artıqdır. Artıq bu gün Muxtar Respublikada tələbatdan çox meyvə, tərəvəz, bostan, arıçılıq və heyvandarlıq məhsulları istehsal olunur. Lakin blokada ilə əlaqədar onların kənarə aparılmasında və satışında problemlər mövcuddur (3, 2004, 14 may).

Muxtar Respublikanın flora və faunasının qorunması və inkişafı məqsədilə Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu və Ordubad Milli Parkı yaradılmış, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri tərəfindən isə «Yay-qış otlaqlarından səmərəli istifadə olunması və səhrələşmənin qarşısının alınmasına dair Dövlət Proqramı» təsdiq edilmişdir (132, 2004, 29 may).

Muxtar Respublikada həyata keçirilən iqtisadi islahatların başlıca istiqamətlərindən biri dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi və yeni mülkiyyət münasibətlərinin yaradılmasıdır. Özəlləşdirmə prosesi başlayandan 2005-ci il yanvarın 1-dək 3457 kiçik müəssisə və obyekt, o cümlədən 36 sənaye müəssisəsi, 9 tikinti təşkilatı, 12 başa çatdırılmamış tikinti, 61 ticarət, 64 iaşə, 5 kommunal təsərrüfat müəssisəsi, 509 məişət xidməti, 13 yanacaqdoldurma məntəqəsi, 3 nəqliyyat müəssisəsi, 2118 nəqliyyat vasitələri və 627 digər obyekt özəlləşdirilmiş, 46 dövlət müəssisəsi (onlardan 26-sı sənaye müəssisəsidir) səhmdar cəmiyyətə çevrilmişdir (58, 54).

Bu gün Muxtar Respublikada əhalinin 80,1%-i özəl sektorda çalışır, ümumi məhsul istehsalının 86%-i, sənaye istehsalının 54%-i, nəqliyyatda 76%, kənd təsərrüfatında 99,8% bu bölməyə aiddir.

2004-cü ildə 222 kiçik müəssisə və obyekt özəlləşdirilmişdir ki, bunun 6-sı sənaye, 1 ictimai iaşə müəssisəsi, 184 nəqliyyat vasitələridir. Ümumilikdə 01 yanvar 2005-ci ildə özəlləşdirmədən 8 mlrd.208 mln. manat dövlət büdcəsinə daxil olmuşdur.

2000-2004-cü illərdə Azərbaycan MEA Naxçıvan bölməsinin fəaliyyətə başlaması, Beynəlxalq hava limanının istifadəyə verilməsi, Vayxır dərəyaçasının tikintisinin aparılması, Muxtar Respublikada 57 yeni icra nümayəndəliyinin

yaradılması, Ordubad Milli Parkının və Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun təşkili, yeni Kəngərli rayonunun yaradılması hesabına 2285 nəfərə yeni iş yerləri açılmışdır. Özəl bölmənin inkişafı nəticəsində təkcə 2003-cü ildə 500-ə yaxın iş yeri açılmışdır (121).

24 noyabr 2003-cü il tarixdə ölkə prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» fərman və dövlət başçısı tərəfindən təsdiq olunan «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» digər bölgələrlə yanaşı Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial, iqtisadi tərəqqinin, həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi və məşğulluğun təmin edilməsi sahəsində dönüş yaranmasına səbəb olmuşdur.

01 oktyabr 2003-cü il tarixdən 01 yanvar 2005-ci ilədək olan dövrdə Muxtar Respublika üzrə 8349 nəfər işlə təmin olunmuşdur. Yeni açılmış daimi iş yerlərinin 3945-i yeni yaradılmış müəssisə və təşkilatların, 614-ü isə fəaliyyətini bərpa etmiş müəssisə və təşkilatların payına düşür.

Proqramlarda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası ilə tanış olmaq üçün ölkə Prezidenti 2004-cü ilin may və sentyabr aylarında Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfərlər etmişdir. Səfərlər zamanı Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanının, Kompüter tomoqrafiyası kabinetinin, «N» saylı hərbi hissənin, NDU-nun Elektron kitabxana binasının, Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin Təbii Sərvətlər İnstitutu üçün binanın, Əlillərin Bərpa Mərkəzinin, Yeyinti Sənaye Kompleksinin, Heydər Əliyev adına orta məktəbin, Üzgüçülük Mərkəzinin, Mülki Müdafiə Regional Şöbəsinin açılışı olmuşdur. Prezident Muxtar Respublikada aparılan quruculuq işlərini yüksək qiymətləndirərək demişdir ki, sosial-iqtisadi inkişaf Proqramı Naxçıvanda çoxdan həyata keçirilir. Son dövrlərdə Muxtar Respublikada yaradılmış ümumi məhsulun strukturunda tikinti sektorunun xüsusi çəkisi dinamik şəkildə artmaqdadır. İdarəetmə və sosial sahələrdə, o cümlədən elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, kommunal sahələrdə, digər kommunal və xidmət sektorlarında

zəruri infrastrukturun, müasir tələblərə cavab verən iş şəraitinin yaradılması istiqamətində işlər görülür.

Təkcə 2004-cü ildə bütün mənbələr hesabına 400 mlrd. 989 milyon manat həcmində investisiyadan istifadə edilmişdir. 2003-cü illə müqayisədə bu rəqəm 31,4% çoxdur. Bu investisiyaların 353 mlrd. 538 milyon manatı tikinti-quraşdırma işlərində istifadə edilmişdir ki, onların 48%-i istehsal təyinatlı, 52%-i qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisinə yönəldilmişdir. 2000-2005-ci ildə yeni tikilmiş və ya təmir edilmiş obyektlərin sayı artıq 500-ü ötmüşdür. İstifadəyə verilmiş obyektlərin 85%-i sosial xarakterli olmuşdur (57, 8-25, 42-43; 58, 17-34).

Blokada şəraitində fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Muxtar Respublikanın nəqliyyat kommunikasiya sistemi də öz dinamik inkişafı ilə fərqlənir. Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanının açılması, yol nəqliyyatına diqqətin artırılması daşımaların həcminə ciddi təsir göstərmişdir.

2000-2004-cü illərdə rabitə xidmətinin səviyyəsi yüksəldilmiş, teleyayımaların gücləndirilməsi istiqamətində də bir sıra nəzərəcarpacaq işlər görülmüş, yeni telefon xətləri çəkilmişdir (58, 48-49).

Beləliklə, həyata keçirilən islahatların sürətlə davam etdirilməsi, iqtisadiyyatın inkişafında əldə olunmuş müsbət nəticələr sosial sahədə əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur.

Sosial sahədə həyata keçirilən tədbirlər, əhalinin rifah halının yaxşılaşması təbii artıma da öz təsirini göstərmişdir. Müqayisə üçün deyək ki, 2003-cü ildə hər 1000 nəfərə doğulanların sayı 15 idisə, 2004-cü ildə bu rəqəm 15,5 nəfər təşkil etmişdir. Ölüm göstəricisi isə hər min nəfər hesabı ilə 6 nəfərdən 5 nəfərə enmişdir. Bütövlükdə əhalinin sayı 3275 və yaxud 0,9% artmışdır. Müqayisə edilən dövrdə hər min nəfərə keçən ildəki 8 nikaha qarşı 9 nikah bağlanmışdır (58, 72).

Naxçıvan Muxtar Respublikada əsas 1992-ci ildə möhtərəm Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Milli Ordunun

formalaşması prosesi sonrakı dövrlərdə də diqqət mərkəzində saxlanılmış, hərbi hissələrə göstərilən qayğı ilbəl artmışdır. Hərbi-inzibati, təsərrüfat-yardımcı binaları inşa edilmiş, şəxsi heyətin təchizatı məsələləri ilə bağlı problemlər müntəzəm araşdırılır və vaxtında həllini tapır (47, 43-44). C.Naxçıvanski adına hərbi liseyə, daxili qoşunların Naxçıvan alayına, 705 və 2001№-li hərbi hissələrə müxtəlif məqsədlər üçün 2003-cü ildə 3 mlrd. manatdan artıq vəsait köçürülmüş, ərzaq və müxtəlif təyinatlı mədəni-məişət əşyaları hərbi hissələrə yardım edilmişdi (57, 23-24). Muxtar Respublikada sürətlə aparılmaqda olan quruculuq və abadlıq işləri orduda da özünü qabarıq büruzə verir. Naxçıvanda yerləşən hərbi hissələrin hazırlıq vəziyyəti, əsgər və zabıtlərə göstərilən qaygının səviyyəsi daim yüksəlməkdədir. C.Naxçıvanski adına hərbi liseyin yaradılması naxçıvanlıların işıqlı sabaha olan ümidlərini artırır. Həm ümummilli liderimiz Heydər Əliyev, həm də onun siyasi varisi, Prezident İlham Əliyev hər dəfə Naxçıvana gələrkən hərbi hissələrə baş çəkir, ordu quruculuğunun gedişi, Muxtar Respublikanın müdafiəsinin təşkili ilə maraqlanıb, öz tövsiyə və tapşırıqlarını vermişlər. Prezident İlham Əliyev Naxçıvanda əsgər və zabıtlər qarşısında çıxış edərkən də görülən işlərin mahiyyətini açaraq demişdir: heç kəs üçün də sirr deyil ki, Ermənistanın qəsbkar siyasətinin bir istiqaməti də ondan ibarətdir ki, Naxçıvanı işğal etsinlər.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2004-cü ilin mayında Naxçıvanda olarkən, «N» sayılı hərbi hissədə yeni korpusun açılışında iştirak etmiş, şəxsi heyətin qarşısında nitq söyləmişdi. O, Naxçıvanda bu istiqamətdə çox böyük işlər görüldüyünü, hərbi hissələrin Muxtar Respublikanı çox möhkəm qoruduğunu qeyd edərək, Ali Baş Komandan kimi burada aparılan işlərdən razı qaldığını bildirmişdi (10).

Beləliklə, 1995-2005-ci illər Naxçıvan Muxtar Respublikasının həyatına iqtisadi inkişafın daha da sürətləndirilməsi, sosial-mədəni yüksəliş dövrü kimi daxil olub. Bu yüksəliş, tərəqqi ümummilli lider Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının Muxtar Respublika rəhbərliyi tərəfindən

uğurla həyata keçirilməsinin sayəsində baş vermişdir. Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov isə bu amili, ümummilli liderimizin dövlətçilik siyasətinin ana xəttini təşkil edən quruculuq missiyasının ölkəmizin bütün regionlarında olduğu kimi Muxtar Respublikanın həyatında da başlıca hərəkətverici qüvvəyə çevirməli, iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi istiqamətində aparılan səmərəli tədbirlərlə əlaqələndirmişdir (86).

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən genişmiqyaslı tədbirlər nəticəsində bütün ölkəmizin, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının daha qüdrətli inkişafını və vətəndaşlarının layiqli yaşayış səviyyəsini təmin edəcək.

3.3. Naxçıvan Muxtar Respublikasında milli-mənəvi dirçəliş və mədəni inkişaf

Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan mədəniyyətinin doğma qaynaqlara söykənməklə ümumbəşəri dəyərlərə qovuşması üçün əsl mənada münbit şərait yarandı. Son illərdə mədəniyyət sahəsində qazanılmış uğurlar, bütövlükdə mənəvi-mədəni həyatımız belə deməyə əsas verir ki, bu dövr milli tariximizə mədəniyyətimizin təntənəsi kimi daxil olacaqdır.

Azərbaycan mədəniyyəti bu gün özünün böyük həmisə Heydər Əliyevin milli strategiyasının tərkib hissəsi kimi möhtəşəm dövrünü yaşayır. Müstəqillik dövründə tarixi şəxsiyyətlərimizin, milli mədəniyyətimizin görkəmli nümayəndələrinin, habelə ayrı-ayrı milli bayramların və tarixi günlərin qeyd edilməsi ilə bağlı tədbirlər ümummilli liderimizin və onun siyasi kursunun davamçısı İlham Əliyevin imzaladığı fərman və sərəncamlarla keçirilmiş və keçirilir. Bu sənədlərə əsasən görkəmli şəxsiyyətlərimizin adı ilə, tarixi hadisələrlə bağlı yeni küçələr, meydanlar salınır, muzeylər açılır, müxtəlif nəşrlər işıq üzünə görünür, mədəniyyət xadimlərimiz ölkənin ən ali mükafatları ilə təltif edirlər. Azərbaycan

artıq təkcə təbii sərvətləri ilə deyil, həm də öz mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti, şəxsiyyətləri ilə dünya meridianlarına çıxır.

Milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsinə və təbliğinə böyük əhəmiyyət verilir, dövlət dilimizin qorunması, gənliyin milli ruhda böyüməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Azərbaycanda aydın müşahidə olunan milli-mənəvi intibah və dirçəliş meyilləri Naxçıvan Muxtar Respublikasının müasir inkişaf dövründə özünü daha qabarıq göstərir.

Bütün tarix boyu Naxçıvan diyarı Azərbaycanın əsas elm, maarif, mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş, milli mədəniyyətimizin inkişafına layiqli töhfələr vermişdir.

Ölkə rəhbərliyinin gündəlik qayğısı nəticəsində Muxtar Respublikada mənəvi-mədəni dəyərlərimizin qorunması və daha da zənginləşdirilməsinə, əhalinin bu dəyərlərə qovuşmasına çox gözəl imkan yaranmışdır.

Son on ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vəlif Talıbovun məqsədyönlü rəhbərliyi sayəsində qədim diyar yeni inkişaf mərhələsinə çatdırılmış, mədəniyyətin inkişafı diqqət mərkəzində saxlanmış, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına və təbliğinə diqqət artırılmışdır.

Naxçıvanda bu gün mədəniyyətin inkişafına göstərilən qayğı və diqqət Heydər Əliyevin Naxçıvanda yaşayış-ışlədəyi dövrdə Respublikada elmin, təhsilin, mədəniyyətin çiçəklənməsinə göstərdiyi qayğı və diqqətin, sonrakı illərdə onun Muxtar Respublikanın maarif və mədəniyyətinin inkişafına xüsusi himayəsinin məntiqi davamı və tərkib hissəsidir.

Son on ildə bütün Azərbaycan Respublikasında olduğu kimi, Naxçıvan MR-də dövlət üçün strateji əhəmiyyətə malik olan təhsil sistemi Muxtar Respublika rəhbərliyi, xüsusən Ali Məclisin Sədri Vəlif Talıbovun əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun Naxçıvan Muxtar Respublikasında rəhbərlik etdiyi ilk dörd ildə, Muxtar Respublikada 25 məktəb binası, şahmat məktəbi, Naxçıvan Dövlət Universitetinin yeni korpusu tikilib istifadəyə verildi

(68, 255). Sonrakı illərdə də sosial təyinatlı tikintilər arasında məktəb və təhsil ocaqlarının tikintisi əsas yer tutur. 1999-cü ildən sonrakı dövrdə Muxtar Respublikada 10680 yerlik 34 məktəb binası tikilmiş, 11 min yerlik 16 məktəb binası, NDU-nun 2200 yerlik iki tədris korpusu, Müəllimlər İnstitutu, Tibb məktəbi üçün binalar tikilərək və ya əsaslı təmir olunaraq istifadəyə verilmişdir. Həmin ildə 5 uşaq musiqi məktəbi də istifadəyə verilmişdir (3, 2003, 16 may). Təkcə 2004-cü ildə 4632 yerlik məktəb binası tikilmiş, 3632 yerlik 13 orta məktəb binası isə əsaslı və ya cari təmir edilmiş, yənidən qurulmuşdur (58, 69).

Naxçıvan Dövlət Universitetinin sosial idarəetmə və hüquq fakültəsi üçün 600 yerlik yeni tədris korpusunun tikintisi başa çatdırılmışdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2004-cü ilin sentyabr ayında Muxtar Respublikada səfərdə olarkən yeni tikilmiş müasir məktəbin – Naxçıvan şəhərinin Babək məhəlləsində Heydər Əliyev adına 1200 yerlik orta məktəbin açılışında iştirak etmişdir.

Orta məktəblərin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, xüsusən müasir kompyuter texnikası və digər avadanlıqlarla təchiz edilməsinə xüsusi önəm verilir. Muxtar Respublikanın sərhəd kəndlərində müasir tələblərə cavab verən məktəb binalarının tikilməsi diqqətəlayiqdir. Dövlət əhəmiyyətli bu strateji iş indi də davam etdirilir.

Bütün bunlar təhsilin inkişafına öz müsbət təsirini göstərir, Muxtar Respublikada yüksək balla ali təhsil ocaqlarına qəbul olunanların sayı ilbəil artmaqdadır. Əgər 2002-ci ildə qəbul imtahanlarında iştirak etmək üçün ərizə vermiş 1609 nəfərdən 567-si qəbul olunmuşsa, 2003-cü ildə orta məktəbi qurtaran 5872 nəfərdən 2478-i ali məktəbə daxil olmuşdur (57, 54), 2004-cü ildə Muxtar Respublikanın orta məktəblərini bitirmiş 5860 nəfərdən 2888-i qəbul imtahanlarında iştirak etmiş və onlardan 891 nəfər tələbə adına layiq görülmüşdür (58, 69). Bununla belə 2001-ci ilin göstəricilərinə görə Muxtar Respublikanın ümumtəhsil müəssisələrini bitirmiş 5982 nə-

fərin 1063-ü ali məktəbə daxil olmuşdur. Lakin Muxtar Respublikada orta məktəbləri bitirən şagirdlərin bilik səviyyəsi digər bölgələrlə müqayisədə bir qədər aşağıdır və bu Muxtar Respublikanın rəhbərliyini daim narahat edir.

Ötən dövr ərzində Muxtar Respublikada ali təhsilin, elmin inkişafı üçün çox əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün Muxtar Respublika rəhbərliyi ilk növbədə o zaman bölgədə yeganə ali məktəb olan Naxçıvan Dövlət Universitetinin fəaliyyətinin genişləndirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə diqqəti artırmışdır.

1996-cı ildə Universitetə onun keçmiş məzunu fiziologiya elmləri doktoru, professor İ.Həbibbəylinin rektor təyin edilməsi ilə bu təhsil ocağının həyatında yeni inkişaf mərhələsi başlandı. Qısa müddət ərzində professor-müəllim heyəti arasında səmimi münasibətlər yaradıldı. Azərbaycan rəhbərliyinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun gündəlik qayğı və diqqəti sayəsində Universitetin tələbə kontingentinin sayının artırılması, elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi və keyfiyyətin yüksəldilməsi, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi sahəsində uğurlu addımlar atıldı.

1996-cı ildən başlayaraq Universitetdə yeni kafedralar və ixtisaslar təşkil edilmişdir, Universitetin nəzdində «Heydər Əliyev Universiteti»nin yaradılması elmi-ictimai mühitdə yeni hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Universitetdə «Beynəlxalq əlaqələr» şöbəsi yaradılmış, İran və Türkiyədən tələbələr təhsil almağa başlamışdır (61, 20-21). 1996-cı ildə yaradılmış İxtisaslaşdırılmış Müdafiə Şurası bölgədə yeni elmi nəslin formalaşdırılmasına kömək edir. İlk dəfə olaraq 1999-cu ildə keçirilmiş Müdafiə Şurasında universitetin müəllimlərindən-tarix elmləri namizədi İsmayıl Hacıyev və fizika-riyaziyyat elmləri namizədi Zöhrab Vəliyev doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişlər. 1997-ci ildə Universitetin 30 illik yubileyi böyük təntənə ilə qeyd edildi. Bu məqsədlə Ali Məclisin Sədri Vasif Talibov 26 may 1997-ci ildə xüsusi sərəncam vermişdi (132).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev NDU-nun 30 illiyi münasibəti ilə onun kollektivinə göndərdiyi məktubda Universitetin Azərbaycanda elmin, mədəniyyətin, təhsilin inkişafındakı böyük xidmətlərini qeyd etmiş, kollektivə yeni uğurlar arzulamışdır.

Naxçıvan rəhbərliyinin bilavasitə söyləri nəticəsində NDU-nun 1600 yerlik yeni tədris korpusu tikilib istifadəyə verilmiş, 1999-cu il oktyabrın 11-də Heydər Əliyev Naxçıvana səfəri zamanı həmin korpusun açılış mərasimində iştirak etmişdi. O, öz çıxışında qeyd etmişdi ki, Naxçıvan həmişə Azərbaycanın yüksək ziyalı yetişdirən bir diyarı olmuşdur. Naxçıvan Dövlət Universitetinin bu gün mövcud olması Naxçıvanda min illər öncə elmin, mədəniyyətin varlığının məntiqi nəticəsidir (131). Heydər Əliyevin Naxçıvana səfəri ərzində NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 1999-cu il tarixli qərarı ilə Azərbaycanda milli təhsilin, elm və mədəniyyətin inkişafı sahəsində görkəmli xidmətlərinə görə cənab Heydər Əlirza oğlu Əliyevə Universitetin Fəxri doktoru alimlik dərəcəsi verilmişdi. Universitetin yeni korpusunun açılış zamanı rektor İ.Həbibbəyli Fəxri doktor diplomunu və onun akademik geyimini prezidentə təqdim etmişdi. Bu yüksək qiymətə görə Universitetin Elmi Şurasına təşəkkür edən Prezident qeyd etmişdi ki, mən fəxr edirəm ki, bir çox böyük dövlətlərin zəngin tarixə malik olan universitetlərinin fəxri doktoruyam. Ancaq daha çox fəxr edirəm ki, mən Naxçıvan Muxtar Respublikası Y.Məmmədəliyev adına Universitetin doktoruyam (131).

Həmin ildə NDU-nun nəzdində tibb fakültəsi də açılmış və onun üçün yeni bina inşa edilmişdir. Fakültənin nəzdində 40 çarpayılıq xəstəxana da fəaliyyət göstərir. 2003-cü ildə NDU-nun iki professoru (İ.Həbibbəyli və İ.Hacıyev) Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü, 2 professoru (S.Babayev və Z.Vəliyev) müxbir üzvü seçilmişdir. Universitetdə 6 nəfər elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün müdafiə etmişdir. Həmin ildə Universitetdə 2 yeni fakültə, 2 kafedra, 3 yeni ixtisas açılmışdır (131). Hazırda NDU-da 9 fakültə fəaliyyət göstərir və 38 ixtisas üzrə kadr hazırlığı aparılır.

Universitetin beynəlxalq əlaqələri də getdikcə genişlənilir. NDU Türkiyənin Ankara, Ərzurum, Van, Qars, Amerikanın Perdu, Almaniyanın Braunşvayq, İngiltərənin Braytn, Fransanın Paris-8 və Strasburq, İranın Təbriz Universitetləri ilə əlaqə saxlayır. Burada təhsil almaq istəyən qonşu dövlətlərin tələbələrinin də sayı artmaqdadır. Əgər 1995-ci ildə burada 60 nəfər tələbə təhsil alırdısa, 2001-ci ildə onların sayı 400-ə çatmış və ayrıca dekanlıq yaradılmışdır (130, 20-22).

Övvəllər filial kimi fəaliyyət göstərən Naxçıvan Özəl Universiteti 1999-cu ildən müstəqil fəaliyyətə başlamışdır. Bundan əlavə Azərbaycan Prezidentinin 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanı ilə Müəllimlər İnstitutu yaradıldıqdan sonra ölkənin 12 regionunda, o cümlədən Naxçıvanda da institutun filialı fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 2003-cü ildə AMİ-nin Naxçıvan bölməsi müstəqil instituta çevrilmiş, institutun maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmişdir (57, 53). İnstitutda beş ixtisas üzrə: ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası, məktəbəqədər tərbiyənin pedaqogikası və metodikası, pedaqogika və psixologiya, defektologiya, riyaziyyat və informatika üzrə kadrlar hazırlanır.

2002-ci ilin yekunlarına görə Muxtar Respublikada 3 ali, 4 orta ixtisas 253 ümumtəhsil məktəbi, 26 məktəbdənkənar, 100 məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisəsi, 14 uşaq idman və şahmat məktəbi, 6 peşə liseyi və peşə məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. Ümumtəhsil məktəblərində 73 min 900 nəfər şagird, ali və orta ixtisas məktəblərində isə 5 min 585 nəfər təhsil alır. 8 min 636 müəllim ümumtəhsil və tərbiyə müəssisələrində, 654 nəfər professor-müəllim isə ali və orta ixtisas məktəblərində çalışır (56, 46-47).

Naxçıvan Muxtar Respublikasında ali təhsilə olan dövlət qayğısı burada aparılan elmi tədqiqatların kəmiyyətinə və keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. 1992-ci ildən başlayaraq Naxçıvanda Beynəlxalq səviyyəli konfrans və simpoziumların keçirilməsi artıq ənənə halını almışdır. Bu dövr ərzində «Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində iqtisadi əlaqələrin və sərbəst ticarətin təşkil»

(1992), «Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan» (1996), «Naxçıvanda ilk məktəbin yaranması və maarifçilik hərəkatının inkişafı» (1997), «Uluslararası Dədə Qorqud simpoziumu» (1998), «Yaxın tariximizdə Naxçıvan və Qars» (1999), «Naxçıvanda kiçik biznes və sahibkarlığın inkişafı» (2000), «Naxçıvan MR-in təbii ehtiyatları və onlardan istifadənin səmərəli yolları» (2001), «Qars müqaviləsi və Naxçıvan məsələsi» (2001) və b. elmi məclislər təşkil edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında elmin və mədəniyyətin inkişafında Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasının xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Prezident Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci il tarixli xüsusi sərəncamı ilə yaradılmış bu elm ocağı altı elmi-tədqiqat institutundan (Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya; İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat; Təbii Ehtiyatlar; Bioreсурslar institutları; Astrofizika Rəsədxanası və Əlyazmalar fondundan) ibarətdir. 2003-cü ilin yanvarından fəaliyyətə başlayan bölmənin əsas məqsədi həm Naxçıvanda elmi mühitin canlandırılması, buradakı elmi kadrlardan istifadə edilməsi, həm də Naxçıvanın tarixini, arxeologiyasını, ədəbi mühitini, coğrafiyasını, təbii sərvətlərini və bioreсурslarını öyrənməkdən ibarətdir. Dövlətin qayğısı sayəsində bölmənin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş, elmi-tədqiqat institutların strukturları formalaşdırılmışdır. 30 nəfər tədqiqatçı ilə işə başlayan bölmədə hazırda 80-dən çox alim elmi tədqiqatlarla məşğul olur (24). Qısa müddət ərzində Bölmənin Rəyasət Heyəti və ETİ-i üçün 3 bina əsaslı şəkildə yenidən qurularaq istifadəyə verilmiş, 2004-cü il mayın 12-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bölmənin yeni korpusunun açılışında iştirak etmişdir. Prezidentə məlumat verilmişdir ki, yeni korpusda Təbii Ehtiyatlar İnstitutu, Batabat Astrofizika Rəsədxanasının Mərkəzi aparatı və Əlyazmalar Fondu yerləşir. Burada elmi kitabxana, nəşriyyat, arxiv, seysmoloji mərkəz vardır, 8 elmi-tədqiqat laboratoriyası fəaliyyət göstərir. Yeni korpusda 200 nəfərə yaxın əməkdaş çalışacaqdır (86).

Hazırda Naxçıvanda mövcud olan münbit elmi yaradıcılıq mühiti, yüksək ixtisaslı kadr potensialı ümid etməyə

imkan verir ki, yaxın gələcəkdə Naxçıvan Azərbaycanın ikinci elm və təhsil mərkəzinə çevriləcəkdir. Bunu belə bir fakt da sübut edir ki, son on ildə burada 50-yə yaxın elmi əməkdaş doktorluq və namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. onlarla gənc elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olur.

1996-cı ildən başlayaraq Muxtar Respublikada iri-miqyaslı quruculuq və bərpa işləri həyata keçirilir.

Təkcə 1996-2001-ci illərdə Muxtar Respublikada 14 mədəniyyət obyektı, o cümlədən, Naxçıvan şəhərində Xatirə muzeyi, H.Cavidin məqbərəsi (1996), Xalça muzeyi (1997), C.Məmmədquluzadənin ev-muzeyi, Heydər Əliyev muzeyi (1999), «Açıq muzey», B.Kəngərlinin ev-muzeyi (2002), Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyi, Dövlət Rəsm Qalereyası (2000), Dədə Qorqud abidəsi və meydanı (1999), NDU-da Soyqırım abidəsi (2001), Babək Rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi (1999), Sədərək Rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi (2001), Yuxarı Əylis Mədəniyyət evi (1997) yaradılmış, 23 mədəniyyət obyektı isə əsaslı təmir olunmuşdur. Təmir olunan obyektlər sırasına görkəmli şəxslərin ev-muzeyləri, tarixi abidələr, muzeylər, mədəniyyət sarayları daxildir. Həmin dövrdə salınmış və əsaslı təmir edilmiş park və xiyabanlar içərisində bu gün naxçıvanlıların sevimli istirahət yerlərinə çevrilmiş Naxçıvan şəhər Heydər Əliyev adına Uşaq və Gənclər İstirahət Parkı, «Böyük bağ» meydanı, Naxçıvanda və rayon mərkəzlərində Şəhidlər xiyabanı daxildir (105, 80-81).

Adı çəkilən mədəniyyət obyektlərinin bir çoxunun açılışında prezident Heydər Əliyev və İlham Əliyev şəxsən iştirak etmişdilər. Xüsusən 1996-cı ilin oktyabrında Heydər Əliyevin iştirakı ilə təntənəli surətdə açılmış H.Cavid məqbərəsi Naxçıvanın mədəni və memarlıq məktəbi tarixində böyük tarixi hadisə olmuşdur. 1999-cu ildə Naxçıvanda olarkən ümummilli liderimiz 1998-ci il 19 iyun tarixli sərəncamı ilə yaradılmış və əsaslı bərpa olunmuş C.Məmmədquluzadənin ev-muzeyinin açılışında iştirak etmişdir (68, 229-249).

Naxçıvan Muxtar Respublikasında mədəni quruculuq işləri XXI əsrin ilk beş ilində də uğurla davam etdirilmişdir. 2002-ci ildə Naxçıvan şəhərində Bəhrüz Kəngərli muzeyi, «Bazarsu» ətrafındakı yeraltı abidə, Şərurun Cəlil-kənd kəndində C.Məmmədquluzadənin Xatirə muzeyi, Şahbuz Rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi bərpa olunmuşdur (56, 57). Sonrakı illərdə Dünya Bankının ayırdığı vəsait hesabına Muxtar Respublikanın 5 tarixi abidəsi, o cümlədən, Naxçıvan şəhərindəki Mömünə xatun türbəsi, Qarabağlar kəndindəki Qudi xatun türbəsi və Qoşa minarə bərpa olunmuşdur.

2003-2004-cü illərdə Türkiyə Respublikasının Qars şəhərində ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin abidəsi ucaldılmış və onun adına park salınmışdır. C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının binası təmir edilmiş, Naxçıvanda Xalça muzeyində, «Xan evi» tarixi kompleksində, «Şəhidlər xiyabanı»nda, Şərur şəhər mədəniyyət evində, Xanəgah kompleksində, Naxçıvan şəhərindəki «Şərq hamamı»nda, Mömünə xatun türbəsinin ətrafında yenidənqurma işləri aparılmış, Naxçıvan şəhərində «Ana dili» abidəsi ucaldılmışdır. Şərur rayonunda «Bahar» kinoteatrı, Şahbuz rayonunda Şəhidlər abidə kompleksi tikilmiş, Ordubad rayonundakı Y.Məmmədəliyevin ev-muzeyi, Muxtar Respublika M.T.Sidqi adına Kukla Teatrı, Muxtar Respublika Uşaq Kitabxanası və Estetik Tərbiyə Mərkəzinin binaları təmir edilmiş və ya yenidən qurulmuşdur (57, 42-43; 58, 22-33).

Naxçıvan MR-in 80 illik yubileyinin qeyd edilməsi milli-mənəvi dəyərlərimizin, tarixi yaddaşımızın bərpa edilməsinin, elmi və mədəniyyətin himayə olunmasının möhtərəm Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş ənənənin bu gün də davamını təsdiqləyir.

2004-cü ilin mayında Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illiyi ilə bağlı tədbirlərə qatılan İlham Əliyev Naxçıvanda Heydər Əliyev muzeyi ilə tanış olmuş, NDU-nun Elektron kitabxanasının açılışında iştirak etmişdi (3, 2004, 16 may).

Hazırda Naxçıvan mədəniyyəti özünün coşğun dövrünü yaşayır. Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Muxtar Respublika yaradıcılıq təşkilatlarının (Yazıçılar Birliyi, Bəstəkarlar İttifaqı, Rəssamlar İttifaqı, Jurnalistlər birliyi və s.), müstəqillik qazanması, yeni səhnə və musiqi əsərlərinin yazılması və tamaşaya qoyulması, NDU-nun nəzdində Konservatoriyasının açılması və s. bunu əyani sübut edir.

Hazırda Naxçıvan MR-də ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığın inkişafı üçün normal şərait mövcuddur. «Ədəbi», «Qızıldağ», «Qeyrət», «Tusi», «Məktəb» nəşriyyatlarının yaradılması, «Naxçıvan» ictimai-siyasi, elmi-publisistik jurnalının nəşri, «Şərq qapısı» qəzetinin, Naxçıvan dövlət tele-radiosunun imkanlarının genişləndirilməsi, müstəqil «Kanal-35» telekanalının açılması, Naxçıvan teatrında yerli müəlliflərin əsərlərinin səhnəyə qoyulmasına diqqətin artırılması, AMFA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun təşkili sayəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında müstəqillik dövrünün yeni tipli elmi-ədəbi mühiti formalaşmaqdadır (44, 9).

1996-cı ildən başlayaraq Naxçıvandakı nəşriyyatlarda yerli müəlliflərin 100-dən çox elmi, bədii, publisistik kitabları, məcmuələr çapdan çıxmışdır (105, 90-91).

Muxtar Respublikada milli tariximiz, əlamətdar günlərimizlə bağlı olaraq müntəzəm tədbirlər keçirilir, bu tədbirlərdə əhalinin geniş təbəqələri ilə yanaşı Muxtar Respublika rəhbərliyi də yaxından iştirak edir. Son illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 75, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 və 80 illik yubileyi, azərbaycanlıların soyqırımını və Ermənistandan deportasiyası ilə bağlı tədbir və mərasimlərin keçirilməsi buna sübutdur.

Bölgənin tarixinə, keçdiyi inkişaf yoluna, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına həsr olunmuş konfranslar keçirilmiş, müxtəlif kitablar və məcmuələr çap edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təhsil, elm, mədəniyyət sahəsində çalışan ziyalılarının xidmətləri Azərbaycan hökuməti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. 1999-cu il oktyabrın 10-da prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə

bir qrup Naxçıvan ziyahısına Muxtar Respublikanın 75 illiyi ilə əlaqədar yüksək fəxri adlar verilmişdir (104).

Sonrakı illərdə də mədəniyyət, incəsənət xadimləri Xalq rəssamı, Əməkdar rəssam, Xalq artisti, Əməkdar mədəniyyət işçisi fəxri adlarına, Azərbaycan Prezidenti təqadüd və mükafatlarına layiq görülmüş, 2002-ci ildə görkəmli pedaqoq və alim Lətif Hüseynzadə «İstiqlal» ordeni ilə təltif olunmuşdur (56, 57-58).

Ötən dövrlərdə bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına, müxtəlif idman yarışlarının keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. İstifadəyə verilən yeni məktəb binalarının hamısında idman salonu və açıq idman meydançaları sahılır. 2000-2001-ci illərdə Naxçıvan şəhərində «Dinamo» idman cəmiyyətinin bazası, İ.Axundlu adına Muxtar Respublika stadionu əsaslı təmir edilmiş, Şərur rayonunda İdman kompleksi tikilmişdir (105, 86). İlham Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və himayəsi ilə Olimpiya İdman kompleksi, Əl oyunları stadionu və Üzgüçülük mərkəzi Muxtar Respublikada idmanın inkişafına, gənc nəslin sağlam böyüməsinə ən böyük qayğıdır (113).

2002-ci ildə voleybol üzrə Azərbaycan çempionatının zona birinciliyi Naxçıvanda keçirilmişdir. 2003-cü ildə Naxçıvanda dünyanın 30 ölkəsindən gəlmiş 77 gənc şahmatçının iştirakı ilə 20 yaşadək gənclər arasında dünya çempionatının keçirilməsi müstəqil Azərbaycanın idman tarixində ən mühüm hadisələrdən biri olmuşdur (49). Hazırda idmanın bir çox növü üzrə naxçıvanlı idmançılar Azərbaycanın adını şərəflə qoruyurlar.

Bütün bunlar onu göstərir ki, çətin vəziyyətdə blokada şəraitində yaşayan Naxçıvan Muxtar Respublikası uğurla inkişaf edir. Bu inkişaf bütün sahələri əhatə edir. Hazırda ölkə prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən genişmiqyaslı tədbirlər gələcəkdə ölkəmizin, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasının daha sürətli inkişafını və vətəndaşlarının layiqli yaşayış səviyyəsini təmin edəcək.

3.4. Naxçıvan Muxtar Respublikasının beynəlxalq əlaqələrinin inkişafı və genişlənməsi

Heydər Əliyevin ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdırdan sonra ölkəmizin xarici ölkələrlə münasibətində yeni səhifə açıldığı kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici əlaqələrinin inkişafında da yeni mərhələ başlandı. Xüsusən, 1995-ci ilin sonlarında, Vasif Talibovun Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədri seçilməsindən sonra qonşu ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələr genişlənməyə başladı.

Əgər 90-cı illərin I yarısında Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici əlaqələri daha çox qonşu dövlətlərin Muxtar Respublikaya humanitar və digər yardımları formasında inkişaf edirdisə, 1995-ci ildən başlayaraq bu əlaqələr praktik xarakter almış, Naxçıvana xarici investisiyalar daxil olmağa, birgə layihələr həyata keçirilməyə başlanmışdı. Muxtar Respublikada iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xarici əlaqələrin inkişafına da müsbət təsir göstərirdi.

Ən yaxın tərəfdaş olan Türkiyə ilə qarşılıqlı ticarət, istehsal, bank işi, birgə müəssisələrin yaradılması, idxal-ixrac münasibətləri genişləndirdi. Türkiyənin iş adamlarının Naxçıvan iqtisadiyyatına sərmayə qoyuluşu artırdı.

1995-ci ilin payızında o vaxt Muxtar Respublika Baş nazirinin xarici-iqtisadi əlaqələr üzrə I müavini işləyən Vasif Talibovun rəhbərliyi ilə Türkiyənin müvafiq şirkətləri ilə işgüzar əlaqələr öz nəticələrini vermiş, Türkiyənin «Tekel» firması ilə Muxtar Respublikanın Nazirlər Kabineti arasında bağlanmış protokola əsasən emal müəssisələrində mövcud olan 400 min dekalitr susuz spirt hesabı ilə xam və konyak məhsullarının kənara satılması haqqında razılığa gəlinmişdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə Sədr seçildikdən sonra Vasif Talibovun ilk rəsmi səfəri Türkiyəyə oldu. 1996-cı il martın 12-17-də gerçəkləşən bu səfər Muxtar Respublikanın mövcud problemlərin həlli istiqamətində mühüm addım oldu.

Vasif Talibovun səfər müddətində Türkiyənin bütün ali rəhbərliyi – prezident, baş nazir, parlamentin sədri tərə-

fəndən yüksək səviyyədə qəbul edilməsi dost ölkənin Muxtar Respublikaya olan diqqət və qayğısının sübutu idi.

Səfər müddətində qarşılıqlı əlaqələrin konkret istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, Naxçıvana humanitar yardımın gücləndirilməsi, enerji probleminin həlli, şəkər zavodunun tikilməsi barədə razılıq əldə edilmişdi (132, «Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun Türkiyəyə səfəri», 1996, 25 mart).

Ali Məclis Sədri Türkiyənin «Qızıl Ay» cəmiyyətində, XİN-in Qafqaz idarəsində görüşlərdə humanitar yardım imkanları, siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri geniş müzakirə edilmiş, türk iş adamları ilə söhbətlərdə onları Naxçıvan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə sərmayə qoymağa dəvət etmişdi. Türkiyə İş Birliyi İnkişaf Agentliyinin müdiri Umid Arıq, Türk İşçi Bankının müdiri İnal Korukçu ilə görüşlərdə Muxtar Respublikada bank-maliyyə, telekommunikasiya sisteminin inkişafı, sənaye müəssisələrinin tikintisi və b. sahələr üçün maliyyə, texniki yardım göstərilməsi barədə razılıq əldə edilmişdi.

Bu səfərdən sonra türk iş adamlarının Naxçıvana diqqəti artmış, sərmayə qoymaq üçün onların bir çoxu buraya gəlmişdi (139, 1996, 4 may).

Türkiyə ilə iqtisadi əməkdaşlığın ən uğurlu nəticələrindən biri Muxtar Respublikada şəkər çuğunduru istehsalının inkişafı olmuşdur. 1992-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bu qiymətli bitkinin istehsalına başlanmış, həmin il 290 ton məhsul, 1995-ci ildə 7,951 kq, 2000-ci ildə isə 45 min. ton çuğundur tədarük edilmişdir (105). 2003-cü ildə isə rekord miqdarda – 129 min ton məhsul götürülmüşdür (49). Xammal əsasən Türkiyənin Ağrı və İrənin Xoy şəkər zavodlarına göndərilir, əvəzində Muxtar Respublikaya şəkər tozu gətirilmişdi.

Vasif Talibovun Türkiyəyə səfəri zamanı Türkiyə Şəkər Fabrikaları Anonim Şirkətinin baş direktoru Səlahəddin Hunla görüşdə şirkətin Naxçıvanda nümayəndəliyinin açılması barədə razılığa gəlinmişdi (132, 1996, 20 iyul). Hazırda

Muxtar Respublika Azərbaycanda bu gəlirli bitkinin əsas istehsalçısına çevrilmişdir.

Türkiyə ilə genişlənən iqtisadi əlaqələr kənd təsərrüfatının digər sahələrinə də müsbət təsir göstərmişdir. Muxtar Respublika qonşu dövlətdən toxum, mineral gübrə, səpin aqreqatları, sudartan nasoslar, traktor və kombaynlar almışdır.

Muxtar Respublikanın enerji problemlərinin həllində Türkiyə mühüm rol oynayır və ildə 40 meqavat enerji (70 meqavat isə İran) Türkiyə tərəfindən verilir.

1998-ci ildə Türkiyənin müvafiq dövlət orqanları ilə bağlanmış 35 mlrd. manatlıq müqavilə əsasında Alt Trikotaj Paltarları Fabrikinin işi bərpa edilmiş və 500 adam burada işlə təmin edilmişdir.

Qonşu dövlətin «Peç İnterneşnl» şirkəti və Bakıdakı «Gəmiqaya» kiçik müəssisəsi Naxçıvanda uzun illərdən bəri tikintisi yarımçıq qalmış «Təbriz» ticarət mərkəzinin inşasını başa çatdırmış və burada 200 nəfərə yaxın əlil işlə təmin olunmuşdur (16).

Muxtar Respublikanın Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrində əsas yeri hələlik ticarət əlaqələri tutur ki, onun da dövriyyəsi getdikcə artmaqdadır. Muxtar Respublikanın iqtisadiyyatına və əhalinin tələbatına uyğun olaraq ərzaq, sənaye malları, müxtəlif texnika, materiallar idxal edilir, qonşu dövlətə isə əsasən xammal, emal müəssisələrinin məhsulları, neft məhsulları ixrac olunur. Sənaye müəssisələrinin mövcud vəziyyəti, məhsul istehsalının həcmi, onun çeşidi və keyfiyyətli ixracını artırmağa imkan vermirdi. İki tərəf arasında ticarət dövriyyəsində Muxtar Respublikanın mənfəətinə bərabərlik olması məhz bununla izah olunurdu.

Türkiyə-Naxçıvan münasibətlərində ortaya çıxan problemlərin (gömrük, viza, idxal-ixrac və s.) həlli istiqamətində 1999-cu ilin iyununda Türkiyə XİN viza şöbəsinin rəisi Erol Eticioğlu, DİN sərhəd məsələləri idarəsinin rəisi İsmət Tasikan, Xarici Əlaqələr Komitəsinin şöbə müdiri Dərviş Öztürk, İqdir vilayətinin valisi Şəmsəddin Uzun, Türkiyə Sənayesi İş adamları Cəmiyyətinin sədri Camal Yan-

dım daxil olduğu nümayəndə heyətinin səfəri mühüm rol oynadı. Səfər nəticəsində gömrük rejiminin daha da sadələşdirilməsi barədə razılıq əldə olunmuşdur (132, 1999, 13 iyul).

Ötən dövr ərzində qarşılıqlı əlaqələrdə mövcud olan digər problemlər, o cümlədən viza müddətinin artırılması, işçi qüvvəsindən istifadə, Naxçıvanda yetişdirilən kənd təsərrüfatı məhsullarının Türkiyədə satış bazarına çıxarılması, bank əmənlərinin geri qaytarılması, eləcə də Muxtar Respublikaya xarici sərmayənin cəlb edilməsi ilə bağlı güzəştlər, sənaye inteqrasiyası, enerji haqqının ödənilməsi və s. problemlər müntəzəm müzakirə edilmiş və onların bir çoxu öz həllini tapmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Türkiyə ilə əlaqələri Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri kontekstində sonrakı illərdə də yüksələn xətlə inkişaf edirdi. Muxtar Respublikanın dövlət və özəl sektorları ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin rəsmi dairələri və iş adamları arasında işgüzar münasibətlər formalaşmışdır. Bu münasibətlər Azərbaycanla Türkiyə arasında möhkəm iqtisadi, siyasi, tarixi, etnik amillərlə şərtlənən və getdikcə dərinləşən inteqrasiya prosesinin tərkib hissəsidir. Azərbaycan-Türkiyə, habelə Türkiyə-Naxçıvan arasında əldə olunmuş razılaşmalar və sazişlər tərəflər arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin böyük perspektivlərini müəyyən etmişdir.

Heydər Əliyevin 1993-cü ilin yayında yenidən Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışından sonra İran-Azərbaycan əlaqələrində dönüş baş verdi. Heydər Əliyevin İran İslam Respublikasının ali rəhbərləri ilə müntəzəm təmasları, qarşılıqlı səfərlər bu əlaqələrin bərabərhuquqlu əməkdaşlıq səviyyəsinə qalxmasına səbəb oldu. Bunun nəticəsində İran İslam Respublikası Azərbaycan-Ermənistan münasibətində daha obyektiv mövqə tutmağa başladı. İkitərəfli əlaqələrin inkişafında 1993-cü ilin avqustunda İran İslam Respublikası xarici işlər naziri Ə.Ə.Vilayəti ilə Azərbaycan Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyev arasında Bakıda danışıqlar, daha sonra İİR prezidenti Ə.Ə.Haşimi-Rəfsəncaninin 1993-cü ilin 6 oktyabrında Azərbaycana rəsmi səfəri, bu səfər müddətində

iki ölkə arasında əməkdaşlıq haqqında 14 sənəd, protokol və memorandumun imzalanması (3, 1993, 19 oktyabr) mühüm rol oynadı.

Azərbaycan-İran münasibətlərinin yaxşılaşması Naxçıvan-İran əlaqələrinin də inkişafına təkan verdi. Bu istiqamətdə mühüm addım 1994-cü ilin fevralında Naxçıvanda İran İslam Respublikası Baş Konsulluğunun açılması oldu. Açılış mərasimində İran İslam Respublikası xarici işlər nazirinin müavini M.Vaizi, İranın Azərbaycandakı səfəri Naha-vəndiyan, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin rəhbərləri iştirak etmişdilər. Konsulluğun açılışı İran-Naxçıvan iqtisadi, mədəni əlaqələrinin inkişafına, gediş-gəliş, viza məsələlərinin operativ həllinə şərait yaratdı.

Azərbaycan-İran, Naxçıvan-İran əlaqələrinin inkişafına Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin 1994-cü il 28 iyun-2 iyul tarixində qonşu ölkəyə səfəri də mühüm təsir göstərdi. Səfərdə Heydər Əliyevi Naxçıvan Muxtar Respublikası rəhbərliyinin müşayiət etməsi, İranın ali rəhbərliyi ilə Muxtar Respublikanın elektrik, qaz, nəqliyyat, ərzaq problemlərinin müzakirəsi göstərdi ki, Naxçıvanla bağlı məsələlər İran-Azərbaycan münasibətlərinin prioritet istiqamətlərindən biridir.

Ümumiyyətlə, yüksək səviyyədə keçirilən bütün görüşlərdə Muxtar Respublikanın enerji problemi ən çox müzakirə olunan məsələlərdən idi.

1994-cü ildə İranın neft naziri Q.Ağazadə, parlamentin sədri İ.Nuri, sənaye naziri Ə.Nemətzadə Azərbaycanda səfərdə olarkən Naxçıvanın neft, qaz, elektrik təchizatı, o cümlədən Muxtar Respublikaya qaz kəmərinin çəkilməsi, sement zavodunun tikilməsi ilə bağlı bir sıra razılaşmalar əldə edilmişdi (52, 1994, 12 noyabr).

Heydər Əliyevin 1996-cı ilin mayında Məşhəd-Sə-raxs-Təcn dəmiryol xəttinin açılış mərasimində, eləcə də 1997-ci ilin dekabrında Tehrandə İKT-nin zirvə görüşündə iştirakı zamanı İran nümayəndələri ilə görüşlərində bu məsələlərin həllinin tezləşdirilməsi zəruriliyi diqqətə çatdırıl-

mışdı. Bu görüşdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov da iştirak etmişdi.

1996-cı ilin iyununda İran İslam Respublika Xarici İşlər Nazirliyinin dəvəti ilə Vasif Talibov İranda səfərdə olmuş, İran İslam Respublikasının vitse-prezidenti Həbib, xarici işlər naziri Ə.Vilayəti, onun müavini M.Vaizi və digər rəsmi şəxslərlə görüşmüş, İran İslam Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında ikitərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsinə dair niyyət protokolu imzalanmışdı. Səfər zamanı Xoy-Naxçıvan qaz kəmərinin çəkilməsi, Naxçıvana verilən elektrik enerjisinin həcminin artırılması, İran ərazisindən yüklərin daşınması məqsədi ilə tranzit keçidin sadələşdirilməsi və s. məsələlər müzakirə edilmişdi (132, 1996, 15 iyul).

Naxçıvan tərəfinin təkidi ilə protokola Naxçıvan-Mərənd-Təbriz və əks istiqamətdə qatarların fəaliyyətə başlaması barədə maddə də salınmışdı. Qatarın işə düşməsi üçün bütün təşkilati, texniki işlər görülmüşdü (132, 1996, 17 avqust).

Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev 1996-cı ilin oktyabrında Naxçıvanda səfərdə olarkən İranın baş naziri ilə Naxçıvanın iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün konkret tədbirlər planı müəyyənləşdirmişdi.

1997-ci il fevralın 9-da Naxçıvan-Təbriz qatırı fəaliyyətə başladı. Qatarın ilk sərnişinləri Muxtar Respublikanın rəhbərləri oldular (132, 1997, 11 fevral).

Qatarın işə düşməsi ikitərəfli iqtisadi və humanitar əlaqələrin daha da genişləndirilməsi üçün şərait yaratmış, adamların gediş-gəlişi asanlaşmışdı.

1996-cı il iyul protokolunun bir sıra maddələri qısa müddətdə yerinə yetirilmiş, tərəflər arasında keçid rejimi sadələşdirilmiş, Muxtar Respublikanın əhalisinə pasport verilməsi İranın baş konsulluğu tərəfindən təmin edilmiş, sərhədyanı müştərək bazarların fəaliyyəti genişləndirilmiş, Muxtar Respublikaya elektrik enerjisi 10 meqavat artırılmışdı.

Lakin Naxçıvan-İran iqtisadi münasibətlərində bir sıra həll olunmamış məsələlər qalırdı. Bu məsələlər Vasif

Talıbovun 1997-ci ilin fevralında İİR-ə işgüzar səfərində İran rəsmiləri - prezident Ə.Ə. Haşimi-Rəfsəncani, parlamentin sədri İ. Nuri, xarici işlər naziri Ə. Ə. Vilayəti, neft naziri Ağazadə, xarici işlər nazirinin müavini Mürsəli, koordinasiya naziri Şəfai ilə müzakirə edilmiş, bir sıra razılaşmalar əldə edilmişdi.

Səfərin sonunda Ali Məclisin Sədri Vasif Talıbov və İran İslam Respublikası xarici işlər nazirinin müavini M. Vəzi arasında əməkdaşlıq haqqında protokol imzalanmışdı (132, 1997, 22 fevral).

Ötən dövr ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin İran İslam Respublikasının parlamenti, Vilayət Ali Şuraları arasında əlaqələr də formalaşmış və inkişaf etmişdi. Qarşılıqlı səfərlər, dövlətlərarası müştərək komissiyalarda deputatların iştirakı müntəzəm xarakter daşıyırdı.

Muxtar Respublikanın İran İslam Respublikası şimal əyalətləri ilə əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu əyalətlər arasında Şərqi Azərbaycanın Muxtar Respublika ilə əlaqələrinin xüsusi rolu var idi (52, 1999, 30 iyul). İki tərəf arasında əməkdaşlıq haqqında bir neçə müqavilə bağlanmış, onların bir çox müddəaları yerinə yetirilmişdi.

1997-1999-cu illərdə Ali Məclisin Sədri iki dəfə Təbrizə səfər etmiş, Şərqi Azərbaycan ostandarı isə Naxçıvanda olmuşdu. Ötən dövr ərzində Culfa gömrükxanasının iş rejimi 24 saata qədər uzadılmış, sərhəd bazarının fəaliyyəti genişlənmiş və digər işlər görülmüşdü (52, 1999, 24 iyun, 13 avqust).

2000-ci ilin mayında iki tərəf arasında Naxçıvanda yeni müqavilə imzalanmış, Culfa-Naxçıvan şose yolunun bərpası İİR «Səhəndab Azərbaycan» konsorsiumuna həvalə edilmişdi (132, 2000, 28 may).

İİR Naxçıvanın elektrik enerjisi ilə təmin olunmasında əsas rol oynamaqda davam edirdi.

Maliyyə imkanı olmadığından İranın Naxçıvana verdiyi elektrik enerjisinin haqqı ödənilmədiyindən 1990-cı illərin sonlarında enerjinin verilməsinin dayandırılması təhlükəsi yaranmışdı. İki dövlətin hökumətləri arasında aparılan

müzakirələr zamanı bu problem öz həllini tapmış, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 15 yanvar 2001-ci il tarixdə «Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün İİR-dən alınmış elektrik enerjisinə görə yaranmış borcun ödənilməsi» haqqında xüsusi sərəncam imzaladı. «Azərenerji» Səhmdar Cəmiyyəti ilə İran İslam Respublikasının «Təvanir Şirkəti» arasında müqavilə imzalanmış, enerji borcunun 4 ilə ödənilməsi razılaşdırılmışdı. Müqavilədə gələcəkdə elektrik enerjisinin Azərbaycandan İmişli-Parsabad yolu ilə İrana verilməsi, həmin miqdarda enerjinin İrandan Naxçıvana ötürülməsi məsələsi həll edilmişdi (3, 2001, 17 yanvar).

Naxçıvanın İrandanla iqtisadi əlaqələrində Azərbaycan-İran dövlətlərarası müştərək komissiyası xüsusi rol oynayırdı. Komissiyanın gündəliyinə tez-tez Naxçıvanla bağlı məsələlər müzakirəyə çıxarılırdı. 1997-ci il noyabrın 21-də Azərbaycan Respublikası Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə İİR arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi haqqında memorandum imzalanmışdı (132, 1997, 27 noyabr).

1999-cu ilin iyulunda da ikinci belə memorandum imzalanmış, onun bir sıra müddəaları öz həllini tapmışdı.

Hazırda Azərbaycan-İran münasibətlərinin səviyyəsi Naxçıvan-İran əlaqələrində mövcud olan bir sıra problemlərin (Qaz kəmərinin tikilməsi, sement zavodunun inşası, Araz çayı üzərində SES-lərin tikilməsi, Ordubad, Şahtaxtı, Nehrəm körpülərinin tikintisi, ikiqat vergidən azad olma, müntəzəm hava əlaqəsinin yaradılması, yol, gömrük yüklərinin tranziti, viza və s.) həllinə ümid vardır.

Əsası hələ Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Muxtar Respublikanın dünyanın aparıcı dövlətləri, beynəlxalq iqtisadi qurumları ilə əlaqələri 1993-cü ildən sonra çoxşaxəli istiqamət almışdı. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətləri çərçivəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası da intensiv şəkildə dünya bazarına çıxmağa başlamışdı.

1996-cı ildə BMT-nin İP Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi problemlərinin həlli məqsədi ilə regional inkişaf planı hazırlanmışdı. Bu məqsədlə Ekspert qrupu 1997-ci ilin martında Naxçıvana gəlmiş, Muxtar Res-

publikanın rəhbərliyi ilə görüşmüşdü (3, 1997, 6 mart). Proqramda kənd yerlərində kiçik və orta müəssisələrin yaradılmasına yardım göstərilməsi, özəl fermerlərə mikrokreditlərin verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Muxtar Respublikaya 1 mln. 200 min dollar kredit ayrılmışdı (3, 1997, 17 may).

Naxçıvanda əlillərin peşə bərpası mərkəzinin yaradılmasına Beynəlxalq Əmək Təşkilatının yardımı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi (119, 1997, 2 avqust).

Muxtar Respublikada aqrar islahatların uğurla başa çatdırılmasında beynəlxalq maliyyə təşkilatları yaxından iştirak edirdilər. Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA) və Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatının İnkişafı Fondu (BKTİF). Dünya Bankı, Almaniya Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyəti bu işə fəal yardım göstərirdi.

Dünya Bankı Muxtar Respublikada kəndli təsərrüfatlarının yaradılmasına 3 mln. dollar ayırmış (132, 1997, 27 mart), Regional Məsləhət Mərkəzinin açılmasında iştirak etmişdi (52, 2000, 3 noyabr).

Naxçıvanın xarici əlaqələrində ABŞ, Avropa ölkələri ilə siyasi, iqtisadi əlaqələr getdikcə önəmli yer tutmağa başlayırdı. Həmin ölkələrin Azərbaycandakı səfirlərinin Muxtar Respublikaya səfərləri, Muxtar Respublikanın rəhbərləri ilə görüşləri artıq ənənə halını almışdır.

1997-ci ilin yayında Vasif Talibovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin Demokratiya Mərkəzi İnstitutunun dəvəti ilə ABŞ-a səfəri bu ölkədə Naxçıvan haqqında obyektiv məlumat yayılmasında mühüm rol oynadı. Səfər müddətində Konqresin, Senatın üzvləri ilə görüşlər keçirilmiş, Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münahişəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının düşdüyü vəziyyət barədə əsl həqiqət onların diqqətinə çatdırılmışdı. Xüsusilə Ermənistanın guya Azərbaycan tərəfindən blokadaya alındığı haqqında erməni lobbisinin təbliğatının əksinə olaraq Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin Ermənistan tərəfdən iqtisadi blokadaya alındığı, ərazinin bir hissəsinin zəbt edildiyi barədə ətraflı məlumat verilmişdi (87, 54-57).

Ötən dövrlərdə ABŞ-ın Azərbaycandakı səfirləri R. Fin, R. Mayls, O. Kozlariç, S. Eskudero, D. Xarniş Naxçıvanda olmuş, Muxtar Respublikaya humanitar yardımların göstərilməsi, investisiya qoyuluşu imkanlarını nəzərdən keçirmiş, Muxtar Respublikanın rəhbərləri, ictimai təşkilatlarla bölgənin digər problemləri müzakirə edilmişdir.

1998-ci ilin sentyabrında Muxtar Respublikada keçirilmiş «Naxçıvan. Açıq qapı» tədbirinin təşkili Muxtar Respublikanın xarici ölkələrlə, beynəlxalq iqtisadi qurumlarla əlaqələrinin inkişafında xüsusi rolu oldu.

BMT-nin Azərbaycandakı rezident əlaqələndiricisi Murad Ercanın başçılıq etdiyi 120 nəfərlik heyətə ölkəmizdə akredito olunmuş səfirliklərin, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri daxil idilər. Tədbirin əsas məqsədi onları Muxtar Respublika ilə ətraflı tanış etmək, bölgə iqtisadiyyatına investisiya cəlb etməkdən ibarət idi. Muxtar Respublikanın Ali Məclisində qonaqlara diyarın iqtisadi və mədəni həyatı barədə məlumat verilmiş, biznes qurumlarının nümayəndələrinə Muxtar Respublikada hansı sahələrə sərmayə qoyulmasına ehtiyac olduğu ətraflı izah edilmişdi (3, 1998, 26 sentyabr).

BMT İP çərçivəsində Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası hökuməti arasında 956 min dollarlıq layihə sənədi imzalanmışdı. Əsas məqsəd Muxtar Respublikada infrastrukturun yaradılması, yeni iş yerlərinin açılması və kənddə yaşayan imkansız ailələrə köməklik göstərilməsindən ibarət idi.

Erməni təcavüzündən zərər çəkmiş yaşayış məntəqələrinin bərpası ilə bağlı beynəlxalq maliyyə qurumları ilə sıx əməkdaşlıq qurulmuşdu. Dövlət Bankının vəsaiti hesabına Sadərək rayonunda erməni təcavüzündən ziyan çəkmiş 75 ev bərpa edilmiş, digər sosial obyektlər istifadəyə verilmişdi (91, 64).

1999-cu ilin sonlarında Naxçıvanda Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının nümayəndəliyi yaradılmışdı. Əsas məqsədi Muxtar Respublikada miqrasiyanın qarşısını almaq olan bu təşkilat Muxtar Respublikada fermerlərə və iş adamlarına

kreditlərin verilməsi ilə məşğul olur. ABŞ-ın ADRA təşkilatı da Muxtar Respublikada öz nümayəndəliyi vasitəsilə əhaliyə mikrokreditlər verir.

Naxçıvanın beynəlxalq əlaqələrinin mühüm sahəsinin regionun elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi üçün işlərin aparılması təşkil edirdi. Eərəji problemini daxili imkanlar hesabına həll etmək üçün Muxtar Respublika və Azərbaycan hökumətləri beynəlxalq investorları bu layihələrin həyata keçirilməsinə dəvət etmişdir. Kiçik həcmli SES-lərin tikilməsi üçün Fransanın «Entropose LTD», İsrailin «Betmen», Yaponiyanın «Tohoko», «Hippon Koch» şirkətlərinin nümayəndələri Naxçıvanda olmuş və araşdırmalar aparmışlar (124, 22).

Muxtar Respublikanın beynəlxalq şirkətlərlə işbirliyinin ən səmərəli nəticəsi Muxtar Respublikanın telekommunikasiya sisteminin modernləşdirilməsidir. Bu işlərə 1996-cı ildən başlanmış, həmin ildə yerüstü peyk stansiyası quraşdırılaraq Naxçıvan-Bakı birbaşa peyk rabitəsi təşkil olundu.

1997-ci ildə Muxtar Respublikada rabitənin modernləşdirilməsi ilə bağlı tender elan edilmiş, tenderin qalibi Cənubi Koreyanın «DEW Telekom LTD» şirkəti olmuşdu. 1998-ci ilin fevralın 18-də Muxtar Respublikanın Ali Məclisində telekommunikasiya sisteminin modernləşdirilməsi barədə üçtərəfli – «DEU Telekom», Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikası hökumətləri arasında müqavilə imzalandı. Dəyəri 16 mln. 500 min ABŞ dolları həcmində olan müqavilə vaxtında yerinə yetirilmiş və 34.136 nömrəli yeni stansiya Muxtar Respublika əhalisinin telefon rabitəsinə olan ehtiyacını tam ödəmişdir (52, 1997, 10 oktyabr).

Eyni zamanda şamvari telefon şəbəkəsi də Naxçıvanda yeni tətbiq edilmiş, on minlərlə naxçıvanlı mobil telefondan istifadə etməyə başlamışdı. 2000-ci ilin mayında isə Naxçıvanda abunə tutumu 20 min olan CSM stansiyası istismara verilmişdi.

Muxtar Respublikanın xarici əlaqələrin inkişafında mühüm mərhələ Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin Nax-

çıvanda konsulluq idarəsinin yaradılması oldu. Xarici ölkələrlə əlaqələrin genişləndiyi bir vaxtda ölkə vətəndaşlarına müxtəlif kateqoriyalı vizaların verilməsində, Muxtar Respublika sakinlərinin və hüquqi şəxslərin xarici dövlətlərlə konsul-hüquqi münasibətlərinin tənzimlənməsində o mühüm rol oynayırdı. Konsulluq idarəsi xidməti və diplomatik pasportlar, müxtəlif vizalar vermək, notariat əməliyyatları və diplomatik xidmətlər göstərmək hüququna malikdir.

Araşdırılan dövrdə sosial-iqtisadi inkişafın mühüm amili olan xarici ticarət əlaqələri də inkişaf etməyə başlamışdır.

Əgər 1998-ci ildə Muxtar Respublikanın xarici ticarət dövriyyəsi 9,3 mln. dollar təşkil edirdisə (o cümlədən ixrac 2,4, idxal 6,9 mln.), 2001-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin cəmi 25 mln.-dan artıq idi ki, bunun 23,5 mln. idxal malları təşkil edirdi (115, 36; 107, 131).

2004-cü ildə isə Muxtar Respublikanın xarici ticarət dövriyyəsi 35 mln. 73 min dollar təşkil etmişdir ki, bunun 5 mln. 239 min (13,4%) ixrac, 33 mln.834 min. (86,6%) idxal təşkil etmişdir. 2003-cü illə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 5,7% (ixrac 25,7%, idxal 3,5%) artmışdır (58, 73).

Büdcə vəsaitlərinin 34,3%-ni (32 milyard 597 milyon manatını) gömrük rüsumları və vergiləri təşkil edir.

Bu gün xarici ticarətin coğrafiyası daha da genişlənməkdədir. Muxtar Respublika dünyanın 16-dan çox ölkəsi ilə ticarət əlaqələri qurmuşdur.

1993-cü ildən sonrakı dövrlərdə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici əlaqələrinin mühüm istiqamətlərindən birini yenə əvvəlki kimi elmi, mədəni sahələrdə əməkdaşlıq təşkil edirdi.

1994-cü ildən başlayaraq Muxtar Respublikanın ən iri incəsənət kollektivlərinin Türkiyə və İİR-də mədəni tədbirlərdə iştirakı intensiv xarakter almağa başlayırdı. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı Türkiyənin Qars, Ankara, Bursa, İstanbul, Van və digər şəhərlərində dəfələrlə qastrol-larda olmuş. Türkiyə Cümhuriyyətinin 75 illiyi münasibəti ilə

keçirilən bayram tədbirlərində iştirak etmişdi. Teatrın repertuarında Türk dramaturqlarının əsərləri daha çox yer tutmağa başlayırdı. Dost ölkənin teatr kollektivləri də öz növbəsində Naxçıvan teatrsevərləri qarşısında çıxış etmişdilər.

1995-ci ildə naxçıvanlı rəssamlar Fəxrəddin Qəhrəmanov və Telman Abdinovun İzmir və Qars şəhərlərində sərgiləri nümayiş etdirilmişdi.

Türkiyə ilə elm və təhsil sahəsində əlaqələrin inkişafında Naxçıvan Dövlət Universiteti müstəsna rol oynayır. Hazırda 300-dən çox xarici tələbə bu ali təhsil ocağında təhsil alır. Onların təhsili üçün ayrıca dekanlıq fəaliyyət göstərir. Araşdırılan dövrdə Naxçıvan Dövlət Universiteti Türkiyənin İstanbul, Ankara, Qars, Van, Ərzurum Universitetləri ilə sıx əlaqələr qurub. Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimləri tez-tez Türkiyədə elmi, pedaqoji ezamiyyətdə olub, konfrans və simpoziumlarda elmi məruzələrlə çıxış edirlər. 1996-cı ildə Universitetdə təsis edilmiş Atatürk Araşdırmalar Mərkəzi elmi-mədəni əlaqələrin inkişafına uğurla xidmət edir (122, 2000, 26 oktyabr).

Naxçıvanın tarixinə, mədəniyyətinə həm ölkə daxilində, həm də xarici ölkələrdə marağın getdikcə artması, eləcə də ermənilərin uzun əsrlər boyu bu torpağa iddiaların əsassızlığını sübut etmək zəruriliyi, Muxtar Respublikanın tarixinə həsr edilmiş mötəbər elmi məclislərin keçirilməsini aktual edir. Bu istiqamətdə son illərdə həyata keçirilən tədbirlərdən biri də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun 24 mart 1996-cı il tarixli sərəncamı ilə (132, 1996, 3 iyul) həmin ilin iyulun 11-13-də keçirilmiş «Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan» beynəlxalq simpozium olmuşdur. Bu genişmiqyaslı tədbir Naxçıvanın qədim tarixini obyektiv, hərtərəfli araşdırmaq baxımından geniş imkanlar açmışdı. Simpoziumda Azərbaycanın, Naxçıvanın tanınmış alimləri ilə yanaşı, qardaş Türkiyənin tarixçiləri də ciddi elmi məruzələrlə çıxış etmişlər (117, 71).

Naxçıvan Dövlət Universitetinin bir çox universitetlərlə, o cümlədən Ankara, Van Universitetləri ilə işbirliyi protokolları imzalanmışdı. Müştərək elmi tədqiqatlar, müəl-

lim və tələbə mübadiləsi, idman və mədəni tədbirlərin keçirilməsi haqqında razılıqlar əldə edilmişdi. 2000-ci ildə naxçıvanlı alimlər İ.Hacıyev və Ə.Amanoglunun «Tarixdə və günümüzdə Naxçıvan» əsəri Ankara Universitetində nəşr edilmişdi (3, 2000, 4 iyul).

Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı 20 aprel 1997-ci il tarixli «Dədə Qorqud dastanlarının 1300 illiyi haqqında» və 4 fevral 1999-cu il tarixli «Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi haqqında» fərmanlarda nəzərdə tutulmuş tədbirlərdə də Naxçıvan və Türkiyə elmi mərkəzləri yaxından iştirak etmişlər.

1998-ci ilin dekabrında İqdir şəhərində Naxçıvan Muxtar Respublikası və İqdir vilayəti rəhbərlərinin də qatıldığı Türkiyə-Naxçıvan əlaqələrinin tarixi, müasir vəziyyəti, gələcək perspektivləri təhlil edilmiş, əlaqələrin daha da yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələr irəli sürülmüşdü.

Qars, İqdir, Van şəhərlərinin erməni işğalından azad edilməsi ilə bağlı yubiley şənliklərində Naxçıvan Muxtar Respublikası mədəniyyət kollektivi də iştirak etmişdir.

1998-ci ilin oktyabrında İqdir şəhərində təşkil edilmiş «XXI əsrin ərəfəsində tarixə nəzər: türk-erməni münasibətləri» mövzusunda beynəlxalq simpoziumda Naxçıvan alimləri, xüsusilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin alimləri yaxından iştirak etmiş, Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru professor İ.Həbibbəyli «Azərbaycan mənəblərinə istinadən ermənilərin törətdikləri cinayətlər» adlı məruzə ilə çıxış etmişdi (52, 1999, 6 oktyabr).

Yeri gəlmişkən, İ.Həbibbəyli Türkiyə-Azərbaycan elmi, mədəni, ədəbi əlaqələrin sahasındakı fəaliyyətinə görə Atatürk Araşdırmalar Mərkəzi üzrə Türkiyə Cümhuriyyəti Atatürk Kültür, Dil, Tarix Yüksək Qurumunun üzvü seçilmişdir. Onun Türkiyədə 5 kitabı və çoxlu sayda elmi məqalələri çap olunmuşdur (3, 1999, 24 sentyabr).

Türkiyə və Naxçıvanın folklor kollektivlərinin qarşılıqlı səfərləri ənənəvi xarakter daşıyır. Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Araz», «Firuzə», Şərurun, Şəhur yallısı,

Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı qonşu ölkədə Naxçıvan mədəniyyətini layiqincə təmsil edirlər (123, 16).

2001-ci ilin iyun ayında Naxçıvan-Türkiyə tarixi dostluğunun əyani sübutu olan bir hadisə baş verdi. Həmin vaxt Naxçıvan şəhərində bu bölgəni erməni işğalından qoruyaraq şəhid olmuş türk əsgərlərinin şərəfinə qoyulmuş abidənin açılışı oldu (132, 2001, 2 iyul). Naxçıvanda böyük Atatürkü anma mərasimləri təşkil olunur, müsabiqələr, festivallar və digər kütləvi tədbirlər keçirilir. Naxçıvan şəhərindəki ən böyük küçələrdən birinə M.K.Atatürkün adı verilməmişdir.

Qonşu ölkə ilə mədəni əlaqələrin mühüm göstəricisindən biri də Türkiyə Dəyanət Vəqfi tərəfindən Naxçıvanda tikilmiş Kazım Qarabəkir Cəməsi olmuşdur. Məscid Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi günlərində istifadəyə verilmiş, onun açılışında ümummilli liderimiz Heydər Əliyev iştirak etmişdi.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyi qardaş Türkiyədə də geniş qeyd edilmiş, bu ölkənin iri mətbu orqanları, telekanalları bu tədbiri ətraflı işıqlandırmışdılar (3, 1999, 14 oktyabr). Bu yubiley Türkiyənin bölgələrində də bayram edilmişdi. 1999-cu il dekabrın 2-3-də Qars şəhərində yubileyə həsr edilmiş «Yaxın tariximizdə Naxçıvan və Qars» mövzusunda simpozium keçirilmişdi. Simpoziuma Türkiyənin ali rəhbərləri təbrik məktubu göndərmişdilər. Simpoziumda Ali Məclisin Sədri Vasif Talibov «Naxçıvan Muxtar Respublikası inkişaf yolunda», İ.Həbibbəyli «Naxçıvanın elm, təhsil, mədəniyyətin inkişafı», İ.Hacıyev «Naxçıvanın tarixi taleyində Qars müqaviləsinin rolu» mövzusunda məruzələr etmişlər (3, 1999, 7-8 dekabr).

Qardaş Türkiyə ilə mədəni əlaqələrdə mətbuat getdikcə möhkəm yer tutmaqda idi. Bu sətirlərin müəllifi 2002-ci ildə Tunceli şəhərində keçirilmiş Türkiyə jurnalistlərinin IX qurultayında iştirak etmiş və «Azərbaycan mətbuatı, dünən və bu gün» mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdi (77, 105-131).

1995-ci ildən başlayaraq Naxçıvan MR-in İİR ilə mədəni, elmi əlaqələrində yeni mərhələ açılmışdı. Bu sahədə Ali Məclisin Sədri Vasif Talibovun qonşu ölkələrə səfərləri mühüm rol oynayırdı. Ötən müddət ərzində Naxçıvan MR və İran İR-in mədəniyyət kollektivlərinin qarşılıqlı qastrolları təşkil edilmiş, Naxçıvan Dövlət Universitetinin İran Universitetləri ilə elmi əməkdaşlığı genişlənməmişdi.

İki tərəf arasında bağlanmış müqavilələrdə mədəni sahələrdə əməkdaşlıq məsələlərinə isə xüsusi önəm verilirdi.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin 30 illik yubileyi ilə əlaqədar 1997-ci ildə İrandan böyük nümayəndə heyəti, o cümlədən Cavad Heyət, Təbriz Universitetinin rektoru Səməd Sübhani və b. yubiley tədbirlərində iştirak etmişdilər.

2001-ci ilin yanvarında Naxçıvan Dövlət Universitetində keçirilmiş «Nəsrəddin Tusi və müasirlik» mövzusunda elmi konfransda Naxçıvan Dövlət Universitetinin alimləri ilə yanaşı, İran alimləri də çıxış etmişlər (52, 2001, 31 yanvar).

Araşdırılan dövrdə Naxçıvanın mətbuat orqanları ilə İranın mətbuat orqanları, kütləvi informasiya vasitələri arasında geniş əlaqələr təşəkkül tapmışdı. Naxçıvan alimləri, jurnalistlərinin İİR-in müxtəlif mətbu orqanlarında çıxışları olmuşdur (3, 2000, 26 dekabr; 69, 139-148).

İİR-in «Sivilizasiyalararası dialoq» Mərkəzinin 2000-ci ildə keçirdiyi musiqi festivalında, rəsm və kitab sərəgilərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinin nümayəndələri də iştirak etmişdilər.

İİR bir çox xeyriyyə cəmiyyətləri, xüsusən «İmam Xomeyni adına İmdad Komitəsi» Muxtar Respublikanın imkansız təbəqələrinə, əlillərə, uşaq evlərinə humanitar yardım göstərilməsində fəal iştirak edirdilər. Öz növbəsində naxçıvanlılar da İranın Ərdəbildə və Xorasanda təbii fəlakət zamanı öz din qardaşlarına mümkün köməyi əsirgəmədilər (132, 1997, 5 mart).

İranla mədəni-humanitar əlaqələrdə dini-mənəvi əlaqələrə mühüm önəm verilirdi. İranın müqəddəs yerlərini ziyarət etmək üçün hər il Naxçıvandan yüzlərlə zəvvar qonşu

ölkəyə gedirdi. Onların rahatlığı üçün bütün işlər görülürdü. Bu məsələlər qarşılıqlı müqavilə və protokollarda öz əksini tapmışdır.

Dini əlaqələrin mühüm göstəricisi qonşu dövlətin Naxçıvanda məscidlər tikdirməsi idi. Qeyd edildiyi kimi İrənin «Bonyade Mostezəfan və Canbazane Enqelabe Eslami» fondu Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvanda məscid inşasına başlamış və bu məscid 1999-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin qeyd edildiyi günlərdə Azərbaycan prezidentinin iştirakı ilə dindarların ixtiyarına verilmişdi (68, 136). Bundan əvvəl də Naxçıvanda İran İslam Respublikası bir məscid – İmam Hüseyn məscidi tikdirmişdi (35).

Naxçıvan-İran mədəni əlaqələrində idman, səhiyyə əlaqələri, qadın təşkilatları, gənclər təşkilatları arasında əlaqələr də yüksələn xətlə gedirdi (33, 16; 132, 1997, 12 mart).

Tərəflər arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin bariz nümunəsi 1999-cu ildə Tehranda «Suruş» nəşriyyatı tərəfindən kiritilən və ərəb əlifbası ilə, Azərbaycan və fars dillərində naxçıvanlı şairlərin şeirlərindən ibarət antologiyanın nəşr edilməsi oldu (126).

Düzdür, araşdırılan dövrdə Azərbaycan, Naxçıvan-İran mədəni münasibətlərinə xələl gətirən bir sıra problemlər, anlaşılmazlıqlar hələ də mövcud olaraq qalırdı. Burada söhbət həm İİR-in Ermənistan-Azərbaycan münasibətində tutduğu qeyri-ardıcıl mövqedən, həm də İranın bəzi dairələrinin, dini və elm xadimlərinin Azərbaycanın, onun tərkib hissəsi olan Naxçıvanın tarixini, mədəniyyətini saxtalaşdırmaq cəhdlərindən gedir.

İran mətbuatında Naxçıvanın etnik-siyasi tarixinə aid qeyri-obyektiv yazılara tez-tez rast gəlmək olar.

2001-ci ildə Tehranda fars dilində Cəfər Cəmşidi Rad tərəfindən nəşr edilmiş «Naxçıvanın siyasi tarixi» adlı kitab dediklərimizə əyani sübutdur (74).

Bütün bunlara baxmayaraq Naxçıvanın İran ilə mədəni, humanitar, elm, təhsil əlaqələri inkişaf edərək möhkəmlənirdi.

Muxtar Respublikanın beynəlxalq təşkilatlarla, xarici ölkələrlə mədəniyyət, elm, təhsil sahəsində əlaqələrinin inkişafı 90-cı illərin II yarısına təsadüf edir. Bu dövrdə dünyanın bir çox xeyriyyə təşkilatları Naxçıvanda öz bölmələrini açaraq, bir sıra sosial proqramlar həyata keçirməyə başlamışdılar.

Bu təşkilatlar içərisində ABŞ-ın «ADRA», «Amerikares» xeyriyyə təşkilatları, Fransanın «Ekilibr», İngiltərənin «Leonard Çeşar» xeyriyyə fondları, «Beynəlxalq memorial» fondu mühüm yer tuturdu. «ADRA» təşkilatı aztəminatlı ailələrə, əlillərə müxtəlif xeyriyyə yardımı göstərmiş (52, 2000, 24 dekabr), «Amerikares» isə Muxtar Respublikada immunlaşdırma kampaniyasında iştirak etmişdir (52, 1999, 6 may).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Regional İnkişaf Proqramına uyğun olaraq BMT İP və YUNESKO tərəfindən Naxçıvanda kompyuter mərkəzinin yaradılması üzrə layihə hazırlanmış və 1999-cu ilin sentyabrında Mərkəzin açılışı olmuşdu (132, 1999, 15 sentyabr).

Naxçıvan Dövlət Universitetinin elm və təhsil əlaqələrinin coğrafiyası genişlənmiş və çoxşaxəli olmuşdu.

İtaliyanın Turin şəhərində «TEMPUS» (Ali Təhsil sahəsində «Avropa» əməkdaşlıq proqramı) xətti ilə keçirilmiş müsabiqədə Azərbaycanı Naxçıvan Dövlət Universiteti təmsil etmiş, onun təqdim etdiyi «Ali məktəbdə idarəetmənin və beynəlxalq əlaqələrin təşkili» adlı layihə qəbul olunmuşdu (122, 26 oktyabr).

Layihənin şərtlərinə uyğun olaraq Naxçıvan Dövlət Universitetinin nümayəndələri koordinator və tərəfdaş universitetlərdə (Almaniyanın Braunşvayq Texniki Universiteti və Fransanın Sorbonna Universitetinin tərkib hissələri olan Paris – 5 və Paris – 8 Universitetləri) təcrübə keçmiş, Avropa ali məktəblərinin nümayəndələri isə Naxçıvan Dövlət Universitetində olmuşlar.

Naxçıvan Dövlət Universiteti müəllimlərinin Avropa elmi və təhsilinin ən müasir nailiyyətləri ilə tanış olmalarına da diqqət yetirilirdi. Bu məqsədlə ingilis və fransız dillərini

tədris edən müəllimlər Bakıda İngiltərə və Fransa səfirliklərinin təşkil etdikləri kurslarda, həmin ölkənin ali məktəblərində təcrübə keçmişlər.

Xarici ölkə mütəxəssislərinə ehtiyac olan sahələr üzrə universitetdə mühazirə oxumaq üçün müəllimlər dəvət olundular. Amerikanın Perdu Universitetinin müəllimləri Harri Lepinski, Camal Hüseyn, F.Tobias, Tobison, İngiltərənin Brayti Universitetinin müəllimi Ceyms Maklokinq müxtəlif vaxtlarda iqtisadiyyat, biznes, tibbdən mühazirə oxumuşlar. Fransa və Britaniya səfirləri fənn kabinetləri, siniflərin müasir texnika ilə təchiz olunmasında iştirak etmişlər (43, 7-8).

Naxçıvan Dövlət Universiteti Amerika Beynəlxalq Tədqiqatlar və Mübadilə Mərkəzi (IREX) ilə əlaqələr yaratmışdı.

Amerika Universitetləri ilə əlaqələrin genişlənməsinə nəzərə alaraq Naxçıvan Dövlət Universitetində 2000-ci ildə Amerika ilə Əlaqə Mərkəzi yaradılmışdı (42, 24).

Naxçıvan Dövlət Universitetinin Fransa ilə əlaqələri də möhkəmlənməkdə idi. 1997-ci ildə burada «Fransız dili və ədəbiyyatı mərkəzi» açılmışdı, Strasburq Humanitar Universiteti ilə əməkdaşlıq protokolu bağlanmışdı.

Fransa ilə mədəni əlaqələrin inkişafında bu ölkənin Azərbaycandakı səfirlərinin Muxtar Respublikaya səfərləri mühüm rol oynayırdı. (132, 1999, 18 iyul). Naxçıvan Dövlətinin təşəbbüsü ilə Naxçıvan televiziyasında «Eyfel-Əlincə» adlı veriliş təşkil olunmuşdu (132, 1999, 19 aprel).

Müxtəlif vaxtlarda Universitetin dörd nümayəndəsi – rektor İ.Həbibbəyli, prof. İ.Haciyev, prof. Z.Vəliyev, dosent V.Hüseynov da Nyu-York EA-nın həqiqi üzvü seçilmişlər (132, 2001, 11 oktyabr, 25 dekabr).

Göründüyü kimi mədəniyyət sahəsinə nisbətən elm və təhsil sahəsində xarici ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələr daha çox inkişaf etmişdi. Bunun əsas səbəbi isə Muxtar Respublikanın yaşadığı ağır iqtisadi, coğrafi şərait idi. Maliyyə imkanlarının olmaması ölkələrə səfərlərə çıxmağa, xarici ölkələrdən mədəniyyət kollektivləri dəvət etməyə imkan vermirdi. Lakin

bütün çətinliklərə baxmayaraq Muxtar Respublikanın beynəlxalq mədəni əlaqələri durmadan inkişaf edirdi. Muxtar Respublika rəhbərliyinin dəstəyi sayəsində mədəniyyət kollektivləri – Filarmoniya, Dram teatrı, musiqi və özfəaliyyət kollektivləri bir çox ölkələrdə – ABŞ-da, Rusiyada, İraqda, Fransada öz ustalıqlarını nümayiş etdirmişlər.

Naxçıvanın mədəniyyət xadimləri Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində bir sıra dövlətlərdə keçirilmiş Azərbaycan mədəniyyəti günlərində iştirak etmiş və eləcə də, onların nümayəndələri Naxçıvanda çıxış etmişdilər.

1997-ci ildə Azərbaycanda keçirilmiş Rusiya mədəniyyəti günlərinin bir qrup iştirakçısı Naxçıvanda konsert proqramı ilə çıxış etmişdir. 2001-ci ildə isə Moskvada Naxçıvanın xalq sənət nümunələri nümayiş etdirilmişdir.

Mədəni irsin qorunması layihəsi çərçivəsində Muxtar Respublikanın tarixi mədəniyyət abidələrinin bərpası üçün proqram hazırlanmış və bu işə Dövlət Bankı, BİA kredit ayırmışlar.

Muxtar Respublikanın gənclər təşkilatlarının, qadın cəmiyyətlərinin beynəlxalq əlaqələri də intensiv xarakter almışdır. 1998-ci ildə Lissabonda keçirilmiş dünya gənclər festivalında Muxtar Respublika gənclərinin nümayəndələri iştirak etmişlər.

Naxçıvan qadınları Qadınların Beynəlxalq Pekin Konfransında (1995-ci il) iştirak etmiş, bir sıra ölkələrin qadın təşkilatları ilə əlaqələr qurmuşdular.

Bütün bunlar Naxçıvan Muxtar Respublikasının beynəlxalq əlaqələrinin sürətli inkişafının, tərkib hissəsi olduğu Azərbaycan Respublikasının elminin, mədəniyyətinin, incəsənətinin bütün dünyada geniş yayılmasında mühüm rol oynadığını sübut edir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının XX əsrin 80-ci illərinin sonundan başlayaraq indiyə qədər keçdiyi tarixi yolun qısa təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası milli dövlətçiliyimizin müstəqil inkişaf tarixində ən müxtəlif çətinliklərlə üzləşərək mürəkkəb, eyni zamanda şərəfli yol keçmiş, xalqımızın istiqlal uğrunda mübarizəsində, dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsində və qorunmasında, demokratik cəmiyyətin qurulmasında fəal və əhəmiyyətli rol oynamışdır.

80-ci illərin ortalarından başlayaraq keçmiş SSRİ-də və bütün dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərin labüd nəticəsində Azərbaycan xalqı öz müstəqillik arzusunu reallaşdırdı. Lakin bu, xalqımıza asan başa gəlmədi. Yaranmış şəraiti özlərinin bədnam planlarının gerçəkləşməsi üçün əlverişli hesab edən ermənilər Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən Naxçıvanı da silah gücünə ilhaq etmək üçün müharibəyə başladılar.

Dağlıq Qarabağda ermənilərin başladığı separatçı hərəkət Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatına ciddi təsir göstərmişdi.

Sərhədəyi kəndləri erməni yaraqlıları tərəfindən işğal və qarət olunan, dincliyi əlindən alınan Naxçıvan torpağı Heydər Əliyevin təbirincə «taleyin ümidinə buraxılmış tənha bir ada»nı xatırladırdı.

Ermənilərin azğın hərəkətlərinin cavabsız qalması, imperiya dairələrinin bu hərəkətlərə rəvac verməsi, öz doğma torpaqlarından didərgin düşmüş azərbaycanlıların Muxtar Respublikaya pənah gətirmələri burada xalq hərəkətinin başlanmasına səbəb oldu. Milli müstəqillik uğrunda Naxçıvanda vəsət alan bu hərəkət həm də Azərbaycan xalqının milli-azadlıq uğrunda hərəkətinin tərkib hissəsi idi. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, müstəqillik uğrunda mübarizə aparın adamlar Naxçıvan

əhalisinin demək olar ki, əksəriyyətini təşkil edirdi. Naxçıvanın müstəqillik, milli-azadlıq əhval-ruhiyyəsi bütün Azərbaycanca təsir edirdi.

Muxtar Respublikanın nəqliyyat-kommunikasiya xətləri yaramaz qonşularımız tərəfindən kəsildəndən, bölgə tam iqtisadi blokadaya alındandan sonra burada iqtisadi və siyasi böhran daha da dərinləşmişdi.

Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkətinin mühüm mərhələsini təşkil edən sərhəd hərəkəti də məhz Naxçıvanda başlanmış, ona siyasi və tarixi qiyməti də burada, 1991-ci il dekabrın 16-da Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi Muxtar Respublikanın Ali Məclisi tərəfindən verilmişdir.

Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək üçün mübarizə aparın ermənilər eyni zamanda azərbaycanlıları da Ermənistan SSR-dən zorla, silah gücünə qovub çıxardılar. Qovulan azərbaycanlıların bir hissəsi Naxçıvan torpağına pənah gətirdi. Naxçıvanlılar öz qan qardaşlarının faciəsini öz faciəsi kimi qəbul edib onlara sığınacaq vermiş, bütün zəruri yaşayış vəsaitləri ilə təmin etmişdilər.

Azərbaycan xalqının genişlənən azadlıq hərəkətinə boğmaq üçün imperiya dairələri 1990-cı ilin yanvarında xalqımıza qanlı divan tutdular.

Qanlı Bakı faciəsindən bir müddət əvvəl ermənilər Naxçıvanın Kərki kəndini ələ keçirmiş və Muxtar Respublikaya birbaşa təcavüz etmişdilər. SSRİ rəhbərlərinin riyakar mövqe tutmasına etiraz olaraq Naxçıvan MSSR Ali Soveti Muxtar Respublikanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında tarixi qərar qəbul etdi.

1990-1993-cü illər Naxçıvanın müasir tarixinin ən gərgin və maraqlı səhifələridir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi öz mövcudluğu, nicəti, bugünkü yeni yaşayışı üçün həmin illərdə görkəmli dövlət adamı Heydər Əliyevin siyasi təqiblər ucubətindən Moskvadan Naxçıvana köçməsinə, burada siyasi fəaliyyət göstərməsinə borcludur. Heydər Əliyevin 1990-cı il iyul ayının 22-də Naxçıvana qayıtması sabaha ümid hissini itirən yerli əhalidə böyük ümid yaratdı və

əslində bu, dahiyənə gəliş bölgəni erməni işğalı təhlükəsindən xilas etdi.

SSRİ-nin dağılmasından sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ermənistanın təcavüzündən müdafiə edilməsində, son dərəcə çətin vəziyyətdə bölgənin idarə olunmasında, müstəsna əhəmiyyət kəsb edən və xalqımız üçün tələyüklü qərarların qəbul edilməsində Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü tariximizin ən parlaq səhifələrindəndir.

Heydər Əliyevin Naxçıvana və böyük siyasətə qayıdışı imperiya qüvvələri ilə mübarizənin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu. Naxçıvandan başlanan milli dirçəliş prosesi bütün Azərbaycan siyasi mühitində aparıcı qüvvəyə çevrildi, milli dövlətçiliyin bərpası istiqamətində qəti addımların atılmasına başlandı.

17 noyabr 1990-cı ildə keçirilən Muxtar Respublika Ali Sovetinin birinci sessiyası bu oyanışın, siyasi intibahın bariz nümunəsi oldu. Bu sessiya milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpasında mühüm rol oynadı. Sırayı xalq deputatı Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən həmin sessiya Muxtar Respublikanın adından «Sovet», «Sosialist» sözlərini çıxardı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul etdi.

Bununla yanaşı Muxtar Respublikanın ərazisində Kommunist Partiyasının yerli orqanlarının fəaliyyətinin dayandırılması, Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin SSRİ-nin saxlanması barədə referendumda iştirak etməkdən imtina etməsi, 1990-cı il 19-20 Yanvar hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi, 31 dekabr gününün Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü elan olunması kimi siyasi aksiyalar həyata keçirildi, mühüm qərarlar qəbul olundu.

Lakin bu təşəbbüslər mərkəzdə əks reaksiya ilə qarşılanırdı. Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasına ögey münasibət bəsləniliirdi.

1991-ci il sentyabrın 3-də xalqın təkidli tələbindən sonra Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçildi. Onun Naxçıvan Muxtar Respubli-

kasının rəhbəri kimi fəaliyyəti dövründə Azərbaycanın müstəqil, demokratik və dünyəvi dövlət kimi fəaliyyət göstərməsi üçün əməli addımlar atıldı. Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq sonrakı inkişafının bir sıra konseptual istiqamətləri məhz o zaman Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə rəhbərlik etdiyi dövrdə işlənib hazırlandı.

Təbii ki, Muxtar Respublikada demokratikləşmə istiqamətində atılan addamlar Azərbaycanın demokratik ictimaiyyəti tərəfindən dəstəklənirdi və bunun təsiri nəticəsində Azərbaycan rəhbərliyi bəzi addımlar atmağa məcbur olmuşdu.

Naxçıvanda dövlət müstəqilliyinin bərpası istiqamətində tədbirlər təkcə siyasi müstəvidə getmir, yeni iqtisadi təfəkkürə söykənən bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşan iqtisadi münasibətlər formalaşdırılırdı. Muxtar Respublikanı ağır iqtisadi böhrandan çıxarmaq, əhalinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra müterəqqi tədbirlər həyata keçirildi. Məhz o dövrdə Naxçıvanın qonşu Türkiyə və İranla iqtisadi, mədəni əlaqələrinin əsası qoyuldu. Araz çayı üzərində 180 metr uzunluğunda «Ümid» körpüsü tikilib istifadəyə verildi, Sədərək, Culfa, Şahtaxtı keçid məntəqələri fəaliyyətə başladı.

Əlamətdar haldır ki, ilk dəfə aqrar islahatlara və özəlləşdirmə tədbirlərinə də Naxçıvandan başlandı. Muxtar Respublikada sonrakı dövrlərdə aqrar sahədə qazanılmış uğurlar Heydər Əliyevin Naxçıvanda başladığı islahatların düzgünlüyünü və tarixi əhəmiyyətini bir daha sübut edir.

Həm Mütəllibov iqtidarının, həm də AXC-Müsavat hakimiyyətinin Muxtar Respublikaya əməli kömək göstərəcəyi bir şəraitdə qonşu dövlətlərlə əlaqələrin yaradılması, daxili imkanların səfərbər edilməsi sayəsində Muxtar Respublikada iqtisadi fəlakətin qarşısı alındı.

İqtisadi vəziyyətin ağır olmasına baxmayaraq 1991-1993-cü illərdə mədəniyyətin, elmin, təhsilin, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub, inkişaf etdirilməsi üçün ciddi addımlar atıldı.

Heydər Əliyevin Naxçıvanda Ali Məclisin Sədri işlədiyi dövrdə Muxtar Respublikanın müdafiəsi sahəsində göstərdiyi titanik fəaliyyət nəticəsində Naxçıvan düşmən əlinə keçməkdən, işğal təhlükəsindən xilas oldu. Bölgənin erməni təcavüzündən müdafiəsi ilə gündəlik məşğul olan Heydər Əliyevin ardıcıl söyləri nəticəsində rus qoşunları qısa müddətdə, qansız-qadasız bütün silah-sursatı Azərbaycan Milli Ordusunun yerli hissələrinə verməklə Naxçıvandan çıxarıldı, düşməne layiqli cavab verəcək milli hərbi qüvvələr formalaşdırıldı.

Heydər Əliyevin Muxtar Respublikada milli birliyin, həmrəyliyin təmin olunması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər xalqın mütləq əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənir və müdafiə edilirdi. Muxtar Respublikada həyata keçirilən bu siyasət Azərbaycanın bəzi siyasi qüvvələri tərəfindən qışqacılıqla qarşılanır və separatçılıq kimi qiymətləndirilirdi. AXC hakimiyyətinin bəzi nümayəndələri Naxçıvanın muxtariyyət statusunu ləğv etmək, Muxtar Respublikanın qanuni hakimiyyətini devirmək məqsədi ilə 1992-ci ilin oktyabrında burada çevriliş cəhdi etsələr də, Heydər Əliyevin naxçıvanlıların mütləq əksəriyyəti tərəfindən müdafiə olunan prinsiplial mövqeyi bu çevriliş cəhdinin qarşısını aldı.

Artıq 1993-cü ilin yayında Naxçıvan Muxtar Respublikası möhkəm dövlətçiliyin, siyasi sabitliyin hakim olduğu bir bölgə idi.

Əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş yeni həyat quruculuğu xətti sonrakı dövrlərdə də uğurla davam etdirilirdi.

1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyası qəbul edildi. Azərbaycan və Naxçıvan parlamentlərinə ilk demokratik seçkilər keçirildi.

Yeni Konstitusiyaya ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasına Azərbaycan tərkibində Muxtar dövlət statusu verildi.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisininin 1995-ci il dekabrın 12-də keçirilmiş ilk sessiyasında Heydər Əliyevin yaxın silahdaşı və Heydər Əliyev dövlətçilik məktəbinin layiqli müdavimi olan Vasif Talibov Ali Məclisin Sədri

seçildi. Onun rəhbərliyi ilə bölgənin üzvləşdiyi problemlər müəyyənləşdirildi və onların həllinə başlandı.

Azərbaycan Konstitusiyası əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeni Konstitusiyası hazırlandı və qəbul edildi.

Muxtar Respublikada ictimai-siyasi vəziyyətin sabitləşdirilməsi, idarəçilikdə mövcud olan boşluqların, hakimiyyətin müxtəlif qolları arasındakı anlaşmazlıqların aradan qaldırılması istiqamətində uğurlu addımlar atıldı.

Həyata keçirilən islahat tədbirləri qısa müddətdə öz uğurlu nəticələrini göstərməyə başladı. İqtisadiyyatın dirçəldilməsinə, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verildi, yeni iş yerləri yaradıldı, sərhədlərin təhlükəsizliyinin etibarlı surətdə qorunması təmin edildi.

Muxtar Respublikada aqrar islahatlar tam başa çatdırılmış, əhali torpaq payları ilə təmin olunmuş, heyvandarlıqda və bitkiçilikdə mühüm uğurlar qazanılmışdır.

Muxtar Respublika iqtisadiyyatının inkişafı 1995-2005-ci illərdə əsas fəaliyyət istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu müddətdə ümumi məhsul istehsalı 179 mlrd. manatdan 1 trilyon 203 mlrd. manata çatmışdır. Makroiqtisadi göstəricilər yüksələn xətlə davam etmiş, əhalinin həyat səviyyəsi yüksəlmişdir.

Muxtar Respublikada irimiqyaslı tikinti-quruculuq, abadiyyət və bərpa işləri aparılırdı. Mədəniyyətin, incəsənətin, elmin, təhsilin inkişafına diqqət artırılmış, yüzlərlə sosial obyektlər – məktəblər, xəstəxanalar tikilib istifadəyə verilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikanın 75 və 80 illik yubileyləri Azərbaycan və Muxtar Respublikanın ictimai-siyasi həyatında mühüm hadisələrə çevrilmiş, dövlət səviyyəsində təntənəli şəkildə qeyd edilmişdir.

Naxçıvanda sürətlə aparılmaqda olan abadlaşdırma işləri bütün şəhər və rayonları, ucqar dağ kəndlərini də əhatə etmişdir.

Quruculuq və abadlıq işləri orduda özünü qabarıq büruzə verir. Burada yerləşən hərbi hissələrin hazırlıq vəziyyəti, zabit və əsgərlərə göstərilən qayğının səviyyəsi daim yüksəlməkdədir.

Müasir dövrdə Muxtar Respublikanın xarici əlaqələri də xeyli güclənmiş, bu əlaqələrin coğrafiyası və miqyası genişlənməmişdir. İndi Naxçıvan Muxtar Respublikası dünyanın 16 ölkəsi ilə ticarət əlaqələri saxlayır. Muxtar Respublikanın mədəni əlaqələri də günü-gündən inkişaf etməkdədir.

Bütün bu nailiyyətlərin əsas səbəbi Muxtar Respublikada Heydər Əliyevin quruculuq və inkişaf konsepsiyasına dönmədən əməl edilməsindədir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının çiçəklənməsi, onun iqtisadi və sosial inkişafı ümummilli lider Heydər Əliyevin yorulmaz fəaliyyəti, gərgin əməyi ilə sıx bağlıdır.

Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra da Heydər Əliyev Naxçıvana olan diqqət və qayğıni azaltmamış, bir neçə dəfə Muxtar Respublikada olmuş, burada aparılan abadlıq və quruculuq işlərini yüksək dəyərləndirmişdir.

Naxçıvanda ata Heydər Əliyevin quruculuq xəttini bu gün ölkə Prezidenti İlham Əliyev uğurla davam etdirməkdədir. Son illər burada istifadəyə verilmiş yeni sosial-mədəni obyektlər də onun adı ilə bağlıdır.

Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən siyasət bölgənin Azərbaycan tərkibində ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasına, Şərqi qapısı kimi daha da inkişaf etdirilməsinə geniş imkanlar açır.

Artıq indi Naxçıvan Muxtar Respublikası yüksək inkişaf sürətinə görə əvvəlki bütün illərdəkindən fərqlənir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi ölkəmizin ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni həyatı ilə həm-ahəng şəkildə özünün tarixi inkişaf yolunu uğurla davam etdirir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi inkişafının ümumi mənzərəsi bundan ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Abbasova S.Z. Naxçıvan Muxtar Respublikasında qadın hərəkatının inkişaf tarixi. Tarix elmləri namizədi dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2004, 25 s.*

2. *Allahverdiyev Q. Naxçıvanda xalq hərəkatının bəzi məsələləri haqqında (1988-1990-cı illər). // «Tarix və onun problemləri» jurnalı, 2000, №1, s.156-161.*

3. *«Azərbaycan» qəzeti, 1991-2005-ci illər.*

4. *Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I-III cildlər. Bakı: «Şuşa», 1996-1998.*

5. *Azərbaycanda elmin inkişafı və regional problemlər (28 fevral-1 mart 2005-ci il tarixdə keçirilmiş elmi konfransın materialları). Bakı: «Nurlan», 2005, 632 s.*

6. *«Azərbaycan dünyası» beynəlxalq jurnalı, 2002, səh. 15-24.*

7. *Azərbaycan İran əməkdaşlığı yeni mərhələdə, «Azərbaycan», 1994, 7 dekabr.*

8. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi (Tərtib edən İsmayıl Hacıyev). Bakı: «Nurlan», 2005, 156 s.*

9. *Azərbaycan milli dövlət quruculuğu yolunda, Bakı: Azərnaşr, 1996, 365 s.*

10. *Azərbaycanın qədim diyarı Naxçıvan sürətlə inkişaf edir, abadlaşır, gözəlləşir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfəri. «Azərbaycan» qəzeti, 2004-cü il, 14, 15, 16 may.*

11. *Azərbaycan Respublikası 1991-2001-ci illər. Bakı: XXI əsr Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 280 s.*

12. *Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2000-ci il tarixli fərmanı «Azərbaycan» qəzeti, 2000 7 dekabr.*

13. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: 1996.

14. Azərbaycan respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin İran İslam Respublikasının Prezidenti Ə.Ə. Rəfsəncani ilə görüşü (stenoqrafik hesabat) Azərbaycan qəzeti, 1993, 28 oktyabr.

15. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfəri. «Azərbaycan» qəzeti, 2002-ci il 19 iyun.

16. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfəri. «Azərbaycan» qəzeti, 2002-ci il 13, 14, 16, 18 avqust.

17. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının iclası «Azərbaycan» qəzeti, 1998, 16 yanvar.

18. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfəri. «Azərbaycan» qəzeti, 2004-cü il 3 sentyabr.

19. Azərbaycan rəqəmlərdə. 1999-2001-ci illərin buraxılışları.

20. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. VII cild. Bakı: «Elm», 2004, 516 s.

21. Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Tarixi öçerklər. Bakı: APİ-nin nəşriyyatı, 1996, 142 s.

22. Azərbaycan-Türkiyə. Dostluq, qardaşlıq əməkdaşlıq. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri. Azərbaycan, 1997, 17-21 may.

23. Baxşəliyev Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadi islahatlar şəraitində. // «Dirçəliş – XXI əsr» jurnalı, 1999, №21-22, s 81-88.

24. Başlanğıcda hər şey çətin olur. Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik İsmayıl Hacıyevlə müsahibə. / «Azərbaycan» qəzeti, 2005, 16 fevral.

25. Deportasiya. Toplu. Bakı: «Azərbaycan Ensiklopediyası» NPB, 1998, 440 s.

26. Didərginlər. Bakı: «Azərbaycan» nəşri 1990, 384 s.

27. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: «Gənclik», 1995, 464 s.

28. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti. 19 avqust 1994.

29. Əliyev A. Ə., Qasımov Ə. C. Naxçıvan Muxtar Respublikası. I hissə. Bakı: «Azərbaycan», 2001, 291 s.

30. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və III minilliyin ayırıcında. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2001.

31. Əliyev H.Ə. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü nəinki indiki dövrdə, gələcək nəsillər üçün də qorumub saxlanılmalıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında yekun nitqi. «Azərbaycan» qəzeti, 1999-cu il, 11 fevral.

32. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-15-ci cildlər. Bakı: Azərnaşr, 1997-2005.

33. Əliyev M.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasında bədən tərbiyəsi və idman hərəkəti. Naxçıvan: «Qeyrat», 1999, 110 s.

34. Əhmədov N.N. Naxçıvan iqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2005, 308 s.

35. İran İslam Respublikası parlamentinin sədri Naxçıvanda. «Azərbaycan», 1994, 13 dekabr.

36. Hacıyev İ.M. Heydər Əliyev və milli-tarixi yaddaşın bərpası. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2003, 164 s.

37. Hacıyev İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində. Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 1999, 65 s.

38. Hacıyev İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik, // NDU-nun Elmi əsərləri, №12. 2004, s.8-17.

39. Hacıyev İ.M. Amanoğlu Ə.Q. Tarixdə və günümüzdə Naxçıvan. Ankara: 1998, 92 s.

40. Hacıyev İ.M. «Sərhəd hərəkəti»ndən dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi və birliyinə doğru. // NDU-nun xəbərləri, 2005. № 17. s. 3-5.
41. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Azərnaşr, 1999, 385 s.
42. Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan: «Qeyrat» nəşriyyatı, 2000, 39 s.
43. Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan Dövlət Universiteti XXI əsrin əfəsinə. // NDU-nun elmi əsərləri, 1997, №1, s. 7-8.
44. Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda ədəbiyyat, ədəbiyyatda Naxçıvan // NDU-nun elmi əsərləri, 2005. №16. s.3-10.
45. Həbibov İ.Ə. Keçid yeri. «Didərginlər» məcmuəsində. Bakı: 1990. s.306-316.
46. Həsənov Ə., Hacıyev İ., Niftəliyev E. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Naxçıvan: «Qeyrat» nəşriyyatı, 1998, 64 s.
47. «Həyat» qəzeti, 1991-1992-ci illər.
48. Hökumət komissiyası yaradılmışdır. «Azərbaycan» 1992, 23 oktyabr.
49. Hüseynov E.K. Azərbaycan Respublikasının Türkiyə ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri (1991-1996-cı illər). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoferatı. Bakı: 2000, 25 s.
50. Hüseynova İ.M. Dövlətçilik nəminə. Bakı: BDU-nun nəşri, 2001, 285 s.
51. Hüseynova İ.M. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 2003, 328 s.
52. «Xalq qəzeti». 1999-2001-ci illər.
53. Xalqın gücü, iradəsi, əzmkarlığı, sədaqəti işin qələbəsinə təmin edəcəkdir. Naxçıvan MR Ali Məclisində keçirilən görüşdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi «Azərbaycan», 1999, 17 oktyabr.
54. 2000-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi. Naxçıvan: «Əcəmi», 2001, 47 s.

55. 2001-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi, Naxçıvan: «Əcəmi», 2002, 67 s.

56. 2002-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi, Naxçıvan: «Əcəmi», 2003, 64 s.

57. 2003-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi, Naxçıvan: «Əcəmi», 2004, 61 s.

58. 2004-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının yekunları haqqında, Naxçıvan: «Əcəmi», 2005, 75 s.

59. «İki sahil» qəzeti, 28 may 1992-ci il.

60. İsmaylova Z.S. Naxçıvan Muxtar Respublikasında mədəniyyətin inkişafı. «Mədəni-maarif». 2004, №9, s.37-38.

61. Kərimov X., Quliyev N. Universitetimiz əlaqələr orbitində. // NDU-nun elmi əsərləri, 1997, №1, s.20-21.

62. «Kommunist» qəzeti, 1987-1990-cı illər.

63. Qasımov A. XXI əsrin astanasında Naxçıvan tarixinə bir baxış, // NDU-nun elmi əsərləri. №4, 1999, s.22-26.

64. Qaffarov T.B. Heydər Əliyevin Naxçıvandan Azərbaycan xalqının qurtuluş hərəkətinə rəhbərliyi. «Naxçıvan Muxtar Respublikası». Məqalələr toplusu. Azərbaycan EA-nın Tarix İnstitutu. Bakı: «Elm», 1999, s.3-13.

65. Qaffarov T.B. Azərbaycan Respublikası. Əsrə bərabər on il, 1991-2001-ci illər. Bakı: «Tural-E», 2001, 325 s.

66. Qaffarov T.B. Azərbaycan tarixi. XX əsrin 80-90-cı illəri. Bakı: «Müttərəcim», 1997, 140 s.

67. Qayıdış (1990-1993). Sənədlər toplusu. Bakı: «Azərbaycan», 1996, 791 s.

68. Qədim Naxçıvanda bayram. Naxçıvan Muxtar Respublikası -75. Tərtibçi A.Muradverdiyev, N.İbrahimov. Bakı: «Azərbaycan», 1999, 287 s.

69. Qəribov A. Azərbaycanca Azad İqtisadi Zonaların yaradılması və inkişafının regional problemləri. İqtisad elmləri nazirliyi adlı almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 1999, 25 s.

70. Quliyev N.M. Şəhur fəryadı. Bakı: «Səda», 1995, 285 s.

71. Mahmudov Y.M. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilas-karı. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 1998, 276 s.

72. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı: «Təhsil», 2002, 328 s.

73. Mədətli E.Y. Naxçıvan tarixi İran tədqiqatçıların əsərlərində. // NDU-nun elmi əsərləri, №4, 1999, s.65-71.

74. Mədətli E.Y. Naxçıvanın siyasi tarixi kitabı: yaxın tariximizin kobud saxtalaşdırılması. // «Tarix və onun problemləri» jurnalı, 2001, №3/4, s.161-168.

75. Məmmədov M.Y. Heydər Əliyev çərəyi. Məqalələr toplusu. Bakı: «Şirvan», 2004, 294 s.

76. Məmmədov M.Y. Naxçıvan kiçik Azərbaycandır. Bakı: «Səda», 1998, 168 s.

77. Məmmədov M.Y. Ömrünün 40-cı baharı. Naxçıvan: «Əcəmi», 2002, 158 s.

78. Məmmədov M. Aqrar islahatların Naxçıvan təcürbəsi «Azərbaycan» qəz. 1998, 24-25 sentyabr.

79. Məmmədov M. Ali Məclis təşkilatları, ümidlər çoxalır. «Azərbaycan» qəz. 1995, 28 dekabr.

80. Məmmədov M. Azərbaycanın ən yeni tarixində Naxçıvan // «Naxçıvan» beynəlxalq jurnalı, mart 2004, səh. 18-27.

81. Məmmədov M. Azərbaycan basımının dünəni və bu günü / IX Yerel Medya, eğitim semineri, / Ankara, 2002, səh.45-50.

82. Məmmədov M. Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinə Sədr seçilməsi milli miqyasda zəruri hadisə kimi // Naxçıvan Dövlət Universitetinin xəbərləri, 2005 №16, səh. 69-72.

83. Məmmədov M. Milli dövlətçiliyimizin Naxçıvandan başlanan dirçəliş prosesi // Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, 2004 №12, səh. 33-36.

84. Məmmədov M. Mühəssisə yaşasada, qamətini əyməyən Naxçıvan «Azərbaycan» qəz. 2003, 15-16 noyabr.

85. Məmmədov M. Naxçıvanda aqrar islahat getdikcə dərinləşir. Azərbaycan, 1998, 15 yanvar.

86. Məmmədov M. Naxçıvanın yüksəlişinə təkan verəcək səfər. «Azərbaycan» qəz. 2004, 5 iyun, 11 iyun.

87. Məmmədov M. «Şərqi qapısı Naxçıvan», Naxçıvan: «Əcəmi» 2001, 168.

88. Muxtar Respublikanın bayramı bütün Azərbaycan xalqının, müstəqil Azərbaycan dövlətinin bayramıdır. Naxçıvan MR-in təşkil olunmasının 75 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi, «Azərbaycan», 1999, 14 oktyabr.

89. Məmmədov M. Naxçıvan: 1992-ci ilin payızı. Dövlət çevrilişinə ilk cəhd. «Azərbaycan» qəz. 1997, 23 oktyabr.

90. Nağıyev F. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyaya statusu. // NDU-nun elmi əsərləri, 1999, №4, s.48-51.

91. Nadirov A. A., Nuriyev Ə. X. Muradov Ş. M. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı: «Elm», 2000, 104 s.

92. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı: «Elm», 2002, 596 s.

93. Naxçıvan MR MDA f.1, siy. 14, iş 21, bağ. 123.

94. Naxçıvan MR Ali Məclisinin arxiv, iş №023; iş №0-17, iş №0-03.

95. Nax.MR MDA f.3 (707), siy. 37, bağ 307, iş 59; siy.37, qutu 306, iş 33; siy.37, qutu 307, iş 56; siy. 37, qutu 317, iş 177; siy. 37, qutu 312, iş 138; siy. 37, bağ. 30, iş. 59; siy. 27, qutu 313, iş 171; siy. 37, qutu 314, iş 225; siy. 37, qutu 317, iş 278; siy. 37, qutu 317, iş 281; siy. 37, qutu 316, iş 264; siy. 37, qutu 317, iş 293; siy. 37, qutu 319, iş 343; siy.14, iş 21, bağ 123.

96. Naxçıvan MR MDA, f. 3/707, siy. 12, qutu 149, iş

97. Naxçıvan MR MDA f.5/703, siy. 12, qutu 114, iş 20; siy. 12, qutu 115, iş 26; siy. 12, qutu 115, iş 22.
98. Naxçıvan MR MDA f. 7/702, siy. 37, qutu 317, iş 275; siy. 16, iş 37, bağ. 170.
99. Naxçıvan MR MDA f.6/700, siy. 12, qutu 128, bağ. 192; siy. 12, iş 97, bağ. 9; siy. 13, iş 29, bağ. 204; siy. 13, iş 8, bağ. 203; siy. 12, iş 127, bağ. 192; siy. 37, qutu 314, iş 233; siy. 37, qutu 314, iş 275.
100. Naxçıvan MR MDA f.63, siy. 8, iş 320.
101. Naxçıvan MR MDA f.260, siy. 7, qutu 2135-2140; siy. 7, qutu 2202.
102. Naxçıvan MR MDA f.619/699.
103. Naxçıvan MR MDA f.724, siy. 10, iş 21, bağ. 61-62; siy. 10, iş 53, bağ. 63; siy. 10, iş 37, bağ. 61; siy. 10, iş 78, bağ. 64.
104. Naxçıvan Muxtar Respublikasının elm, mədəniyyət və ədəbiyyat xadimlərinə fəxri adların verilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı / «Azərbaycan» qəzeti, 2004, 10 oktyabr.
105. Naxçıvan Muxtar Respublikası. 1991-2001-ci illər. Naxçıvan: «Ədəmi», 2001, 93 s.
106. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası. «Azərbaycan» qəzeti, 1999, 8 yanvar.
107. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Akad. C.Quliyevin redaktəsi ilə. Bakı: «Elm», 2001, 220 s.
108. Naxçıvan Muxtar Respublikası 1969-1999. Naxçıvan MR Ali Məclisinin nəşri; Naxçıvan, 1999, 216 s.
109. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 fevral 1999-cu il tarixli fərmanı. «Azərbaycan» qəzeti, 1999-cu il, 5 fevral.
110. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyi haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin sərəncamı. «Şərq qapısı» qəzeti, 1998, 28 noyabr.

111. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasında Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri V. Talibovun məruzəsi. «Azərbaycan», 1999, 14 oktyabr.

112. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. «Azərbaycan» qəzeti, 2004-cü il, 10 fevral.

113. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illiyi münasibəti ilə təntənəli mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi. «Azərbaycan», 2004-cü il, 16 may.

114. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimində Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun çıxışı. «Azərbaycan», 2004-cü il, 16 may.

115. Naxçıvan statistika güzgülündə. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı: Səda, 1999, 127 s.

116. Naxçıvan Muxtar Respublikası-80. Tarixi statistik məcmuə (Məcmuənin ümumi rəhbəri V.Talibov, İ.Hacıyev, B.İsmayilov). Bakı: «Səda», 2004, 222 s.

117. Naxçıvan tarixinin səhifələri: «Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan» beynəlxalq simpoziumunun materialları. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1996, 222 s.

118. Naxçıvanın tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyəti, təbii sərvətlərinin öyrənilməsi (21-22 may 2004-cü il tarixində keçirilən elmi konfransın materialları). Bakı: «Elm», 2004, 512 s.

119. Orucəliyev N.B. Naxçıvanda xalq maarifinin inkişaf yolu. // NDU-nun elmi əsərləri. №13, 2004, s.23-26.

120. Ömrün üç günü. Bakı: «Ergün», 1997, 94 s.

121. Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisində müşavirədə (13 may, 2004-cü il). Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun çıxışı. «Azərbaycan» qəzeti, 2004, 15 may.

122. «Respublika» qəzeti. 2000, 26 oktyabr.

123. Rəhimov R.V. Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici əlaqələri (1991-2001-ci illər). Tarix elmləri namizədi dissertasiyasının avtoreferatı. Naxçıvan: «Qeyrət», 2002, 25 s.

124. Sadiqov M.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin rolu. // «İqtisadiyyat və həyat» jurnalı, 2000, №10-13, s.22-24.

125. Sadiqov S.B. Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixindən. Bakı: «Elm», 1995, 144 s.

126. Səhər nəğmələri. Tehran: «Şühud», 1994, 530 s.

127. «Səs» qəzeti.

128. «Sovet Naxçıvanı» qəzeti. 1988-1989-cu illər.

129. Sultanov O.B. 80-ci illərin sonu. 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı: «Maarif», 1995, 125 s.

130. Şahverdiyev Z.Ə. Zeynalov İ. M. Naxçıvan Muxtar Respublikası 1991-2001-ci illərdə. Bakı: «Qismət», 2002, 168 s.

131. Şanlı yubileyin mübarək Naxçıvan. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyi münasibəti ilə keçirilən tədbirlərdə iştirakı. «Azərbaycan», 1999, 13-17 oktyabr.

132. «Şərq qapısı» qəzeti. 1990-2005-ci illər.

133. Şirəliyev A. Muxtariyyət və iqtisadi inkişaf. // NDU-nun əsərləri. №4, 1999, s.75-77.

134. Şirəliyev A. Naxçıvan Muxtar Respublikasının dinamik inkişaf edən iqtisadiyyatı. // NDU-nun Elmi əsərləri. №12, 2004, s.26-28.

135. Talıbov V.Y. Heydər Əliyev cənablarının siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünün elm və maarifçilik məsələləri. // NDU-nun elmi əsərləri. 1997, №1, s.5-6.

136. Talıbov V.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasında mədəni proseslər və müasir dövr. // NDU-nun elmi əsərləri, 1999, №4, s.14-19.

137. Talıbov V.Y. Yüz illik inkişafın zirvəsi. 1969-1999. «Azərbaycan» qəzeti. 1999, 16 iyul.

138. Yeni Azərbaycan Partiyası 10 il. Bakı, 2002.

139. «Zaman» qəzeti, 1996, 4 may.

140. «Известия» qəzeti, 1990, 24 iyul.

141. «Комсомольская правда» qəzeti, 1992, 27 may.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

GİRİŞ	3
I FƏSİL. 80-Cİ İLLƏRİN SONLARINDA NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA MİLLİ-DEMOKRATİK HƏRƏKAT	5
1.1. Naxçıvan Muxtar Respublikasında demokratikləşmə proseslərinin başlanması. Sərhəd hərəkatı	5
1.2. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların deportasiyası. Naxçıvanda qaçqınlarla bağlı problemin həlli	21
II FƏSİL. NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏR (1990-1993-cü illər)	33
2.1. Ermənistanın Azərbaycana və Naxçıvana qarşı təcavüzkar hərəkatları. Muxtar Respublikanın SSRİ tərkibindən çıxması	33
2.2. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Naxçıvana qayıdışı və bu hadisənin Muxtar Respublikanın ictimai-siyasi həyatına təsiri	41
2.3. Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçilməsi. Muxtar Respublikada əsaslı dəyişikliklərin başlanması	51
2.4. Naxçıvan Muxtar Respublikasının müdafiəsinin təşkili	69
2.5. Naxçıvanda dövlət çevrilişi cəhdləri və onun qarşısının alınması	91
2.6. Naxçıvanda Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması	105
2.7. Naxçıvan Muxtar Respublikasının beynəlxalq əlaqələrinin təşəkkül tapması	110

III FƏSİL. 90-Cİ İLLƏRİN SONU – 2000-Cİ İLLƏRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏR	126
3.1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi inkişafının əsas meyilləri	126
3.2. Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi. Sosial-iqtisadi inkişafın əsas xüsusiyyətləri	146
3.3. Naxçıvan Muxtar Respublikasında milli-mənəvi dirçəliş və mədəni inkişaf	157
3.4. Naxçıvan Muxtar Respublikasının beynəlxalq əlaqələrinin inkişafı və genişlənməsi	168
NƏTİCƏ	188
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	195

Hazır yığımdan çap olunub.

Məmməd Yərəli oğlu Məmmədov
Naxçıvan Muxtar Respublikasında
ictimai-siyasi proseslər
(1988-2005-ci illər)
Bakı – Şirvanəşr – 2005

Kompüter icraçısı *Həyat Mahmudlu*
Çapçı *Rüxsarə Hüseynli*
Ofset üzrə çapçı *Vüsal Səmədli*

Çapa imzalanıb *10.07.2005.*
Formatı *60x84 1/16.*
Fiziki çap vərəqi *13,0*
Sayı *150.*

33(2A)

M51

Məmməd Məmmədov 1962-ci ildə anadan olub. İxtisasca tarix müəllimi və hüquqşünasdır.

1990 - cı ildən mərkəzi mətbuatda çalışır. 2000-ci ilin aprelindən Naxçıvanda çıxan "Şərq qapısı" qəzetinin baş redaktorudur.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin deputatı və Naxçıvan MR-in Əməkdar jurnalistidir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü kimi siyasi publisistika ilə məşğuldur. Dörd kitab müəllifi və H. Zərdabi mükafatı laureatıdır.